

मोहरिते सच्चवयणस्स पलिमंथू (ठाणंगसुत्त, ५२९)
‘मुखरता सत्यवचननी विधातक छे’

अनुसन्धान

प्राकृतभाषा अने जैनसाहित्य-विषयक
सम्पादन, संशोधन, माहिती वगेरेनी पत्रिका

५५

सम्पादकः
विजयशीलचन्द्रसूरि

श्रीहेमचन्द्राचार्य

कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी
स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि
अहमदाबाद

२०११

अनुसन्धान ५५

आद्य सम्पादक: डॉ. हरिवल्लभ भायाणी

सम्पादक: विजयशीलचन्द्रसूरि

सम्पर्क: C/o. अतुल एच. कापडिया
A-9, जागृति फ्लेट्स, पालडी
महावीर टावर पाछळ, अमदावाद-३८०००७
फोन : ०૭૯-२૬૫૭૪૯૮૯

प्रकाशक: कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य नवम
जन्मशताब्दी स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि,
अहमदाबाद

प्राप्तिस्थान: (१) आ. श्रीविजयनेमिसूरि जैन स्वाध्याय मन्दिर
१२, भगतबाग, जैननगर, नवा शारदामन्दिर रोड,
आणंदजी कल्याणजी पेढीनी बाजुमां,
अमदावाद-३८०००७
(२) सरस्वती पुस्तक भण्डार
११२, हाथीखाना, रतनपोल,
अमदावाद-३८०००९

प्रति: २५०

मूल्य: Rs. 100-00

मुद्रक:

क्रिश्ना ग्राफिक्स, किरीट हरजीभाई पटेल
९६६, नारणपुरा जूना गाम, अमदावाद-३८००१३
(फोन: ०૭૯-૨૭૪૯૪૩૯૩)

निवेदत

संशोधन एक जवाबदारीपूर्ण प्रक्रिया छे. ए देखादेखीथी ज आवडी जाय के कोईक चोपडी के लेखो वांची लेवामात्रथी आवडी जाय तेवी प्रवृत्ति नथी.

केटलाक लोको एवुं मानीने चालता जोवा मळे छे के अमे जे छपावीए ते ज संशोधन गणाय. संशोधननी मान्य पद्धतिथी अनभिज्ञ, अने संशोधन माटेनी सूझबूझनो नितान्त अभाव धरावता लोको ज्यारे आ रीते वर्तता जोवा मळे त्यारे, मोटा भागे रमूज ज ऊपजती होय छे. आवा लोको एम ज माने छे के पहेलांना ग्रन्थकर्ताओए रचेली रचनामांथी भूल शोधी काढवी अने प्रतिलेखक (लहिया वगेरे)ना लेखनदोषो शोधी काढवा एज संशोधन गणाय. आवा लोको, आवी दृष्टि साथे ज, पोतानुं शोधकार्य करता होय छे, अने पोताने संशोधक गणावता रहे छे. वस्तुतः आ स्थिति, अणसमज अने बेजवाबदारीनी निशानी गणाय.

अत्यारे केटलाक मुनिजनोमां बे प्रकारनी भ्रान्ति प्रवर्तती जोवा मळे छे : एक संशोधन अने सम्पादन ए तो साव सामान्य काम छे; ए तो अमने आवडे ज. बे, अमारा द्वारा थतुं कार्य संशोधन ज गणाय.

आ बने मान्यताओ नरी भ्रमणा छे, अने आवी मान्यताओ, प्रकृतिदत्त जडता तथा दुराग्रहभर्या मानस सिवाय न सम्भवे, एटलुं तो सहेजे समजी शकाय तेम छे.

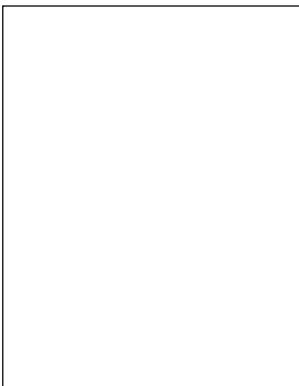
आ प्रकारनी भ्रमणाओमां जीवता मित्रो द्वारा थयेल संशोधनात्मक (!) कामोने जोवानो प्रसंग हमणां वारेवारे आवतो थयो छे. भूतकाळमां आ पानां पर संशोधकनां लक्षणो विशे जे थोडीक वातो थई छे, तेना परिप्रेक्ष्यमां आ संशोधनोने तथा संशोधकोने मूलवीए, तो हेरान थई जवुं पडे तेवी परिस्थिति छे.

कदाच पुनरुक्ति थती हशे तो ते करीने पण नोंधवुं घटे के संशोधन ए कोई प्राचीन-अर्वाचीन सर्जक/लेखकनी भूल शोधवा-सुधारवाना मिशन साथे करवानी प्रवृत्ति नथी. संशोधन तो, पूर्वग्रह-आग्रह-जडता-संकुचित मनोवलणो इत्यादिथी पर बनेला चित्तथी, पोताना ज्ञान अने समजणमां वृद्धि थाय, अने साथे साथे,

आडपेदाशरूपे, पूर्वसूरिओना कार्यमां के लेखनमां कोईक्वार कशीक क्षति रही गई जणाय तो तेनुं शुद्धीकरण पण थई शके ए माटे थतुं, उमदा अने आवश्यक ज्ञानकार्य छे. आ रीते काम करनारो संशोधक, कोईनी पण क्षति, पोतानी तीक्ष्ण दृष्टि वडे शोधी काढे तो पण, तेना मनमां पोतानी क्षमता विषे अहंकार अने जेनी क्षति जडी होय तेना माटे तिरस्कार, कदी न सेवे. बल्के तेना हृदयमां कार्ईक नवुं शोध्यानो-जड्यानो आनन्द होय अने पूर्वसूरिओ के अन्य विद्वज्जनो प्रत्ये समादरनो ज भाव होय. दरेक विद्वान पोतानी क्षमता (क्षयोपशम) मुजब काम करता होय छे; तेथी तेनी भूल काढीने तेनो उपहास करवो अने पोतानुं गैरव समजवुं, ए तो प्राकृतजनोचित वर्तणूक गणाय.

एक कार्य परत्वे एक मुनिए नवुं संशोधन रजू कर्यु. ते विचारयोग्य जरूर हतुं, परन्तु पूर्वापरनो विचार करतां तेमज डो. ढांकीसाहेब वगोरे मान्य जनो साथे विमर्श कर्या पछी ते ग्राह्य न जणायुं. तेमने तेमनी वात ग्राह्य न होवानुं जणावतां तेमणे जे अनादरपूर्ण अने अभिमान तेमज उद्घताईनुं प्रदर्शन करतो प्रत्याघात पाठव्यो, ते जोतां, ऊपर नोंधेली विचारणानुं वाजबीपणुं आपोआप समजाशे.

— शी.

श्रद्धांजलि

“कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी स्मृति संस्कारशिक्षण-निधि” संस्थाना स्थापना, वि.सं. २०४५ना श्रीहेमचन्द्राचार्यनी नवमी जन्मशताब्दीना वर्षे, प.पू. आचार्यश्रीविजयसूर्योदयसूरीश्वरजी महाराजनी प्रेरणाथी करवामां आवी हती. आ ट्रस्टना माध्यमथी थती अनेकविध श्रेष्ठ प्रवृत्तिओ, चन्द्रकप्रदान, परिसंवाद, ग्रन्थ-प्रकाशन इत्यादि, तेना प्रेरणास्रोत पण तेओश्रीज रह्या छे. तो ‘अनुसन्धान’ पत्रिकानुं प्रकाशन पण तेओश्रीनी प्रेरणा तथा आशीर्वादनुं ज फल छे.

आवा ज्ञानी तेमज ज्ञानोपासक आचार्यश्रीनुं स्वर्गगमन ताजेतरमां ज चैत्र वदि अमास मंगलवारने ता. ४ मे २०११ना दिने थयो छे. तेमना स्वर्गगमनथी जैन संघने तेमज आपणा सहुने न पूरी शकाय तेवी खोट पडी छे. आपणने हवे पछी आवा दृष्टिसम्पन्न आचार्यश्रीनुं मार्गदर्शन नहि मळे ए वात ऊँडा दुःख साथे स्वीकारवी रही.

अमारुं ट्रस्ट तेओश्रीना चारित्रिपरायण पवित्र आत्माने कृतज्ञभावे वन्दन करीने, तेओना पुनित आत्मा माटे शान्तिनी प्रार्थना करे छे.

लि.

ट्रस्टवती

पंकज सुधाकर शेठ अने अन्य

अनुक्रमणिका

अज्ञातकर्तृकं श्रीनन्दीश्वरस्तोत्रम् ॥	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	१
श्री लावण्यविजयकृत श्रीअजितशान्ति स्तोत्रम् ॥	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	४
वाचक सकलचन्द्रगणिनिर्मितं श्रीपार्ष्णनाथ-स्तवनम् ॥	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	१०
साधु श्रीपृथ्वीधरकारितजिनभुवनस्तवनम् ॥	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	१५
श्रीकल्याणसागरसूरीविरचितं श्रीपार्ष्णनाथसहस्रनामस्तोत्रम् ॥	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	२३
उपाध्याय संवेगसुन्दरगणि-विरचिता शीलोदाहृतिकल्पवल्ली ॥	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	३६
कल्पसूत्र-टबार्थ-गत भोजनविच्छिति	सं. मुनिपुण्यश्रमणविजय	५३
सिद्धार्थकृत भोजनविधि	सं. साध्वी समयप्रज्ञाश्री	५९
सुखडी (वर्ढमान रसोई)	सं. साध्वी समयप्रज्ञाश्री	६८
केटलीक लघुरचनाओ	सं. विजयशीलचन्द्रसूरिः	७१
टूंक नोंध :		
(१) उपाध्याय श्रीयशोविजयजीनी गुरु-शिष्यपरम्परा	मुनि धुरन्धरविजय	७६
(२) काव्यानुशासननो स्वाध्याय करतां...	मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	७७
सन्मतितर्क : गाथा १.४१ना तात्पर्य विशे विचारणा	मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	८३
भारतीय हस्तप्रतोनां सूचिपत्रो : ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमां	मणिभाई प्रजापति	११७
विवेचनात्मक अध्यास		
नवां प्रकाशनो		१४४
विहंगावलोकन	उपा. भुवनचन्द्र	१४५

अज्ञातकर्तृकं श्रीनन्दीश्वरस्तोत्रम् ॥

- श्री.

जैन भूगोलशास्त्र-अनुसार આ पृथ्वी અसंख्य દ्वीપ અને સમुद્રોથી વ्यાસ છે. તેમાં આઠમો દ્વીપ તે નન્દીશ્વરદ્વીપ. એક દ્વીપ, તેને ફરતો એક સમુદ્ર, તે પછી એક દ્વીપ, કળી એક સમુદ્ર, આ ક્રમે આ આઠમો દ્વીપ થાય છે. તે દ્વીપમાં ૪ અંજનગિરિ, ૧૬ દધિમુખ અને ૩૨ રતિકર નામના પર્વતો છે. ૧૬ વાવો છે.

એ બાવને પર્વતો ઊપર એકેક જિનચૈત્ય હોય છે, અને તેમાં સપરિકર એવી શાશ્વતી જિન-પ્રતિમાઓ વિરાજતી હોય છે.

આ સર્વ બાબતોનું ટૂંકું પણ શાસ્ત્રોક્ત વર્ણન આ સ્તોત્રમાં થયું છે.

નન્દીશ્વર દ્વીપનાં આ બાવન જિનાલયોની પ્રતિકૃતિરૂપે, જૈનો દ્વારા, અનેક ગામો કે તીર્થોમાં, બાવન જિનાલય-મન્દિરો રચાયાં છે, અને આજે પણ રચાતાં હોય છે. પાલીતાણા-શત્રુંજય, તારઙ્ગા તથા અમદાવાદ જેવાં સ્થળોમાં તથા રાજસ્થાનમાં પણ ઉક્ત રચનાને તાદૃશ કરાવતી નાની રચનાઓ આજે પણ જોવા મલે છે. તો તેના પાષાણપટો તેમજ ચિત્રપટો પણ ઘણે ઠેકાણે ઉપલબ્ધ છે.

આ લઘુ સ્તોત્રના કર્તા અજ્ઞાત છે. તેનું એક જૂનું, આશરે ૧૫મા સૈકાનું એક પાનું વિદ્વાન् મિત્ર મુનિરાજ શ્રીધુરસ્થાવિજયજી દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે અને તેના પરથી તેની નકલ થઈ અત્રે પ્રગટ થાય છે.

શ્રીનન્દીશ્વરસ્તોત્રમ् ॥

વંદિય નંદિયલોય જિણવિસરં વિમલકેવલાલોયં ।

નંદીસરચેઇયસંથવળેણ થોસામિ તં ચેવ ॥૧॥

જોયણકોડિસય-તિસટ્ટિ, ચુલસીઇ-લક્ષ્મી વલયવિક્ખંભો ।

અદૃમદીવો નંદીસરુત્તિ સયવિલસ(સિ)રસુરોહો ॥૨॥

તબ્બહુમજ્જે ચતુરો દિસાસુ અંજનગિરી ગવલવના ।

જોયણસહસ્ર-ચુલસીઇમૂસિયા સહસ્રસુવગાઢા ॥૩॥

भूमितलदससहस्रा चउणवइसया य सहस्रमुवरितले ।
 पिहुला अडवीसं सत्तिगं दसंसो य खयवुड्डी ॥४॥
 पुब्वदिसि देवरमणो निच्चुज्जोओ दाहिणद(दि)साए ।
 अवरदिसाय सयंप्पभ रमणिज्जो उत्तरे पासे ॥५॥
 अंजणनगाड चउदिसि जोअणलक्खम्मि लक्खविक्खंभा ।
 पुक्खरिणीओ य सहस्रं पहानिम्मलच्छसच्छजला ॥६॥
 नंदिसेणा अमोहा य गुतभा य सुदंसणा ।
 नंदुत्तरा य नंदा [य] सुनंदा नंदिवद्धणा ॥७॥
 भद्रा विसालभुमया बारसी पुंडरिगिणीया ।
 विजया य वेजयंती जयंती अ अपराजिया ॥८॥
 पुब्वाइक[य]नामा पुक्खरिणीणं तओ य पंचसए ।
 गंतूण लक्खलीहा-वणसंदा(डा)ए पंचसयपिहुला ॥९॥
 पुब्वेण असोगवणं दाहिणओ ताण सत्तवन्नवणं ।
 चंपगवणमवरेणुत्तरेण सव्वाणुभूइवणं ॥१०॥
 पल्लसमा जोयण दस सहस्रमोगाढा (?) ।
 चउसट्टिसहस्रमुच्चा फलिहमया पुक्खर(रि)णिमज्जे ॥११॥
 सोलस दहिमुहगिरिणो अंजण-दहिमुहनगोवरितलेसु ।
 जोयणसयदीह तहद्धवित्थडा दुगसयरिमुच्चा ॥१२॥
 बहुविविहरूवरूवग-विचित्तवित्थनभत्तिसयकलिया ।
 पत्तेयं जिणभुवणा तोरणजुय मंगलाइजुया ॥१३॥
 देवासुरनागसुवन्ननामगा नामसमसुरारक्खा ।
 दारा सोलद्धद्धुच्चपिहुपवेसा य चउरो सिं ॥१४॥
 पय(इ)दरं कलसाई मुहमंडव-पिच्छमंडवक्खाडा ।
 मणिपीढघू(थू)भपडिमा-चिइतरुज्ज्ञय पुक्खरिणिओ य ॥१५॥
 अटुच्च सोलसावि य पिहुला मणिपीठिया जिणहरंतो ।
 तदुयारिग देवच्छंदा रयणमया सेहियपमाणा ॥१६॥
 तथुसभवद्धमाणा चंदाणण वारिसेणनामाणं ।
 सासयजिणपडिमाणं पलियंकनिसन्नमटुसयं ॥१७॥

पइपडिमपुरो दो दो नागपडिम जक्खभूयकुंडधरा ।
 दुहओ दो चमरधरा पिट्ठे छ्छत्तधरपडिमेगा ॥१८॥
 तह घंटा चंदणघडा भिंगारयरिसियाइसु ।
 पइट्टाइ पुष्पाइणे चंगेरि पडल छत्तासणाईं तहा ॥१९॥
 इय सुत्तवुत्तमाएसओ य दुपुक्खरणि अंतरे दो दो ।
 रइगरगा बत्तीसमेसु पुव्वं च जिणभवणा ॥२०॥
 वंदंत नमंत अभिथुणंत पूयंत इंतजंतेहिं ।
 खयरसुरेहिं अरहिया पुनतिहिमहमहिकरेहिं ॥२१॥
 तह जोयणसहसुच्चा विक्खंभायामसमदसहस्सा ।
 झल्लरिनिभा रइकरा रयणमया विदिसि दीवंतो ॥२२॥
 तेसिं चउन्ह दिसासुं जोयणलक्खमिम जंबुदीवसमा ।
 अट्टुदुरायहाणी सक्केसाणगगमहिसीणं ॥२३॥
 विमलमणिसालवलया ताणं मञ्जे पुणो वि(?)जिणाययणा ।
 जिणपडिमापुव्वमिवेह अणोवमा परम[रम]णिज्जा ॥२४॥
 इय वीसं बावन्नं जिणे(ण)हरे गिरिसिरेसु संथुणिमो ।
 इंदाणिरायहाणिसु बत्तीसं सोलस य वंदे ॥२५॥

नन्दीश्वरस्तोत्रम् ॥
 भद्रं भवतु श्रीसङ्खाय ॥

**श्री लावण्यविजयकृत
श्रीअजितशान्ति स्तोत्रम् ॥**

- शी.

अजितशान्ति स्तोत्र ए जैन संघनुं अत्यन्त लोकप्रिय अने सर्वमान्य स्तोत्रकाव्य छे. जैनोना २४ पैकी बीजा अजितनाथ तथा १६मा शान्तिथा-ए बे तीर्थङ्करोनी, प्राकृत भाषामां अने विविध गेय छन्दोमां, ४० गाथाओ आ स्तोत्रमां छे.

आ स्तोत्रनी अनुकृतिरूपे विविध कविवरोए तेवा ज छन्दोमां तेवा ज स्तोत्रकाव्योनी रचना करी छे. तेमांनुं एक अहीं प्रगट थाय छे. मूळ काव्यना कवित्व अने सर्गशक्तिनी बराबरी कदाच न थती होय, तो पण तेना तेज छन्दोमां जे काव्यसर्जन थयुं छे, ते आपणा जेवा माटे तो कल्पनातीत ज छे.

स्तोत्रनो विषय ते ज बे तीर्थङ्करोनुं गुण-वर्णन छे. कर्ताए स्पष्ट रीते पोतानुं नाम न उल्लेख्युं होवा छतां, ४०मी गाथामां चारेय चरणमां जोवा मळ्ठो ‘लावण्ण’ शब्द कर्ताना नामनुं ज सूचन करे छे तेम मान्युं छे. तेमना गुरु श्रीमेरुविजयजी छे तेवुं प्रथम अने ३९मी-बे गाथाओ थकी स्पष्ट छे. कर्तानो समय १८मो शतक होवानो सम्भव छे. विशेष विगत मळी शकी नथी.

आ स्तोत्रनी २ पानांनी प्रतनी नकल मुनिश्री धुरन्धरविजयजी तरफथी प्राप छे, तेना आधारे आ सम्पादन थयेल छे. एकाद जग्याए लखाण खण्डित छे, बाकी शुद्धप्राय लखावट छे, जे जोतां कर्तानो स्वहस्त होवानी शक्यता छे.

श्रीअजितशान्तिस्तोत्रम् ॥

मेरुविजयविबुहाणं विबुहाणं जणिअवंछिअसुहाणं ।
पयजुअलं नमिऊणं थुणामि सिरिअजिअ-संतीणं ॥१॥ गाहा ॥
विणया णमिरणरिंदे गुणगणरयणाण रोहणगिरिंदे ।
जय जयजणणसुरिंदे णमामि ते णं जिणवरिंदे ॥२॥ गाहा ॥

सिलोगपुण्णलोयाणं ताणं समवलोअणं ।
 ताणं निम्मललोआणं कयनिम्मललोअणं ॥३॥ सिलोगो ॥
 अरयमयप्पयारणे मह विबुहप्पडिबोहकारणे ।
 कण्यकयकयप्पयारणे पणिवइमो सइ जिंदिवारणे ॥४॥ मागहिआ ॥
 मयणुम्मयणुगमणुम्महणे मयणासहणं
 अजिअस्स य संतिजिणस्स अवस्स गुणगहणं ।
 पकुणंति जणाण गणा विहिणा णिरया सहणं
 सहलं इह होइ हु ताण सपा(य?)णसमुव्वहणं ॥५॥ आलिंगणयं ॥
 अजिअं जिअमोहजालयं कलिमस्स जलणुव्व जालयं ।
 पुण संतिजिणं गुणालयं सइ समरेमि जिआण पालयं ॥६॥ मागहिआ ॥
 रमणिमणिमणिविरमणजणयमणुअसरणं
 निअभणिअवयणविहणिअअमिअमणहचरणं ।
 समणमणिगयणविमुणिअणहमणिअणुसरणं
 णमयमयपमयमजिअमहिलजणा जणमणहरणं ॥७॥ संगययं ॥
 कारयकारयमारयवारयसारवई
 सावयतावयआवयलावयभावरई ।
 दिज्जउ निब्बुइरजमवज्जविवज्जणई
 संतिवई विअ सेवयदेवयदेववई ॥८॥ सोवाणयं ॥
 सम्मतवित्तिरत्कितिअवरुत्तिजुत्तिसहित्तरुत्तमसुत्तयं
 अमिअकित्तिकंतं विहलिअलीलावईवरविलासहासणिवासभासिअं ।
 पुण्णपण्णयं विण्णभिण्णदिण्णं देवदणुअमणुअणिअरमणरंजणं
 अजिअतित्थणाहमह य संतितित्थणाहं विण्णपणओ थुणामि सवण-
 सवणिज्जरमणिज्जणामगहणुब्भ(?)यजणियसयलसिबं ॥९॥ वेढो ॥
 अजिअस्स य संतिजिणस्स य सपणयं नमुंसणयं ।
 तुरिअं दुरिअं हरउ छज्जीवणिकायअहिवइणो ॥१०॥ रासालुद्धो ॥

सावत्थिअपत्थिवाण सत्थ --- त्थयमणिजिअसत्तु, पवित्रगुत्तसयवत्त-
पंतिप्पबोहणुत्तमसयवत्तमितदित्यमणंतसत्तमजिअं । हत्थिणाउरणयरवइ-
विस्सेणरवइपुत्तं संतितिथ्यरं । पुण पणिवयामि पणयणयणिम्मिअ-
अमिअविणयपरिअरिओ मुणिअणगणमणिसमाणमणं संमाणिअ-
मसमाणणिउणेहिं णिम्मयणिक्कुइ णिक्कुइसाहणयं ॥११॥ वेढो ॥

अजिअं विजयातणयं अभिभूअरमातणयं ।

संतिं पुणो वि जिणं मणम्मि समरेमो ॥१२॥ रासानंदिअं ॥

अजिअ-संतीहिं जिणेहिं भणिअवयणगहणमणा

अत्थिं जो मणुअगणो सो ण कथावि हु हवइ विमणा ।

जो पुण अनिउणो तव्यणअणुसरणं ण पकुणेइ पमणा

सो पावइ अइबहुअं बहुसो दुक्खं पिरयगमणा ॥१३॥ चित्तलेहा ॥

भत्तिजुत्तअत्तसत्तकितपत्तवित्तसत्तवित्तसरण

उत्तिमुत्तिजुत्तिपंत्तिसुत्तभंतिरत्तसरण ।

अत्तपत्तगुत्तसत्तसत्तिदित्तदित्तजुत्त अजिअ

सव्वसव्वभव्वनव्वभव्वपव्व संति सव्वणाह पुण पइस सिवं मे ॥१४॥

सयलसुहाणं विहायगाणं तमतिमिरक्खयपायणायगाणं ।

अजिअ-संति तित्थनायगाणं अइपणयाण य देवणायगाणं ॥१५॥

कुसुमलया ॥

विहणउ जिणाण वयणं मह दुरिआणि अमिअवयणं ।

मह गव्वक्यव्वयणं कुण य गणविरइआवयणं ॥१६॥ भुअगपरिरिंगिअं ॥

तेअमईहिं भाविअरई जय अजिअवई

वेअमईहिं भाविअरई जय अजिअवई ।

भेअमईहिं भाविअरई जय अजिअवई

गेअमईहिं भाविअरई जय अजिअवई ॥१७॥ खिज्जअयं ॥

तित्थवइणिसावई जय जयइवई

संती विव सहगई हणिअरइवई ।

સંજઇણિમિઅર્ઝ વિરઝઅવિરર્ઝ
 સંતિ રસાં રસાવર્ઝ અઝવરપર્ઝ ॥૧૮॥ લલિઅય ॥
 સુમુહપ્પહ સલિલરુહપહવિહસણસાહણપ્પહિઅં
 પણયાણયમણુઅમણુઅવઝિણમ્માવિઅઅણપ્પહિઅં ।
 ચઉતીસાણિરતિસા(સયા)ઇસયઅઝિસયવિસરરમાસહિઅં
 અજિઅં પુણ સંતિજિં પણિવઝો સુર[ર]મણીમહિઅં ॥૧૯॥ કિસલયમાલા ॥
 ણયણજુઅવિજિઅખંજણ મોહજોહકયભંજણ ।
 માણવાણ મણરંજણ વિહિઅસિદ્ધિઅહિસંજણ ॥૨૦॥ સુમુહં ॥
 અહયં અહયં અહયં અહયં
 સુહયં ઉહયં પિ જિણાણ ણયા ॥૨૧॥ વિજ્જુવિલસિઅં ॥ જુઅલં ॥
 સાવયા સાવિઆય સુદ્ધભાવભાવિઆ, અજિઅ-સંતિજિણચલણજુઅલ-
 પૂઅણમણુદિણ પકુબ્વંતા પણયા ણ વડંતિ અવારભવકૂવમજ્જે ॥૨૨॥
 વેઢો ॥

જલરુહોહા સોહણપેહા નિહિલઅગેહા મયકયવેહા ।
 બહુવિહમેહા હણિઅસિણેહા બહુહલેહા વિહિઅસિણેહા ।
 મયદવમેહા મોહણપેહા ગુણિઅણરેહા જણિઅજણેહા ।
 ણયણરલેહા મહિઅદેહા ણિરુવમદેહા હયસંદેહા ॥૨૩॥ રયણમાલા ॥
 અજિઅસંતિ પરમિદૃણાયગા હુંતુ તે મહ સુહસ્સ દાયગા ।
 વયણણિજ્જિઅરયણણાયગા દાણસીલતવભાવવાયગા ॥૨૪॥ ખિત્તયં ॥

જુઅલં ॥

મંગલાવલિલયાબલાહગા સબ્બુદગગતવસગગસાહગા ।
 સંજમાણ ણ મણા વિરાહગા સગમુત્તિવરમગગવાહગા ॥૨૫॥ ખિત્તયં ॥
 માણવાણ મયભેઅવિહાણા રોગસોગહિસગઅભિહાણા ।
 મોહજોહમુહરોહપિહાણા સોહમાણ વરનાણપહાણા ॥૨૬॥ દીવયં ॥
 અમિઅઅમિઅસમવાયા વિહણિઅણિરયઅવાયા ।
 જાણ અમાણવ-માણવ-દાણવપણમિઅપાયા ।

मुणिअणगणगयणंगणि गयणमणीसमकाया

संतु अजिअसंति जिणवरराया विरइअसाया ॥२७॥ चित्तक्खरा ॥

त्रिभिः कुलकम् ॥

पाव पाव भाव आव आव वाव आव गाव नाव नाम जावए
सव्वदेव सारसेव णेगहेव णेगदेव देवदेव पुहविदेव पावबहुललेवखवए ।

तिलोगलोगरोगसोगविप्पओगभोगजोगसोवओग जोग संगदायए ।

अजिअसंतिणायए ॥२८॥ नाराओ ॥

निमिमो निरवाए, महिमासमवाए ।

मम यारयवाए अमिओवमवाए ॥२९॥ नंदिअयं ॥ युगम् ॥

समवीसवाया - - - - आवणा

सिअ परमेसरया णीसरिअअसाया ॥

सुविहिअवीसा वीसु असिसा, सारयससिसमभासिअआसा ।

अजिअमुणीसर-संतिमुणीसा, दिंतु सुहं मह पूरिअआसा ॥३०॥ भासुरयं ॥

रोसदोसपोसमोसधोसकोसजोसजोसमोसतोसपोसया,

असमसदेसदेसआसिअ सुविसेसलेसभासिअ सुवसेस सुसमदेसईसतोसया ।

अभंगमंगुलंगसागरंगजंगजम्मरंगआगरंगनंगवग्युवंगसंगसारवंगचंगभंग-

भंगलिंगमंगअंतरंगरंगरंगरंजिआ,

लसंतु वंतु वेत जंतु मंतु प(पं)तिसंति पसिअ अजिअ-संतितिथ्वा

अनंतसत्तिकित्तिजुत्तिराजिआ ॥३१॥ नाराओ ॥

तुम्ह नामेहि मह अब्बहिअसंपया, तुम्ह नामेहि मह आमनिवहा हया ।

तुम्ह नामेहि चिंता महमभिहया, तुम्ह नामेहि मह अंतहिअ आवया ॥३२॥

ललिअयं ॥ जुअलं ॥

अजिअसुसंती असिबुवसंती संचिअसंती अवहयसंती ।

सेवे संतीक्यभयपंती गइहयदंती स(सु)रवरकंती ॥३३॥ वाणवासिआ ॥

जेहिं मोहनिवहा समाहया जे अ सिद्धिपहस्तथवाहया ।

संतु ते अजिअसंतिनाहया अम्ह कम्ममहणप्पसाहया ॥३४॥ अपरांतिका ॥

नाणाणं आवरणं आवरणं दंसणाणमिह बीअं ।

वेअणिअं अह तहइअं तुरिअं तह होइ मोहणिअं ॥३५॥ गाहा ॥

आउं पुण पंचमयं नामं कम्ममि कम्ममह छटुं ।
 तह गुतं सत्तमयं विग्बं तह होइ अटुमयं ॥३६॥ गाहा ॥
 पण-नव-दु-अटुवीसा चउरो तह तिगहिअं सयं दो अ ।
 पंच य इअ भेएर्हिं कमसो अडवन्सयमेसि ॥३७॥ गाहा ॥
 एआणं कम्माणं पहावओ अजिअ-संतिजिणनाहा !!
 भमिओ भवम्मि संपइ तुम्हं सरणं पवन्नो हं ॥३८॥ गाहा ॥
 चतुर्थिः कलापकम् ॥

मेहाविहिमपहाणं विबुहाणं मेरुविजयअभिहाणं ।
 संथुअमिअ सीसेणं जुअलं सिरिअजिअ-संतीणं ॥३९॥
 एअं अयलावण्णं मंगलमालं सयाउलावण्णं ।
 कुणउण्णयलावण्णं विहिअमहाणंदलावण्णं ॥४०॥

इतिश्रीअजितशान्तिस्तोत्र समाप्तम् ॥

वाचक सकलचब्दगणितिर्गतं
श्रीपार्थनाथ-क्तवनम् ॥
(अजितशान्तिचब्दोक्तिया)

- शी.

उपाध्याय श्रीसकलचन्द्रगणि ए १६मा-१७मा शतकना एक विलक्षण विद्वान्, कवि-सर्जक अने त्यागतपोमूर्ति साधु छे. तेमनी प्राकृत, संस्कृत अने गुजराती भाषानी अनेक रचनाओ उपलब्ध छे, प्रसिद्ध पण. ‘अनुसन्धान’ना अंकोमां पण तेमनी विविध रचनाओ प्रकाशित थई छे. तेमनी एक नवतर अने विशिष्ट एवी काव्यरचना अत्रे प्रगट थाय छे.

जैनोमां व्यापकपणे गवाता अजित-शान्तिस्तोत्रनी रीतिए, परन्तु ३० ज गाथा (श्लोक) प्रमाण अने विचित्र छन्दोमां रचाएल आ स्तोत्रनो विषय श्रीपार्थनाथप्रभुनी स्तवना छे. नीवडेल कविने ज सुलभ पदावली, रचनाप्रौढि, प्रसाद-मधुर अने समास-प्रचुर छतां सरल शैली, आ बधुं प्रथम नजरेज सहदयोने आकर्षे छे. सामान्यतः ‘अजितशान्ति’नी अनुकृति प्राकृतमां ज थती रही छे. अहीं कर्ताए संस्कृतमां रचवानुं पसंद कर्यु छे. छन्दो सामान्यतः अजितशान्तिना ज लागे, परन्तु तेमां पण कवि-प्रतिभाना चमकारा जडे ज छे. दा.त. पांचमो श्लोक, तेमां बे छन्दोनो संयुक्त प्रयोग छे; उपजातिनो नवलो प्रकार ! तो १५मा तथा २१मा पद्योमां ‘घटितगद्यविशेषक’ एवा नामथी विलक्षण छन्द-प्रयोग कविए कर्यो छे. बे-एक ठेकाणे तूटेल पाठांशने बाद करतां रचना सम्पूर्ण छे. ३०मा पद्यामां कविए पोतानुं नाम तेमज पोताना गुरु ‘विजयदानसूरि’नुं नाम पण दर्शाव्युं छे.

प्रान्ते पुष्पिका छे, तदनुसार सं. १८२४मां दानसौभाग्य नामना मुनिवरे आ स्तोत्रनी प्रत लखी छे. वर्षों पूर्वे आनी नकल करावी राखी हती, पण तेनुं मूळ पानुं हवे उपलब्ध नथी, तेथी ते कया भण्डारनी प्रति होय ते नोंधवानुं शक्य नथी.

सिद्धं हृदयनिरुद्धं बुद्धध्यानैर्लताभिरिव वृक्षम् ।
 अतिशयमहिमाकक्षं वन्दे वामेयसुरवृक्षम् ॥१॥ आर्या ॥
 जिनमिह नतसमयक्षं भवप्रतिपक्षं च सर्वगुणलक्ष्म ।
 केवलरमाकटाक्षं कुरु पक्षे दक्ष ! भवसमरे ॥२॥ आर्या ॥
 सम्पत्तिसंयतिसन्तिसन्तिदुर्गतिहं, शोचनमोचन ! केवललोचन ! दर्शनदम् ।
 त्वां हृदि शुद्धरसेन्द्रमिव प्रविधाय जिनं नागमलं प्रदहन्ति बुधा निजकर्ममलम् ॥३॥ सोपानकम् ॥

कल्याणाम्बुधरो महोदयकरो रोगार्त्तिर्गत्तर्हरो,
 मोहोच्छेदकरो जरामरहरो विश्वापकीर्तीश्वरः ।
 भग्नानङ्गशरो हताहिपगरो विध्वस्तजन्मादरो,
 ब्रह्माण्डैकदिवाकरो भवतु मे मित्रं प्रभो ! ते गुणः ॥४॥ काव्यम् ॥
 सकलमुनिजनप्रमोदकं कमठदग्धहरिप्रतिबोधकम् ।
 निखिलभवतमोविरोचनं नम जिनं जगतीत्रयलोचनम् ॥५॥
 मागधिका-द्रुतविलम्बितछन्दसी ॥

करुणाकरणादरणार्णवलोलतरङ्गतरं
 तरुणीरमणीशरणीकृतमन्मथमर्महरम् ।
 अधरीकृतदेवनदीसुतरीशुचिगि(गी?)र्विभवं
 सदये हृदये ह्युदये तरणेनम पारगतम् ॥६॥ आलिङ्गनकम् ॥
 विश्वेन्दीवरभाश्व(स्व)ते जिनपते ! त्रैलोक्यवाचस्पते !
 शुद्धो(द्धा)चारवते प्रबुद्धमरुते सर्वत्र शोभावते ।
 दुष्कर्माद्रिशते युगान्तमरुते निर्लेपतां कुर्वते,
 ब्रह्मज्ञानवते नमो भगवते वामेय ! तुभ्यं यते ! ॥७॥ काव्यम् ॥
 निचितदुरिततिमिरनिकररविलसितं,
 सकलसुकृतकुमुदविपिनविधुसमुदितम् ।
 अरिहरिकरिसमरसमदरगहनदहनगर्ति,
 जिन ! तव गुण - - - - ॥८॥
 भन्दकन्द ! कन्दनन्द ! पुण्यकुन्दवृन्दचन्द्र ! मन्दबलह !,
 दुष्कृतान्त ! निष्कृतान्त ! सत्कृतान्त ! विप्रशान्तजनन ! ।

वान्तसर्वधातुजातविश्वजन्तुधातपात ! जिनप !,
शान्त ! दान्त ! सिद्धिकान्त ! पूतनीलदेहकान्त ! भूनितान्तसुकृतशान्तिदस्त्वम्
॥९॥ नाराचकः ॥

जिनमखिलगुणाकरावतारं दलितसमस्तमदेन्द्रियार्थवारम् ।
प्रश्नमरसतरङ्गनेत्रतारं भजत भवाब्धिमग्नलोकतारम् ॥१०॥ कुसुमलता ॥
वज्री स्वर्गिषु मानवेषु च यथा चक्री च तेजस्विनां,
मार्तण्डः कनकाचलो गिरिषु वा वृक्षेषु कल्पद्रुमः ।
गङ्गा सर्वनदीषु वा हिमरुचिस्तारासु मुख्यस्तथा,
सदैध्यानेषु तव स्वरूपसुलयो नेतो ! मया ध्यायते ॥११॥ काव्यम् ॥
सदरीबदरीचमरीभ्रमरीशबरीखचरी-
सुसुरीवनरीतिपुरीमधुरीकृतगीतगुणम् ।
अमरीकबरीचमरीकृतचीरसमीरगतं
स(श)फरीलहरीनगरीमिव शीलय जीव ! जिनम् ॥१२॥ आलिङ्गनम् ॥
सुरनरसुखसम्पदामगारं विपुलमातिपतिरमोरुकण्ठहारम् ।
कमठहठकुष्ठताकुठारं स्मर पुरुषोत्तममङ्गनाविकारम् ॥१३॥ कुसुमलता ॥
हेमकुचकुम्भिनी विविधसुरमानिनी कुसुमवरदामिनी वदति गीतं,
भुवनपतिकामिनी मरुजवरवादिनी नागसीमन्तिनी वहति तालम् ।
कलितकटिमेखला श्रवणवरकुण्डला नक्रमुक्ताफला सृजति नृत्यं,
चन्द्रमण्डलमुखी हंसगतिगामिनी कापि लीलावती धरती तन्ती ॥१४॥
रचितकटिकिङ्किणी खचिततनुकञ्चुका तिलकमुखशोभिनी वाति तूरं,
हारकेयूरके स्तनितपदनूप(पु)रा ललितसुललन्तिका काऽपि वीणाम् ।
अहिपपद्मावती ताण्डवं तन्वतीतीन ! ते किं मनो हरति नैव,
रोचते तन्ते किं मोदसे तेन नो वेति तर्कोऽस्ति नीराग आमे ॥१५॥
घटितगद्ययुग्मम् ॥

निर्विद्यागुरुविद्वते गुणवते निर्गन्धताराजते,
ध्येयानां महते सुखं विदधते सौभाग्यतः स्फूर्जते ।
शुक्लध्यानवते शमं च वहते योगस्य निद्रावते,
निद्रायां स्फुरतीव योगिमनसो मे ते नमोऽर्हन् सते ॥१६॥ काव्यम् ॥

वासवमौलिवृन्दविनते कृतसमविरते, वीतसमस्तदोषकुगत जिन विशदयते ।
धौतशरीर कुन्दसुरभे कलभगते, चेतसि मे हि मर्म रमते तव सुगुणतते ॥१७॥
क्षिज्जितम् ॥

सिद्ध बुद्ध रागरोषपापोषमानदोषजनन
भावयुद्धसुप्रसिद्धदुर्निवारवीरमारविजय ।
सर्वत्रद्विसिद्धिवृद्धि शुद्धलब्धिदानवचसं
निरुद्धमोहमल वीतराग देहि मे हि ते स्वरूपकलनमीश ! हे ॥१८॥
नाराचकः ॥

बहुलमधुमासके वरचतुर्थीदिने प्राणतस्वर्गत(तो)
योऽश्वसेनाधिपत्नीसुवामाङ्गजः शिवपुरीतिलकसमभुजगच्छः ।
पोषमासे जिनो बहुलदशमीदिने जननकल्याणको मरकताभो
वरंविशाखाभतुलराशिनवकरतनुर्त्रिशदब्दो गृहे भुक्तराज्यः ॥१९॥
पोषमासे व्रती बहुलतैकादशी त्रिशतनवरयुतोऽष्टमतपस्वी
कोपकटधनगृहे परमानपारणश्छद्यनाशीतिदिने विहारी ।
सुपिकमधुमासके सितचतुर्थीदिने धातकीद्रुमतले षष्ठतमपसा
सर्ववेदी जिनो विश्वमङ्गलकरो वेदबीजं ददौ दशगणिभ्यः ॥२०॥
पार्श्वपद्मावतीसेविताशासनः सहस्रोडशमुनिन्नातबोधी ।
सोऽष्ट्रिंशत्सहस्रार्थीकानायकः सप्तदशकाब्दपर्यायधारी ।
श्रावणाष्टमीदिने वर्षशतजीवितोपेषितो मासि सम्मेतशैले
वरत्रयन्त्रिशदनगारसमसिद्धिगो भुवनहरिचन्दनो वो मुदेऽस्तु ॥२१॥
घटितगद्यविशेषकम् ॥

नमत नमत जिनपण्डितं क्लेशनाशभुवि मण्डितम् ।
जन्मसागरतरण्डितं त्रिगुणरलसुकरण्डितम् ॥२२॥ सुमुखम् ॥
अरतिरतिविमुक्त बोधार्क निर्माय निर्लोभ निष्काम निर्मान निष्क्रोध निःशोक
निर्निद्रता,
सकलविगतपाप निःसङ्ग निष्कर्म निर्दम्भ नीराग निर्वेद नीरोग निर्गन्धता
ते सदा ।
त्रिभुवनगतवस्तुजातावबोधाग्रलक्ष्मीलसद् ---स्त्वं च निर्देष निर्मोह निष्ठ्रेमता,

शमजलगतं मनो निर्गमायावकाशं न लातीति सञ्चित्य सञ्चित्यमेते गुणाब्धिप्रभो !
॥२३॥ दण्डकः ॥

सर्वसुरेन्द्रा विश्वनरेन्द्राः स्नापनचन्द्राश्वोज्जिततन्द्रा
मङ्गलबुधगुरुशुक्रशैश्वरराहुकेतुकखेटकवृन्दाः ।
सोमयमासुरवैत्रवणामरवारणलोकपकिन्नरभूताः
पार्श्वजिनाधिपकीर्तनसंस्तवशान्तिकरा जगतां तु भवन्तु ॥२४॥ रत्नमाला ॥
अमतितिमिरवर्जितं, ज्ञानमास्तनसुमर्दितम् ।
भारतीवदनचुम्बितं, स्मर जिनं जगदर्चितम् ॥२५॥ सुमुखम् ॥
निर्दोषध्वनिगर्जिते विलसते मुक्त्या तमो भास्वते
सम्मोहं हरतेऽहंते विकसते ते प्रातिहार्यश्रिया ।
सच्चते भ्रमते पयोजसरते ध्यानाम्बुदोद्घिद्युते
श्रीवामेय ! नमो नमो मम विभो ! ज्ञानाम्बुधौ मज्जते ॥२६॥
हरिहरिचलचित्तगुप्तिगुप्तं, हरिहरिदङ्गमयूषराजमानम् ।
कमठहरिहरिं हरिप्रियादं, हरिहरिणातपवारणत्रयासम् ॥२७॥
हरिहरिपरिचर्चर्ययोपयुक्तं, नरवरिहरिसुदीप्रलोकलेखम् ।
हरिहरिभयभीतिं च पाश्वं, हरिहरिचन्दनसोदरं नमामि ॥२८॥ काव्ययुगमम् ॥
नीतिनदीनसुमीनमहीनकिरीट-पीनविलीनसुगन्धविविधकुसुमार्चितपादपङ्कजम् ।
दीनदयालमुनीनमहीनमनोहरचरितमर्णि लीन मुने ! जिनमुपचर सुर इव
सुरतरुमङ्ग ॥२९॥ चित्राक्षरा ॥
इति मुदितसकलचन्द्र-स्तुतमिति पाश्वं च जिनचन्द्र ।
गुरुविजयदानभद्रं शान्तिकरं सर्वदा लोके ॥३०॥

इति श्रीअजितशान्तिस्तवनच्छन्दोरीत्या श्रीपार्श्वनाथस्तवनं सम्पूर्णम् ।
विहितं श्रीसकलचन्द्रवाचकचरणौरिति मङ्गलम् । संवत् १८२४ना वर्षे
आषाढ शुदि १४ शुक्रे मुनिदानसौभाग्य लपीकृतम् ॥

સાધુશ્રીપृથ્વીધરકારિતજિનભુવનભૂતવનમ् ॥

- શી.

મધ્યયુગમાં ભારતવર્ષના, વિશેષતઃ પશ્ચિમ અને મધ્ય ભારતમાં થયેલા, શૂરવીર, દાનવીર, સત્ત્વશાલી અને મુત્સદ્વી જૈન મન્ત્રીઓ થકી જૈન સંઘ અને ધર્મ ખૂબ ઊજાળો છે. આ મન્ત્રીઓએ જૈનધર્મ / સંઘની સેવા તો કરી જ, પરન્તુ તેથી અધિક તેમણે રાષ્ટ્ર, રાજ્ય અને સમગ્ર સમાજની દાખલારૂપ સેવા બજાવી હતી. તેઓ ધર્મે જૈન હોવાને કારણે તેમણે કરેલી આદર્શ રાષ્ટ્રસેવાને તથા રાષ્ટ્રકષ્ણાનાં તેમનાં કાર્યોને નજરંદાજ ન કરી શકાય. આ મન્ત્રીઓમાં ગૂર્જર રાષ્ટ્રના મન્ત્રીઓ વિમલશાહ અને વસ્તુપાલ-તેજપાલ જેમ મુખ્ય છે, તેમ મૂલે ગુજરાતી પણ મણ્ડપદુર્ગ-માણ્ડૂના મહામન્ત્રી સાધુ પૃથ્વીધર એટલે કે પેથડશાહનું નામ પણ અગ્રિમ પંક્તિનું ગણી શકાય તેમ છે.

આ મન્ત્રીઓ પોતાના ધર્મમાં અડગ અને પરાયણ હતા. ધર્મના ક્ષેત્રે તેમણે જે કાર્યો કર્યા તે કાર્યો તેમજ તેમની ઉદારતા અજોડ જ રહી છે. આમ છતાં તેમની બે વિશેષતા નોંધપાત્ર છે : ૧. તેમણે પોતાનાં ધર્મકાર્યોમાં રાજ્યની તિજોરીનો કદાપિ લેશ પણ ઉપયોગ નથી કર્યો; જે પણ ખર્ચ ધર્મ માટે કર્યું તે બધું, પોતાની હકની, નીતિ અને ન્યાયથી તેમજ કાયદાનું પૂરું પાલન કરીને કમાયેલી સમ્પત્તિમાંથી જ કર્યું. ૨. રાજ્યના વહીવટમાં, યુદ્ધ આદિ કૃત્યોમાં તેમજ સમગ્ર પ્રજાને લાગુ પડતી તમામ બાબતોમાં, તેમણે પોતાના ધર્મને કે ધાર્મિક માન્યતાઓ કે લાગણીને કદાપિ આડે આવવા નથી દીધી.

પેથડશાહ તેમની રાજ્યભક્તિ, રાજ્ય તથા રાજા પ્રત્યેની વફાદારી તથા મુત્સદ્વીવટ માટે પંકાયેલા મન્ત્રી હતા. ન્યાયયુક્ત રાજ્યવહીવટ અને શત્રુઓને બુદ્ધિબલથી વશ કે નાબૂદ કરવાની કુનેહને કારણે તેઓ રાજા-પ્રજાને પ્રિય હતા. તો બ્રહ્મચર્યના વિશદ પાલનથી ઓપતા સદાચાર તેમજ અજોડ જિનભક્તિ, સંઘનું નેતૃત્વ, દાન તેમજ ઉદારતા ઇત્યાદિને કારણે તેઓ પ્રખર ધાર્મિક જન તરીકે પણ પંકાયા હતા.

પેથડશાહના કાળમાં અનેક સ્થાનોમાં જૈનો તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે વૈમનસ્ય

प्रवर्ततुं होय तेवुं अनुमान थाय छे. आ कारणे घणां क्षेत्रोमां जैनोनो वसवाट होवा छतां जैन मन्दिरनुं निर्माण शक्य नहोतुं बनतुं. पेथडशाहे पोतानी उदारताथी व्यापक समाजने अनुकूळ कर्या, अने हकारात्मक मुत्सद्विवटथी राज्योना राजाओ तथा अमात्योने जीती लीधा. आना कारणे प्रतिकूल क्षेत्रोमां पण तेमने जैन देरासरना निर्माणनी अनुमति मळी अने तेमणे विविध स्थळोमां मन्दिरो बंधावी त्यां त्यांना जैनोने आश्वस्त पण कर्या, अने बे धर्मेना पारस्परिक विसंवाद-कोमवादने ठारी पण दीधो.

आवा आ पेथड मन्त्रीए केटलां देरासरो अने ते क्यां क्यां बंधायेलां, तेनी ऐतिहासिक नोंध आपतुं आ स्तोत्र अत्रे प्रगट थई रह्युं छे, जे वांचवाथी पेथडशाहनी अद्भुत क्षमतानो परिचय लाध्या विना नहि रहे. स्तोत्रना कर्ता अज्ञात छे. मित्र मुनिवर श्रीधुरन्धरविजयजीए विहार दरम्यान क्यांकथी प्राप्त पानांनी नकल मोकलेली, ते परथी आ सम्पादन करेल छे. ते पानुं १५मा सैकानुं होय तेवुं अनुमान छे. पेथडशाहनो समय १४मो शतक छे. ‘सुकृत सागर’ नामे तेमनुं जीवन-चरित्र (संस्कृत) प्रसिद्ध छे.

स्तवनना कर्ताए, योग्य रीते ज पेथडशाहने, सम्प्रति राजा, कुमारपाळ राजा अने वस्तुपालमन्त्रीना वारसदार के अनुगामी तरीके वर्णव्या छे. (श्लोक ४) प्रथम पांच श्लोकोमां कर्ताए पेथडशाहनां धर्मकृत्योनुं वर्णन करतां जे महत्त्वनी वातो नोंधी छे ते आ प्रमाणे छे :-

१. पेथडनुं खरुं नाम साधु पृथ्वीधर छे, (साधु → शाह, पृथ्वीधर → पेथड).
२. तेना राजवीनुं नाम जयसिंह राजा छे.
३. तेणे अनेक पौषधशालाओ (जैन उपाश्रयो) निर्मावी हती.
४. पार्श्वनाथनी ते पूजा-उपासना करतो.
५. त्रिकाल जिनपूजा अने बे टंक श्रावकोचित आवश्यक क्रिया ते करतो.
६. पर्वदिवसे पौषध करतो.
७. साधुनी भक्ति करतो, अने साध्मिक बन्धुनी खूब वैयावच्च-सेवा करतो.

८. सौथी अगात्यनो तेमज ऐतिहासिक गणाय तेवो उल्लेख अहीं ए मळे छे के - ‘विद्युन्माली’ नामे देवे बनावेल, ‘देवाधिदेव’ एवा नामे प्रख्यात, भगवान् महावीर (ज्ञाततनूरुह)नी प्रतिमानी ते पूजा करतो हतो.

सिन्धु-सौवीरदेशना રાજા ઉદયન દ્વારા પૂજિત ‘જીવન્તસ્વામી’ તરીકે નિર્મિત તે પ્રતિમા ‘વીતભયપત્તન’ના ધ્વંસ-સમયે જમીનમાં દટાઈ હતી. વિક્રમના ૧૨મા સૈકામાં, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યના કહેવાથી, રાજા કુમારપાલે, તે પ્રદેશમાં ઉત્ખનન કરાવીને તે પ્રતિમા સમ્પ્રાસ કરેલી, અને તે તેને પાટણ લઈ આવ્યાનો ઉલ્લેખ, ‘ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ના દશમા પર્વમાં ઉપલબ્ધ છે. પરન્તુ ત્યાર પછી તે પ્રતિમાનું શું થયું તેનો સંકેત મળ્યો નથી. પ્રસ્તુત સ્તોત્રના બીજા પદ્યમાં તે વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ સાંપંડે છે, તે ઊપરથી અનુમાન થર્ડ શકે કે તે પ્રતિમા કોઈ પણ પ્રકારે બચી ગઈ કે બચાવી લેવામાં આવી હશે; અને કાલાન્તરે તે મધ્ય પ્રાન્ત-માલવ દેશમાં પહોંચી હશે, જે માણ્ડૂના મન્ત્રી પેથડશાહના અખત્યારમાં દેખા દે છે. આ ઉલ્લેખ સાચે જ ઇતિહાસનો એક મહત્વનો અંકોડો બની રહે તેમ છે.

૮. છાંગ પદ્યમાં નોંધાયેલ સંવત् ૧૩૨૦ વર્ષ સુધીમાં અથવા તો ૧૩૨૦ થી પ્રારંભીને પેથડશાહે કયા કયા ક્ષેત્રમાં કયા કયા જિનાલયો કરાવ્યાં, તેની યાદી અથવા તાલિકા આ પ્રમાણે છે. સ્તોત્રના ૬ થી ૧૫ - એટલાં પદ્યોમાં થયેલ વર્ણનને અનુસારે આ તાલિકા ગોઠવી છે :

૧. મણદપગિરિ(મણદપર્દુર્ગ)	આદિનાથ ચૈત્ય
૨. નિમ્બસ્થૂર-પર્વત	શ્રીનેમિનાથ-ચૈત્ય
૩. ઉજ્જયિની	તેની તલેટીમાં પાર્શ્વનાથ-ચૈત્ય
૪. વિક્રમપુર	પાર્શ્વનાથ-ચૈત્ય
૫. મુકુટિકા પુરી (મહુડી ?)	નેમિ-ચૈત્ય
૬. વિન્ધનપુર	પાર્શ્વનાથ તથા આદિનાથ (બે ચૈત્ય)
૭. આશાપુર	મલિનાથ-ચૈત્ય
૮. ઘોષકીપુર	પાર્શ્વ-ચૈત્ય
૯. અર્યાપુર	આદિનાથ-ચૈત્ય
૧. સ્તોત્રકાર મણદપગિરિને શત્રુંજયસમાન અને નિમ્બસ્થૂરપર્વતને ઉજ્જ્યન્ત-સમાન વર્ણવે છે. અર્થાત્ તે બે પર્વત ઊપર ક્રમશः શત્રુંજયાવતાર અને ઉજ્જ્યન્તાવતાર ચૈત્યો મન્ત્રીએ બનાવ્યાં.	શાન્તિનાથ-ચૈત્ય

१०. धारानगर } ११. वर्धनपुर }	नेमिजिन-चैत्यो (बे)
१२, १३. चन्द्रकपुरी तथा जीरापुर	बे आदि-चैत्यो
१४, १५. जलपदपुर, डाहडपुर	बे पार्श्व-चैत्यो
१६. हंसलपुर	अरनाथ-चैत्य
१७. मान्धातृमूल	अजितनाथ-चैत्य
१८. धनमातृकापुर	आदि-चैत्य
१९. मङ्गलपुर	अभिनन्दन-चैत्य
२०. चिक्खलपुर	पार्श्व-चैत्य
२१. जयसिंहपुर	महावीर-चैत्य
२२. सिंहानक	नेमि-चैत्य
२३. सलक्षणपुर	पार्श्व-चैत्य
२४. इन्द्रीपुर	पार्श्व-चैत्य
२५. ताल्हणपुर	शान्ति-चैत्य
२६. हस्तिनापुर	अरनाथ-चैत्य
२७. करहेटक (करेडा)	पार्श्व-चैत्य
२८. नलपुर दुर्ग (के नलपुर अने दुर्ग ?)	नेमि-चैत्य
२९. विहारक, } ३०. लम्बकर्णीपुर } 	वीर-चैत्यो(बे)
३१. संखोड (संखेडा ?)	कुन्थुनाथ-चैत्य
३२. चित्रकूटपर्वत (चित्तोडगढ)	ऋषभ-चैत्य
३३. पर्णविहारपुर	आदि-चैत्य
३४. डण्डानक	पार्श्व-चैत्य
३५. वंकी (वांकी?, वांकली?)	आदि-चैत्य
३६. नीलकपुर	अजित-चैत्य
३७. नागपुर (नागोर)	आदि-चैत्य
३८. मध्यकपुर	पार्श्व-चैत्य
३९. दर्भावतिकापुर (डभोई)	चन्द्रप्रभ-चैत्य
४०. नागद्रह (नागदा)	नमि-चैत्य

४१. धवलकनगर (धोळका)	मल्लि-चैत्य
४२. जीर्णदुर्ग (जूनागढ)	पार्श्व-चैत्यो (बे)
४३. सोमेश्वरपत्तन (सोमनाथ-प्रभास) } ४४. शङ्कुपुर	
४५. सौवर्तक } ४६. वामनस्थली } (वणथली-वंथली)	मुनिसुव्रत-चैत्य, साथे वीरप्रभु नेमि-चैत्यो (बे)
४७. नासिक्यपुर(नासिक)	चन्द्रप्रभ-चैत्य
४८,४९. सोपारकपुर, रुणनगर, } ५०,५१. घोरंगल, प्रतिष्ठान }	पार्श्व-चैत्यो (चार)
५२. सेतुबन्ध	नेमि-चैत्य
५३,५४,५५,५६,५७,५८. वटपद्र (वडोदगा) नागलपुर, टक्कारवा (टंकारा?), जालन्धर (जलंधर?), देवपालपुर, देवगिरि	सर्वत्र वीर-चैत्य (६)
५९. चारूप	शान्ति-चैत्य
६०. द्रोणत } ६१. रत्नपुर }	नेमि-चैत्यो (२)
६२. अर्बुकपुर	अजित-चैत्य
६३. कोरण्टक (कोरटा)	मल्लि-चैत्य
६४. ढोरसमुद्र-प्रदेश सरस्वती पत्तन	पार्श्व-चैत्य
६५. शत्रुञ्जय(पर्वत)	शान्ति-चैत्य
६६. तारापुर	आदि-चैत्य
६७. वर्धमानपुर (वढवाण?)	मुनिसुव्रत-चैत्य
६८,६९. वटपद्र, गोगपुर	आदि-चैत्यो (बे)
७०. पिछ्ण	चन्द्रप्रभ-चैत्य
७१. बैङ्गारपुर	जिनगृह
७२. मान्धारृ	?
७३. विकक्न	नेमि-चैत्य
७४. चोकलपुर	आदि-चैत्य

आ यादीमां घणां स्थानोनी साम्प्रत ओळख पामवी हजी बाकी रहे छे.
परन्तु क्षेत्र-नामो जोतां पेथडशाहे केटकेटला प्रदेशो के राज्योमां पोतानो धर्म-
व्याप विकसाव्यो हशे ते जाणी शकाय छे.

तेमना बनावेलां जिनमन्दिरोनी ज फक्त आ यादी छे. ते सिवाय तेमणे
पौषधशालाओ, सदाव्रतो, जैन सिवायनां देव-मन्दिरो, जलाशयो, धर्मशालाओ
इत्यादिनां जे निर्माण करावेलां, तेनी यादी पण कांई नानी नथी. तेमनुं विस्तृत
चरित्र वांचवाथी ज तेनो ख्याल आवी शके.

साधुश्रीपृथ्वीधरकारित जिनभुवनस्तवनम् ॥

श्रीपृथ्वीधरसाधुना सुविधिना दीनादिषूदानिना
भक्तश्रीजयसिंहभूमिपतिना स्वौचित्यसत्यापिना ।
अर्हद्भक्तिपुषा गुरुक्रमजुषा मिथ्यामनीषामुषा
सच्छीलादिपवित्रितात्मजनुषा प्रायः प्रणश्य हृषा ॥१॥
नैकाः पोषधशालिकाः सुविपुला निर्मापयित्रा सता
मन्त्र-स्तोत्रविदीर्णलिङ्गविवृतश्रीपार्श्वपूजायुजा ।
विद्युन्मालिसुपर्वनिर्मितलसद्देवाधिदेवाहवय-
ख्यातज्ञाततनूरुहप्रतिकृतिस्फूर्जत्सपर्यासृजा ॥२॥
त्रिःकाले जिनराजपूजनविर्धि नित्यं द्विरावश्यकं
साधौ धार्मिकमात्रकेऽपि महर्तीं भक्ति विरक्ति भवे ।
तन्वानेन सुपर्वपौषधवता साधर्मिकाणां सदा
वैयावृत्यविधायिना विदधता वात्सल्यमुच्चैर्मुदा ॥३॥
श्रीमत्सम्प्रतिपार्थिवस्य चरितं श्रीमत्कुमारक्षमा-
पालस्याऽथ च वस्तुपालसचिवाधीशस्य पुण्याम्बुधेः ।
स्मार(रं)स्मारमुदारसम्मदसुधासिध्वूमिषून्मज्जता
श्रेयःकाननसेचनस्फुरदुरुप्रावृद्भवाम्भोमुचा ॥४॥
सम्यग्न्यायसमर्जितोर्जितधनैः सुस्थानसंस्थापितै-
यें ये यत्र गिरौ तथा पुरवरे ग्रामेऽथवा यत्र ये ।

प्रासादा नयनप्रसादजनका निर्मापिताः शर्मदा-
स्तेषु श्रीजिननायकानभिधया सार्द्धं स्तुवे श्रद्धया ॥५॥
पञ्चभिः कुलकम् ॥

श्रीमद्विक्रमतस्त्रयोदशशतेष्वब्देष्वतीतेष्वहो !
विंशत्यभ्यधिकेषु मण्डपगिरौ शत्रुञ्जयभ्रातरि ।
श्रीमानादिजिनः शिवाङ्गजिनः श्रीउज्जयन्तायिते
निष्पस्थूरनगेऽथ तत्तलभुवि श्रीपार्श्वनाथः श्रिये ॥६॥
जीयादुज्जयिनीपुरे फणिशिराः श्रीविक्रमाख्ये पुरे
श्रीमानेमिजिनो जिनौ मुकुटिकापुर्या च पाश्वादिमौ ।
मल्लिः शल्यहरोऽस्तु विन्धनपुरे पार्श्वस्तथाऽशापुरे
नाभेयो बत घोषकीपुरवरे शान्तिजिनोऽर्यापुरे ॥७॥
श्रीधारानगरेऽथ वर्द्धनपुरे श्रीनेमिनाथः पृथक्
श्रीनाभेयजिनोऽथ चन्द्रकपुरीस्थाने सजीरापुरे
श्रीपाश्वर्वो जलपद-डाहडपुरस्थानद्वये सम्पदं
देयाद् वोउरजिनश्च हंसलपुरे मान्धातृमूलेऽजितः ॥८॥
आदीशो धनमातृकाभिधपुरे श्रीमङ्गलाद्ये पुरे
तुर्यस्तीर्थकरोऽथ चिक्खलपुरे श्रीपार्श्वनाथः श्रिये ।
श्रीवीरो यज्यसिंहसंज्ञितपुरे नेमिस्तु सिंहानके
श्रीवामेयजिनः सलक्षणपुरे पार्श्वस्तथेन्द्रीपुरे ॥९॥
शान्त्यै शान्तिजिनोऽस्तु ताल्हणपुरेऽरो हस्तिनाद्ये पुरे
श्रीपाश्वर्वः करहेटके नलपुरे दुर्गे च नेमीश्वरः ।
श्रीवीरोऽथ विहारके स च पुनः श्रीलम्बकर्णीपुरे
संखोडे किल कुन्धुनाथ ऋषभः श्रीचित्रकूटाचले ॥१०॥
आद्यः पर्णविहारनामनि पुरे पार्श्वश्च डण्डानके
वंक्यामादिजिनोऽथ नीलकपुरे जीयाद् द्वितीयोः जिनः ।
आद्यो नागपुरेऽथ मध्यकपुरे श्रीअश्वसेनात्मजः ।
श्रीदर्भावितिकापुरेऽष्टमजिनो नागद्रहे श्रीनमिः ॥११॥

श्रीमल्लिंगवलक्कनामनगरे श्रीजीर्णदुर्गान्तरे
 श्रीसोमेश्वरपत्तने च फणभूलक्ष्मा जिनो नन्दतात् ॥
 विंशः शङ्खपुरे जिनः सचरमः सौवर्त्तके वामन-
 स्थल्यां नेमिजिनः शशिप्रभजिनो नासिक्यनाम्न्यां पुरि ॥१२॥
 श्रीसोपारपुरेऽथ रूणनगरे घोरंगलेऽथ प्रति-
 ष्ठाने पार्श्वजिनः शिवात्मजजिनः श्रीसेतुबन्धे श्रिये ।
 श्रीवीरो वटपद्र-नागलपुरे षट्कारकायां तथा
 श्रीजालन्धर-देवपालपुरयोः श्रीदेवपूर्वे गिरौ ॥१३॥
 चारूपे मृगलाञ्छनो जिनपतिर्नेमिः श्रिये द्वोणते
 नेमी रत्नपुरेऽजितोऽर्बुकपुरे मल्लिश्व कोरण्टके
 पाश्वर्वो ढोरसमुद्रनीवृति सरस्वत्याहृये पत्तने
 कोटाकोटिजिनेन्द्रमण्डपयुते शान्तिश्व शत्रुञ्जये ॥१४॥
 श्रीतारापुर-वर्द्धमानपुरयोः श्रीनाभिभू-सुव्रतौ
 नाभेयो जिन(?) वटपद्र-गोगपुरयोः श्रीनाभि� (?) शन्द्रप्रभः पिच्छने ।
 उंकारेऽद्वृततोरणं जिनगृहं मान्धातरि त्रिक्षदां (?)
 नेमिर्विक्कननाम्नि चोलकपुरे श्रीनाभिभूर्भूतये ॥१५॥
 इत्थं पृथ्वीधरेण प्रतिगिरि-नगर-ग्राम-सीमं जिनाना-
 मुच्चैश्चैत्येषु विष्वग् हिमगिरिशिखरैः स्पर्द्धमानेषु यानि ।
 बिम्बानि स्थापितानि क्षितियुवतिशिरःशेखराण्येष वन्दे
 तान्यप्यन्यानि यानि त्रिदश-नरवरैः कारिताकारितानि ॥१६॥

श्रीपृथ्वीधरकारितजिनभुवनस्तवनम् ॥

શ્રીકલ્યાણભાગવતુર્વિવિચિત્તં
શ્રીપાર્થનાથબ્રહ્મનામબ્રતોત્ત્રમ् ॥

– શ્રી.

૧૭મા શતકમાં થયેલા, અંચલગઢીય આચાર્ય શ્રીધર્મમૂર્તિસુરિના પદ્ધાર, આ. શ્રીકલ્યાણસાગરસુરિજીની આ રચના છે. ૧૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ આ સંસ્કૃત રચના પાર્થનાથનાં સહસ્રનામો દર્શાવતી રચના છે. આપણે ત્યાં પોતાના ઇષ્ટદેવ-દેવીને વિષય બનાવીને તેનાં સહસ્રનામોનાં સ્તોત્ર બનાવવાની પ્રથા સૈકાઓજૂની છે. ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ ‘દેવીસહસ્રનામ’, ‘સૂર્યસહસ્રનામ’ ઇત્યાદિ રચનાઓ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના ભાવો સાથે રચાઈ છે તેમજ તેનાં પારાયણ પણ થાય છે. જૈન ધર્મમાં પણ ‘અર્હનામસહસ્રસમુચ્ચય’ (હેમચન્દ્રાચાર્ય), ‘જિનસહસ્રનામ’ (ઉપા. વિનયવિજય), ‘સિદ્ધસહસ્રનામ’ (ઉપા. યશોવિજય), ‘પદ્માવતીસહસ્રનામ’ વગેરે રચનાઓ છે જ. અન્ય લોકોની જેમ જૈનોમાં આ નામ-સ્તોત્રોનું, આજે તો, ગાન-પારાયણ નથી થતું; ભૂતકાલમાં પણ તેવું થતું હોવાના કોઈ નિર્દેશ મળતા નથી. છતાં પ્રભુભક્તિ-પ્રેરિત આ રચનાઓ અવશ્ય રચાઈ છે.

આ શૃદ્ધાલામાં પરોવી શકાય તેવી એક રચના તે પ્રસ્તુત ‘પાર્થનાથસહસ્રનામ’ જૈન (૨૩મા) તીર્થઝ્કર પાર્થનાથને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલી આ રચના મધ્યમ કક્ષાની સંસ્કૃત રચના છે. તેમાં ૧૦૦૮ નામો આલેખેલાં છે. પ્રથમ ૧૫ શ્લોકોની પ્રસ્તાવના છે, અને છેલ્લે ૧૪ શ્લોકોમાં ઉપસંહાર. તેને બાદ કરતાં, ૧૦ પ્રકરણોમાં સહસ્રનામાવલિનો સમાવેશ થયો છે. દરેક પ્રકરણના પ્રથમ શબ્દ-નામ પરથી તે તે શતક-પ્રકરણનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. દા.ત. ‘ઐશ્વર્યશતમ्’, ‘જ્ઞાનશતમ्’ ઇત્યાદિ. અન્તિમ શતકનું નામ, ઉચિત રીતે જ, પોતાના નામ પરથી કર્તાએ આપ્યું છે : કલ્યાણશતમ.

પ્રસ્તાવનાના તથા ઉપસંહારનાં ઘણાં પદ્યોમાં શ્રીહેમાચાર્યકૃત ‘વીતરાગસ્તવ’નાં પદ્યોની છાયા પ્રકટ જોવા મળે છે, જે પરથી કર્તાની કવિત્વશક્તિનો અંદાજ મળી રહે તેમ છે.

સ્તોત્રના અન્તે આપેલ પુષ્પિકાથી સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રતિ તે કર્તાએ

पोताना हाथे लखेल आदर्श-प्रति छे. कर्ताए निर्देश्यु छे ते प्रमाणे आ रचना तथा लेखन मार्त्तण्डपुरमां करेल छे. मार्त्तण्डपुर एटले सूर्यपुर-सूरत होय के पछी तेनाथी नजीकुनुं ‘रांदेर’ होय, तेवुं संभवे छे. कर्तानो सत्ताकाळ १६७०-१७१८ वि.सं. छे.

आ स्तोत्रनी पांच पानांनी प्रतिनी जेरोक्स नकल मुनिश्रीधुरन्धरविजयजी तरफथी मळी छे, अने तेना आधारे आ सम्पादन थयुं छे. प्रति, अनुमानतः, १७मा शतकनी लखायेली छे.

श्रीकल्याणसागरसूरिकृत पार्श्वनाथसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

पार्श्वनाथो जिनः श्रीमान् स्याद्वादी पार्श्वनायकः ।
शिवतातिर्जनत्राता दद्यान्मे सौख्यमन्वहम् ॥१॥
नमस्यन्ति नराः सर्वे शीर्षेण भक्तिभासुराः ।
पापस्तोममपाकर्तुं तं पार्श्वं नौमि सर्वदम् ॥२॥
यथार्थवादिना येनोन्मूलिताः क्लेशपादपाः ।
तेनानुभूयते ऋद्धि-र्धीमता सूक्ष्मदर्शिना ॥३॥
शम्भवे पार्श्वनाथाय श्रीमते परमात्मने ।
नमः श्रीवद्धमानाय विश्वव्याधिहराय वै ॥४॥
दर्वीकरः शुभध्याना-द्वरणेन्द्रमवाप(न्द्रत्वमाप?) सः ।
यस्मात् परमतत्त्वज्ञात् सुपाश्वल्लोकलोचनात् ॥५॥
प्रतिपूर्ण ध्रुवं ज्ञानं निरावरणमुत्तमम् ।
विद्यते यस्य पार्श्वस्य निखिलार्थावभासकम् ॥६॥
यस्मिन्नतीन्द्रिये सौख्य-मनन्तं वर्तते खलु ।
स श्रद्धेयः स चाराध्यो ध्येयः सैव निरन्तरम् ॥७॥

[सप्तविभक्तीनां श्लोकाः ।]

तव स्तोत्रेण कुर्वे स्वां जिह्वां दोषशताकुलाम् ।
 पूतामिदं भवारण्ये जन्तुनां जन्मनः फलम् ॥८॥
 वरदाय नमस्तुभ्यं नमः क्षीणाष्टकर्मणे ।
 सारदाय नमस्तुभ्यं नमोऽभीष्टार्थदायिने ॥९॥
 शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमो यथार्थदर्शिने ।
 विपद्धत्रे नमस्तुभ्यं नमो विश्वार्त्तिहारिणे ॥१०॥
 धर्ममूर्ते नमस्तुभ्यं जगदानन्ददायिने ।
 जगद्धत्रे नमस्तेऽपि नमः सकलदर्शिने ॥११॥
 सर्वज्ञाय नमस्तुभ्यं नमो बन्धुरतेजसे ।
 श्रीकराय नमस्तुभ्य-मनन्तज्ञानिने नमः ॥१२॥
 नाथ ! त्वच्चरणाप्त्वोजसेवारसिकतत्पराः ।
 विलसन्ति प्रियं भव्याः सदोदया महीतले ॥१३॥
 इन्द्रा अपि गुणान् वकुं पारं यस्य ययुन्हि ।
 असंख्येयाननल्पांश्च, क्षमस्तर्हि कथं नरः ? ॥१४॥
 तथापि ज्ञानमुग्धोऽहं भक्तिप्रेरितमानसः ।
 नाम्नामष्टसहस्रेण त्वां स्तुवे सौख्यदायकम् ॥१५॥

इति श्रीपार्श्वनाथनामावल्यां स्तुतिप्रस्तावना ॥

अर्हन् क्षमाधारः स्वामी क्षान्तिमान् क्षान्तिरक्षकः ।
 अरिञ्जयः क्षमाधारः शुभंयुरचलस्थितिः ॥१॥
 लाभकर्ता भयत्राता छ्वापेतो जिनोत्तमः ।
 लक्षणो निश्चलोऽजन्मा देवेन्द्रो देवसेवितः ॥२॥
 धर्मनाथो मनोजाङ्गो धर्मिष्ठो धर्मदेशकः ।
 धर्मराजः परातज्ञो धर्मज्ञो धर्मतीर्थकृत् ॥३॥
 सद्वैर्याल्पितहंसाद्रि-स्तत्रभवान् नरोत्तमः ।
 धार्मिको धर्मधौरेयो धृतिमान् धर्मनायकः ॥४॥
 धर्मपालः क्षमासद्मा(द्वा) धर्मसारथीश्वरः ।
 धर्माध्यक्षो नराधीशो धर्मात्मा धर्मदायकः ॥५॥

धर्मवान् धर्मसेनानी-रचित्यो धीरधीरजः ।
 धर्मघोषः प्रकाशात्मा धर्मी धर्मप्ररूपकः ॥६॥
 बहुश्रुतो बहुबुद्धि-र्धर्मार्थी धर्मविज्जिनः ।
 देवः सनातनोऽसङ्गोऽनल्पकान्तिमनोहरः ॥७॥
 श्रीमान् पापहरो नाथोऽनीश्वरोऽबन्धनोऽरजाः ।
 अचिन्त्यात्माऽनग्ने वीरोऽपुनर्भवो भवोज्जितः ॥८॥
 स्वयम्भूः शङ्करो भूष्णु-रनुत्तरो जिनोत्तमः ।
 वृषभः सौख्यदोऽस्वप्नोऽनन्तज्ञानी नरार्चितः ॥९॥
 आत्मज्ञो विश्वविद् भव्यो-अनन्तदर्शी जिनाधिपः ।
 विश्वव्यापी जगत्पालो विक्रमी वीर्यवान् परः ॥१०॥
 विश्वबन्धुरमेयात्मा विश्वेश्वरो जगत्पतिः ।
 विश्वेनो विश्वपो विद्वान् विश्वनाथो विभुः प्रभुः ॥११॥
 अर्हत् शतम् ॥

वीतरागः प्रशान्तारि-रजरो विश्वनायकः ।
 विश्वाद्घृतो निःसप्तलो विकाशी विश्वविश्रुतः ॥१॥
 विरक्तो विबुधैः सेव्यो वैराङ्गिको विरागवान् ।
 प्रतीक्ष्यो विमलो धीरो विश्वेशो वीतमत्सरः ॥२॥
 विकस्वरो जनश्रेष्ठो-अरिष्टतातिः शिवङ्करः ।
 विश्वदृशा सदाभावी विश्वगो विशदाशयः ॥३॥
 विशिष्टो विश्वविख्यातो विचक्षणो विशारदः ।
 विपक्षवर्जितोऽकामो विश्वेद् विश्वैकवत्सलः ॥४॥
 विजयी जनताबन्धु-विद्यादाता सदोदयः ।
 शान्तिदः शास्त्रविच्छम्भुः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ॥५॥
 वर्द्धमानो गतातङ्को विनायकोज्जितोऽक्षरः ।
 अलक्ष्योऽभीष्टदोऽकोपो-अनन्तजित् वदतां वरः ॥६॥
 विमुक्तो विशदोऽमूर्तो विज्ञो विशाल अक्षयः ।
 अमूर्तात्माऽव्यये धीमान् तत्त्वज्ञो गतकलमुषः ॥७॥
 शान्तात्मा शाश्वतो नित्यस्त्रिकालज्ञस्त्रिकालवित् ।
 त्रैलोक्यपूजितोऽव्यक्तो व्यक्तवाक्यो विदां वरः ॥८॥

सर्वज्ञः सत्यवाक् सिद्धः सोममूर्तिः प्रकाशकृत् ।
 सिद्धात्मा सर्वदेवेशोऽजय्योऽमेयद्विरस्मरः ॥१॥
 क्षमायुक्तः क्षमाचञ्चुः क्षमी साक्षी पुरातनः ।
 परमात्मा परत्राता पुराणः परमद्युतिः ॥१०॥
 पवित्रः परमानन्दः पूतवाक् परमेश्वरः ।
 पूतोऽजेयः परंज्योति-रनीहो वरदोऽरहाः ॥११॥

वीतरागशतम् ॥२००॥

तीर्थङ्करस्ततश्लोक-स्तीर्थेशस्तीर्थमण्डनः ।
 तत्त्वमूर्तिसङ्ख्येय-स्तीर्थकृत् तीर्थनायकः ॥१॥
 वीतदम्भः प्रसन्नात्मा तारकस्तीर्थलोचनः ।
 तीर्थेन्द्रस्त्यागवान् त्यागी तत्त्ववित् त्यक्तसंसृतिः ॥२॥
 तमोहर्ता जितद्वेष-स्तीर्थाधीशो जगत्प्रियः ।
 तीर्थपस्तीर्णसंसार-स्तापहृत् तारलोचनः ॥३॥
 तत्त्वात्मा ज्ञानवित् श्रेष्ठो जगन्नाथो जगद्विभुः ।
 जगज्जैत्रो जगत्कर्ता जगज्ज्येष्ठो जगदुरुः ॥४॥
 जगद्व्ययो जगद्वन्द्वो ज्योतिमा(ष्मा?)न् जगतः पतिः ॥५॥
 जितमोहो जितानन्दो जितनिद्रो जितक्षयः ।
 जितवैरो जितक्लेशो जगद्गैवेयकः शिवः ॥६॥
 जनपालो जितक्रोधो जनस्वामी जनेशिता ।
 जगत्ययमनोहारी जगदानन्ददायकः ॥७॥
 जितमानो जिताऽऽकल्पो जनेशो जगदग्रगः ।
 जगद्बन्धुर्जगत्स्वामी जनेऽ जगत्पितामहः ॥८॥
 जिष्णुर्जयी जगद्रक्षो विश्वदर्शी जितामयः ।
 जितलोभो जितस्नेहो जगच्चन्द्रो जगद्रविः ॥९॥
 नृमनोजवसः शक्तो जिनेन्द्रो जनतारकः ।
 अलङ्करिष्णुरद्वेष्यो जगत्यविशेषकः ॥१०॥
 जनरक्षाकरः कर्ता जगच्चूडामणिर्वरः ।
 ज्यायान् जितयथाजातो जाङ्घापहो जगत्प्रभुः ॥११॥

जन्तुसौख्यकरो जन्म-जरामरणवर्जितः ।
 जन्तुसेव्यो जगद्व्यासो ज्वलत्तेजा अकल्कनः ॥१२॥
 जितसर्वो जनाधार-स्तीर्थराट् तीर्थदेशकः ।
 नरपूज्यो नरमान्यो जडानलघनाघनः ॥१३॥
 तीर्थशतम् ॥३०॥
 देवदेवः स्थिरः स्थास्नुः स्थेष्टः स्थेयो दयापरः ।
 स्थावरो दानवान् दाता दयायुक्तो दयानिधिः ॥१॥
 दमितारिदयाधामा दयालुर्दानतत्परः ।
 स्थविष्टे जनताधारः स्थवीयान् देवतल्लजः ॥२॥
 स्थेयान् सूक्ष्मविचारज्ञो दुःस्थहर्ता दयाचरणः ।
 दयागर्भो दयापूतो देवार्च्यो देवसत्तमः ॥३॥
 दीसो दानप्रदो दिव्यो दुन्दुभिध्वनिरुत्तमः ।
 दिव्यभाषापतिश्चारु-र्दमी देवमतल्लिकः ॥४॥
 दान्तात्मा देवसेव्योऽपि दिव्यमूर्तिर्दयाध्वजः ।
 दक्षो दयाकरः कप्रो दानालिप्तसुरद्रुमः ॥५॥
 दुःखहरो दयाचञ्चु-र्दलितोत्कटकल्मुषः ।
 दृढधर्मा दृढाचारो दृढब्रतो दमेश्वरः ॥६॥
 दृढशीलो दृढपुण्यो दृ(द्र)ढीयान् दमितेन्द्रियः ।
 दृढक्रियो दृढधैर्यो दाक्षिण्यो दृढसंयमः ॥७॥
 देवप्रष्टे दयाश्रेष्टे व्यतीताशेषबन्धनः ।
 शरण्यो दानशौण्डीरो दारिद्र्यच्छेदकः सुधीः ॥८॥
 दयाध्यक्षो दुराधर्षो धर्मदायकतत्परः ।
 धन्यः पुण्यमयः कान्तो धर्माधिकरणी सहः ॥९॥
 निःकलङ्गो निराधारो निर्मलो निर्मलाशयः ।
 निरामयो निरातङ्गो निर्जरो निर्जरार्चितः ॥१०॥
 निराशंसो निराकांक्षो निर्विघ्नो भीतिवर्जितः ।
 निरामो निर्ममः सौम्यो निरञ्जनो निरुत्तरः ॥११॥
 निर्ग्रन्थो निःक्रियः सत्यो निस्सङ्गो निर्भयोऽचलः ।
 निर्विकल्पो निरस्तांहो निराबाधो निराश्रवः ॥१२॥

देवशतम् ॥४००॥

आत्मभूः शाम्भवो विष्णुः, केशवः स्थविरोऽच्युतः ।
 परमेष्ठी विधिर्धार्ता श्रीपतिर्नागल(ला)ज्ञनः ॥१॥
 शतधृतिः शतानन्दः श्रीवत्सोऽधोक्षजो हरिः ।
 विश्वम्भरो हरिस्वामी सर्पेशो विष्टरश्रवाः ॥२॥
 सुरज्येष्ठश्चतुर्वक्त्रो गोविन्दः पुरुषोत्तमः ।
 अष्टकर्णश्चतुरास्य-श्चतुर्भुजः स्वभूः कविः ॥३॥
 सात्त्विकः कमनो वेधा-स्त्रिविक्रमो कुमोदकः ।
 लक्ष्मीवान् श्रीधरः स्त्रा लब्धवर्णः प्रजापातिः ॥४॥
 ध्रुवः सूरिविज्ञेयः कारुण्योऽमितशासनः ।
 दोषज्ञः कुशलोऽभिज्ञः सुकृती मित्रवत्सलः ॥५॥
 प्रवीणो निपुणो बुद्धो विदाधः प्रतिभान्वितः ।
 जनानन्दकरः श्रान्तः प्राज्ञो वैज्ञानिकः पटुः ॥६॥
 धर्मचक्री कृती व्यक्तो हृदयालुर्वदावदः ।
 वाचोयुक्तिपटुर्वक्ता वागीशः पूतशासनः ॥७॥
 वेदिता परमः पूज्यः परब्रह्मप्रदेशकः ।
 प्रशमात्मा परादित्यः प्रशान्तः प्रशमाकरः ॥८॥
 धनीश्वरो यथाकामी स्फारधीनिरवग्रहः ।
 स्वतन्त्रः स्फारशृङ्खारः पद्मेशः स्फारभूषणः ॥९॥
 स्फारनेत्रः सदातृतः स्फारमूर्तिः प्रियंवदः ।
 आत्मदर्शी सदावन्द्यो बलिष्ठो बोधिदायकः ॥१०॥
 बुद्धात्मा भाग्यसंयुक्तो भयोज्जितो भवान्तकः ।
 भूतनाथो भयातीतो बोधिदो भवपारगः ॥११॥

आत्मशतम् ॥५००॥

महादेवो महासाधु-महान् मुनीन्द्रसेवितः ।
 महाकीर्तिर्महाशक्ति-महावीर्यो महायतिः ॥१॥
 महाव्रतो महाराजो महामित्रो महामतिः ।
 महेश्वरो महाभिक्षु-मुर्नीन्द्रो भाग्यभाक् शमी ॥२॥

महाधृतिर्महाकान्ति-महातपा महाप्रभुः ।
 महागुणो महाश्लीलो महाजिनो महापतिः ॥३॥
 महामहा महाश्लोको महाबुद्धिर्महोदयः ।
 महानन्दो महाधीरो महानाथो महाबलः ॥४॥
 महावीरो महाधर्मा महानेता महायशाः ।
 महासूनुर्महास्वामी महेशः परमोदयः ॥५॥
 महाक्षमो महाभाग्यो महोदर्को महाशयः ।
 महाप्राज्ञो महाचेता महाप्रभो महेशिता ॥६॥
 महासत्त्वो महाशूरो महाशान्त्रो महर्द्धिकः ।
 महाबोधिर्महाधीशो महामिश्रो महाक्रियः ॥७॥
 महाबन्धुर्महायोगी महात्मा महसांपतिः ।
 महालब्धिर्महापुण्यो महावाक्यो महाद्युतिः ॥८॥
 महालक्ष्मीर्महाचारो महाज्योतिर्महाश्रुतः ।
 महामना महामूर्त्ति-महेष्यः सुन्दरो वशी ॥९॥
 महाशीलो महाविद्यो महासो हि महाविभुः ।
 महाज्ञानो महाध्यानो महोदयमो महोत्तमः ॥१०॥
 महासौख्यो महाध्येयो महागतिर्महानरः ।
 महातोषो महाधैर्यो महेन्द्रो महिमालयः ॥११॥
 महासुहन्महासख्यो महातनुर्महाधिभूः ।
 योगात्मा योगवित् योगी शास्ता यमी यमान्तकृत् ॥१२॥
 महाशतम् ॥६००॥

हर्षदः पुण्यदस्तुष्टः सन्तोषी सुमतिः पतिः ।
 सहिष्णुः पुष्ट(ष्ट)दः पुष्टः सर्वसहः सदाभवः ॥१॥
 सर्वकारणिकः शिष्टे लग्नकः सारदोऽमलः ।
 हतकर्मा हतव्याधि-हर्तात्तिर्हतदुर्गतिः ॥२॥
 पुण्यवान् मित्रयुर्मध्यः प्रतिभूर्धर्ममन्दिरः ।
 यशस्वी सुभगः शुभ्रस्त्रिगुसो हतदुर्भगः ॥३॥
 हृषीकेशोऽप्रतकर्यात्मा॑नन्तदृष्टिरतीन्द्रियः ।
 शिवतातिरचिन्त्यर्द्ध-रलेपो मोक्षदायकः ॥४॥

हतदुःखो हतानन्त्रे हतक्लेशकदम्बकः ।
 संयमी सुखरोऽद्विष्टः पराद्वर्यो हतपातकः ॥५॥
 शेमुखीशः सुप्रसन्नः क्षेमङ्करो दयालयः ।
 स्तवनार्हो विरागार्ह-स्तपस्वी हर्षसंयुतः ॥६॥
 अचलात्मा॑खिलज्योतिः-शान्तिमानरिमर्दनः ।
 अरिघ्नो॑पुनरावृत्ति-ररिहर्ता॑रिभञ्जकः ॥७॥
 अरोषणो॑प्रमेयात्मा॑ध्यात्मगम्यो यतीश्वरः ।
 अनाधारो यमोपेतः प्रभास्वरः स्वयंप्रभः ॥८॥
 अर्चितो रतिमानास्तो रमाकरो रमाप्रदः ।
 अनीर्ष्यालुरशोको॑ग्न्यो॑वद्यभिन्विनश्वरः ॥९॥
 अनिघ्नो॑किञ्चनः स्तुत्यः सज्जनोपासितक्रमः ।
 अव्याबाधः प्रभूतात्मा पारगतः स्तुतीश्वरः ॥१०॥
 योगिनाथः सदामोदः सदाध्येयो॑भिवादकः ।
 सदामिश्रः सदाहर्षः सदासौख्यः सदाशिवः ॥११॥
 हर्षशतम् ॥७००॥

ज्ञानगर्भो गणश्रेष्ठो ज्ञानयुक्तो गुणाकरः ।
 ज्ञानचञ्चुर्गतक्लेशो गुणवान् गुणसागरः ॥१॥
 ज्ञानदो ज्ञानविष्ण्यातो ज्ञानात्मा गृढगोचरः ।
 ज्ञानसिद्धिकरो ज्ञानी ज्ञानज्ञो ज्ञाननायकः ॥२॥
 ज्ञानाऽमित्रहरो गोसा गूढात्मा ज्ञानभूषितः ।
 ज्ञानतत्त्वो गुणग्रामो गतशत्रुंगतातुरः ॥३॥
 ज्ञानोत्तमो गतशङ्को गम्भीरो गुणमन्दिरः ।
 ज्ञातज्ञेयो गदापेतो ज्ञानत्रितयसाधकः ॥४॥
 ज्ञानाभ्यः गीर्पतिः स्वस्थो ज्ञानभाक् ज्ञानसर्वगः ।
 ज्ञातगोत्रो गतशोच्यः सदुणरत्नरोहणः ॥५॥
 ज्ञानोत्कृष्टो गतद्वेषो गरिष्ठगीः गिरां पतिः ।
 गणाग्रणीर्गुणज्येष्ठो गरीयान् गुणमनोहरः ॥६॥
 गुणज्ञो ज्ञातवृत्तान्तो गुरुर्ज्ञनप्रकाशकः ।

विश्वचञ्चुर्गताकल्पो गरिष्ठो गुणपेटकः ॥७॥
 गम्भीरधीर्गुणाधारो गुणखानिर्गुणालयः ।
 ज्ञाताभिधो गताकांक्षो ज्ञानपतिर्गतस्पृहः ॥८॥
 गुणी ज्ञातरहःकर्मा क्षेमी ज्ञानविचक्षणः ।
 गणेशो ज्ञातसिद्धान्तो गतकष्टे गभीरवाक् ॥९॥
 गतगत्यागतिर्गुण्यो गीर्वाणवाक् पुरोगमः ।
 गीर्वाणेन्द्रो गतग्लास्तु-र्गतमोहो दरेज्जितः ॥१०॥
 गीर्वाणपूजितो बन्धोऽन(नि�?)न्यो गीर्वाणसेवितः ।
 स्वेदज्ञो गतसंसारो गीर्वाणराट् पुरःसरः ॥११॥
 घातिकर्मविनिर्मुक्तो खेदहर्ता घनध्वनिः ।
 घनयोगो घनज्ञानो घनदो घनरागहृत् ॥१२॥
 उत्तमात्मा गताबाधो घनबोधसमन्वितः ।
 घनधर्मा घनश्रेयो गीर्वाणेन्द्रशिरोमणिः ॥१३॥

ज्ञानशतम् ॥८००॥

ऐश्वर्यमणिडतः कृष्णो मुमुक्षुर्लोकनायकः ।
 लोकेशः पुण्डरीकाक्षो लोकेद् लोकपुरन्दरः ॥१॥
 लोकार्को लोकराट् सार्वो लोकेशो लोकवल्लभः ।
 लोकज्ञो लोकमन्दारो लोकेन्द्रो लोककुञ्जरः ॥२॥
 लोकार्च्यो लोकशौण्डीरो लोकविल्लोकसंस्तुतः ।
 लोकेनो लोकधैर्यैर्यो लोकाग्न्यो लोकरक्षकः ॥३॥
 लोकानन्दप्रदः स्थाणुः श्रमणो लोकपालकः ।
 ऐश्वर्यशोभितो बभृः श्रीकण्ठो लोकपूजितः ॥४॥
 अमृतात्मोत्तमाध्यान ईशानो लोकसेवितः ।
 ऐश्वर्यकारको लोक-विख्यातो लोकधारकः ॥५॥
 मृत्युञ्जयो नरध्येयो लोकबन्धुनरिशता ।
 लोकचन्द्रो नराधारो लोकचक्षुरनीश्वरः ॥६॥
 लोकप्रेष्टो नरव्यासो लोकर्सिंहो नराधिभूः ।
 लोकनागो नरख्यातो लोभभिल्लोकवत्सलः ॥७॥

वामदेवो नरज्यायान् लोकभर्ता नराग्रगः ।
 लोकविभुर्नरदृशा लोकपो लोकभास्करः ॥८॥
 लोकदर्शी नरज्येष्ठो लोकवन्द्यो नराधिपः ।
 लोकशास्ता नरव्याधि-हर्ता लोकविभावकः ॥९॥
 सुमेधा लोकबर्हिष्टः सत्याशीलोकवन्दितः ।
 ऋद्धिकर्ता नरस्वामी ऋद्धिमान् लोकदेशकः ॥१०॥
 प्रमाणं प्रणवः काम्य इ(ई)शितोत्तमसंवरः ।
 इभ्य उत्तमसंवेग इन उत्तमपूरुषः ॥११॥
 स्तुत्या(त्य)ह उत्तमासेव्योऽदध्यतेजा अहीश्वरः ।
 उत्तमाख्यः सुगुप्तात्मा मन्ता तज्ञः परिवृढः ॥१२॥
 लोलुपघो निरस्तैनाः सुक्रतो ब्रतपालकः ।
 अश्वसेनकुलाधारो नीलवर्णविराजितः ॥१३॥

ऐश्वर्यशतम् ॥९००॥

कल्याणभाग् मुनिश्रेष्ठ-श्वतुर्धा मर्त्यसेवितः ।
 काम्यदः कर्मशत्रुघ्नः कल्याणात्मा कलाधरः ॥१॥
 कर्मठः केवली कर्म-काष्ठाग्निः करुणापरः ।
 चक्षुष्यश्वतुरः कर्ममुक्तः कल्याणमन्दिरः ॥२॥
 क्रियादक्ष क्रियानिष्टः क्रियावान् कामितप्रदः ।
 कृपाचणः कृपाचञ्चुः कीर्तिदः कपटोज्जितः ॥३॥
 चन्द्रप्रभः छलोच्छेदी चन्द्रोपासितपत्कजः ।
 क्रियापरः कृपागारः कृपालुः केशदुर्गतः ॥४॥
 कारणं भद्रकूपारः, कलावित् कुमतान्तकृत् ।
 मद्रपूर्णः कृतान्तज्ञः कृतकृत्यः कृपापरः ॥५॥
 कृतज्ञः कमलादाता कृतान्तार्थप्ररूपकः ।
 भद्रमूर्तिः कृपासिन्धुः कामघटः कृतक्रियः ॥६॥
 कामहा शोचनातीतः कृतार्थः कमलाकरः ।
 चारुमूर्तिश्विदानन्द-श्विन्तामणिश्विरन्तनः ॥७॥

चिदानन्दमयश्चिन्ता-वर्जितो लोभतर्जितः ।
 कर्महा बन्धमोक्षज्ञः कृपावान् कान्तिकारकः ॥८॥
 कजनेत्रो नरत्राता कृतपुण्यः कृतान्तवित् ।
 लोकाग्रणीवि(र्व)रोधञ्चः कीर्तिमान् खगसेवितः ॥९॥
 अयाचितो महोत्साह-शिद्गूपश्चिन्मयो वृतिः ।
 भद्रयुक्तः स्वयंबुद्धोऽनल्पबुद्धिर्दमेशिता ॥१०॥
 विश्वकर्मा कलादक्षः कल्पवृक्षः कलानिधिः ।
 लोभतिरस्कृतः सूक्ष्मो लोभहत् कृतलक्षणः ॥११॥
 लोकोत्तमो जनाधीशो लोकधाता कृपालयः ।
 सूक्ष्मदशर्येन्दुनीलाभो लोकावतंसकः क्षमः ॥१२॥
 शिष्टेष्टोऽप्रतिभः शान्ति-श्छत्रव्यविभूषितः ।
 चामीकरासनारूढः श्रीशः कल्याणशासनः ॥१३॥
 कर्मण्योऽत्रभवान् भद्रः शान्तिकरः प्रजाहितः ।
 भव्यमानवकोटीरो मुक्तिजानिः श्रियान्निधिः ॥१४॥

कल्याणशतम् ॥१०००॥ छ ॥

अमूनि तव नामानि पठन्ति ये नरोत्तमाः ।
 भवेयुः सम्पदस्तेषां सिद्धयश्चापि मञ्जुलाः ॥१॥
 स्वामिन् ! जिह्वासहस्रोऽपि, वकुं शक्तो न ते गुणान् ।
 सहस्राक्षो न ते रूप-श्रियं निरीक्षितुं क्षमः ॥२॥
 त्वच्चेतसि प्रवर्तेऽह-मित्युदन्तो हि दुर्लभः ।
 मच्चिते विद्यसे त्वं चेत् देवेनान्येन पूर्यताम् ॥३॥
 हर्षबाष्पजलैर्भव्यै-र्मनेत्रे त्वन्मुखाश्रिते ।
 अन्यप्रेक्षणसम्भूतं क्षालय(ये)तां मलं निजम् ॥४॥
 त्वद्वक्त्रसङ्ग्नी नेत्रे त्वत्परीष्टिकरौ करौ ।
 त्वदगुणग्राहके श्रोत्रे भूयास्तां मे मुदा सदा ॥५॥
 ऋद्वित्वं हि प्रभुत्वं वा मनोवाज्ञितमन्वहम् ।
 सौभाग्यत्वं नृपत्वं वै लभेरन् तव भक्तिः ॥६॥

त्वमसि नाथ ! भवार्णवनाविक-स्त्वमसि सौख्यकदम्बककारकः ।
 त्वमसि सिद्धिवधूस्तननायक-स्त्वमसि सप्तनयार्थविचक्षणः ॥७॥
 त्वमसि दुःखनिवारणतत्पर-स्त्वमसि मुक्तिवशारतिहर्षितः ।
 त्वमसि भव्यकुरेशयभास्कर-स्त्वमसि देवनराधिपसेवितः ॥८॥
 त्वमसि मोहमतङ्गजकेशरी त्वमसि नाथ ! जगज्जनवत्सलः ।
 त्वमसि दुःकृतमन्मथशङ्कर-स्त्वमसि कोपशिलोच्चयमुद्गरः ॥९॥
 भृत्योऽस्मि तव दासोऽहं विनयी तेऽस्मि किङ्करः ।
 नाथ ! त्वच्चरणाधारे लभे शं भवदाश्रितः ॥१०॥
 जयन्तु ते श्रीगुरुर्धर्ममूर्तयो गणाधिराजा मुनिसङ्घपालकाः ।
 अनेकवादीश्वरवादसिन्धुरा-भिमानपञ्चास्यनिभाः क्रियापराः ॥११॥
 श्रीधर्ममूर्तिसूरीशाः सूरिश्रेणिवतंसकाः ।
 कल्याणवपुषो नूनं चिरं नन्दन्तु सत्तमाः ॥१२॥
 तदंहिकजरोलम्बः शिष्यः कल्याणसागरः ।
 चकार पार्श्वनाथस्य नामावलीमभीष्टदाम् ॥१३॥
 पुण्यरूपमिदं स्तोत्रं नित्यमध्येति भाक्तिकः ।
 तस्य धामि महालक्ष्मी-रेधते सौख्यदायका ॥१४॥

इति श्रीपार्श्वनाथनामान्यष्टेत्तरसहस्रमितानि समाप्तान्यजनिषत ॥
 श्रीविधिपक्षगच्छाधिराज श्रीधर्ममूर्तिसूरीश्वरपत्कजभ्रमरायमानेन
 श्रीकल्याणसागरसूरिणा श्रीपार्श्वनाथनामानि श्रीमन्मार्तण्डपुरे कृतानि
 लिखितानि च ॥ निजकर्मक्षयार्थम् ॥ कौशीद्यं विहाय च सम्पूर्णानि
 पाठितानीति ॥छा॥

उपाध्याय संवेगसुद्धकरणि-विवरिता शीलोदाहृतिकल्पवल्ली ॥

- शी.

बडतपागच्छ एटले के तपागच्छनी वृद्धशाला - बडी पोशालना आचार्य जिनरत्नसूरि शिष्य वा. जयसुन्दरशिष्य वा. संवेगसुन्दरे रचेल आ लघु काव्यरचना, शील अर्थात् ब्रह्मचर्यनो महिमा वर्णवती संस्कृत पद्यात्मक रचना छे. अपवादरूप वसन्ततिलका तथा उपजातिने बाद करतां आखुं काव्य शार्दूलविक्रीडित तथा स्नाधरा छन्दोमां रचायेलुं छे.

आ वा. संवेगसुन्दरे सं. १५४८मां मानुष्यपुर (माणसा?)मां 'सार-शीखामणरास' रच्यो हतो. सं. १५१९मां तेमणे चोरवाडपुरमां चिन्तामणि पार्श्व-चैत्यनी प्रतिष्ठा करावी हती, तेवो उल्लेख 'जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास'मां प्राप्त छे.

आ काव्यमां, तेना नामनां सूचवायुं छे तेम, शीलविषयक उदाहरणो वर्णवाचामां आव्यां छे. शील-पालनना उत्तम लाभोनुं वर्णन करीने तेना पालन माटे तेमणे प्रेरणा आपी छे. शीलविहोणा जीवननी निन्दा पण तेमणे भरपेट करी छे. प्रथमनां ४० पद्यो आ ज प्रतिपादनमां रोकायां छे. त्यार पछी ते विषयनां उदाहरणो प्रारम्भाय छे, तेमां नेमिनाथ, मलिनाथ, स्थूलभद्रमुनि, जम्बूस्वामी, वज्रस्वामी वगेर महापुरुषोनां नामो लीधां पछी, सुनन्दा (वज्रस्वामीनी माता), नारदमुनि, सुदर्शन शेठ, मनोरमा (सुदर्शन शेठनां पती), ब्राह्मी, सुन्दरी, सीता, दमयन्ती, सुभद्रा, सुलसा, द्रौपदी, मदनरेखा, नर्मदासुन्दरी, मन्दोदरी, ऋषिदत्ता, मृगावती, अंजनासुन्दरी, चेल्लणा, गङ्गा, वंकचूल, शीलवती, अगडदत्त, कलावती, इत्यादि शीलसम्पन्न जनोनां नाम तथा ब्रतदृढतानुं वर्णन करेल छे.

७०मा पद्यथी शील-विराधना करनारानां उदाहरण आरंभाय छे. तेमां - आर्द्रकुमार, रथनेमि, नन्दिषेण, कूलबालक, इन्द्र, द्वीपायन, इत्यादि नामो आलेख्यां छे. ते पछी पुनः शील-प्रशंसा अने कुशील-निन्दानो दोर चाले छे.

एकंदरे शीलनो महिमा गाती आ खूब मजानी, उपकारक रचना छे.

कर्तनो सदाचार प्रत्येनो गाढ पक्षपात अने दुराचरण प्रति तीव्र अरुचि, काव्यना पदे पदे प्रगट थाय छे. दुःशील जनोने पण शील-पालननी रुचि जागे तेवी बोधदायक-प्रेरक रचना.

काव्य क्यांक त्रुटित छे. पाटणना हेमचन्द्राचार्य भण्डारमांथी सत्तरेक वर्ष पूर्वे मेळवेल झेरोक्स-प्रति परथी आ सम्पादन कर्यु छे. ते प्रत अनुमानतः कर्तना पोताना समयनी होय तेम जणाय छे. जोके निश्चित कहेकुं जरा कठिन छे. आ कृतिनी बीजी प्रतिओ पण क्यांक होवी जोईए. ते मझे तो त्रुटित अंश पूरी शकाय.

उपाध्याय संवेगसुन्दरगणि-विरचिता शीलोदाहृतिकल्पवल्ली ॥

स्तुत्वा वाचमनेकशास्त्रलहिरीगङ्गोपमां तीर्थकृद्-
वक्रावासनिवासिनीं भगवतीं प्रोद्यत्रभावाञ्चिताम् ।
प्राप्य श्रीस्वगुरोः पदाम्बुजभवां स्फोर(?)प्रपर्ति परां
शीलोदाहृतिकल्पवल्लिमतुलां कुर्वे सतां तुष्ट्ये ॥१॥
जितो येनाऽरातिर्भुवनविदितः सम्बरसिपु-
महारागाहिर्य व्यथयितुमलं न स्म भवति ।
शिशुत्वादरभ्य प्रचुरशमसङ्घैकरसिकः
स शैवेयो देवोऽवतु जिनपतिः प्रौढमहिमा ॥२॥
सुसंस्थानादानातिशयनिधयः सत्तमधियः
सदा भव्या दिव्याऽमलगुणगणानामवधयः ।
सुरा यो(ये)दीर्घायुस्कलितवपुषः सत्सुखजुषो
नराः शीलाल्लीलाललितगतयः स्युः सुगतयः ॥३॥
अथ वसन्ततिलकाच्छन्दसा द्वे वृत्ते-
तं नो जहाति विपुला कमला कदाचित्
कान्तं कुलोत्थवनितेव विवेकभाजम् ।

तं स्वीकरोति सुगतिर्निपुणं यथाधी-
 योऽजस्रमाश्रयति शीलगुणं प्रथिष्ठम् ॥४॥
 शीलं सुधाकरकराऽमलमादरेण
 ये पालयन्ति भविका रसिकाः सुधर्मे ।
 तेषामशेषसुखसन्ततिरङ्गमुच्चै-
 नं श्रीरिव त्यजति सद्व विवेकभाजाम् ॥५॥
 वासोऽस्वप्ननिकेतने नरजनुश्चाचारशुद्धं कुलं
 पद्मा सद्वनि नीरजन्मनि यथा केर्लिं विधत्ते त्वलम् ।
 माधुर्यामृतजित्वरं च वचनं नीरोगमङ्गं च यत्
 तत् शीलाऽमरशाखिनः फलमिदं जानन्तु भो भूस्मृशः ! ॥६॥
 पापध्वान्तनिराकृताविह रविर्यद् वै सुधादीधितिः
 कल्याणावलिकैरवाकरसमुल्लासप्रदाने च यत् ।
 यद्वाऽनेकमनोऽभिवाञ्छितसुखापूर्तौ सुरानोकुह-
 स्तनित्यं परिपालनीयमकलं शीलं सतां मण्डनम् ॥७॥
 यः शीलमङ्गीकुरुते स धन्यो निजं स एवात्र जनुः पुनीते ।
 सौभाग्यभाग्याभ्युदर्यैविशिष्टां स एव लोके लभते प्रतिष्ठाम् ॥

इन्द्रवत्रेयम् ॥

कर्मानोकुहपंक्तिकृत्तनविधौ यत् तीक्ष्णपर्शपमं
 यच्चानेकभवौघसञ्चिततमोध्वान्तांशुमन्मण्डलम् ।
 यच्च प्रौढकषायतापशमनश्चेताश्वबिम्बं परं
 तत् शीलं विमलीकरोति नहि कं संपालितं यत्ततः ॥९॥
 व्यावलातु(?)रगद्विपादिका(क)बलोन्मत्ता अपि क्षोणिणा-
 स्तस्मै मानमनिन्दिताय ददते शीलेष्टदेवो हि यः ।
 प्रोत्सर्पद्विषवेगदर्पकलिताः प्रौढाः पुनः पन्नगा-
 स्तं नैवात्र तुदन्ति यस्य सततं शीलामृतं सन्निधौ ॥१०॥
 देवः श्लाध्यतमः स एव सुगुरुर्धर्मः स एवाऽनघो
 वंशः सोऽमलतामितो ब्रतमलं सद्भिः प्रशस्यं हि तत् ।

तज्जानं मतिरत्र सा च विमला तद्वर्णं तत्पो
 यच्चाऽन्यद् वरशीलसंयुतमहो ! तद्विप्रमाणं जने ॥११॥
 वदनकुहरनिर्यद्वहनयोऽप्रत्यभीतप्रदनयननिवेशा भीषणाकारनासाः ।
 व्यथयितुमसमर्था एव तं यातुधाना यदुरसि शुचिशीलाख्यौषधी सुप्रधाना
 ॥१२॥

तावन्तुः प्रसरीसरि(री)ति सुयशः सञ्चन्दनामोदवत्
 तावत् श्रीश्वरिकर्ति चात्र चरटेवाऽब्जेऽङ्गके खेलनम् ।
 लोकाग्रे नरिन्ति तावदपि गी रङ्गे यथा नर्तकी
 यावत् शीलमिदं सुमित्रवदलं नो सन्निर्धि संत्यजेत् ॥१३॥
 शीलं स्वर्गधुनीसमुत्थजलवद् विश्वं पुनीतेऽमलं
 शीलं पापमपाकरोति निबिडं तापं यथा चन्दनम् ।
 शीलं सर्वमलङ्घरोति नियतं वर्षेव सन्मण्डनं
 शीलं कमितमातनोति सुतरामर्थ्य द्युसद्रलवत् ॥१४॥
 निर्मर्यादविवादसादनिधनाद्यानेकदुःखप्रदं
 वैरातङ्कलङ्किताप्रभृतिकानर्थाय यत् केवलम् ।
 तत् सन्त्यज्य कुशीलमुत्तमजनाः ! शीलं श्रयध्वं सदा
 यद्ध्यानादपि निर्वृतेः सुखमलं हस्त [स्थ?]वल्लभ्यते ॥१५॥
 यत्(यः)शीलं न जहाति तद्वन् इव प्रासं प्रयत्नाद्वनं
 शीलं पुष्ट्यति यस्तु निर्वृतिकरं बीजी यथाऽपत्यकम् (?) ।
 शीलं यः स्ववशीकरोति निजकं त्वध्यात्मविद्वन्मनः
 स स्तुत्यः सुधियां भवेद् यदि जगत्यत्राऽङ्गुतं किं तदा ? ॥१६॥
 यद् दुःपालमनुतराद् ब्रतगणाद् यद्वनतो दुष्करं
 यत्तूग्रात् तपसोऽधिकं यदपि च स्वर्णचलादुन्नतम् ।
 आदर्शप्रतिबिम्बितादपि हि यद् दुर्ग्राह्माकारत-
 स्तत् शीलं परिपालयेद्वि विरलः कश्चिद् भवेऽत्राङ्गवान् ॥१७॥
 ये शीलं प्रविहाय सौख्यसदनं संसाररोगाऽगदं
 कृष्णव्यालकरालभोगविषमं वाञ्छन्ति भोगं भवे ।
 मन्ये ते सुरपादपं प्रवितरनिःशेषकामं परं
 हित्वा निन्द्यगराश्रयं हि कनकाभिख्यं भजन्ते द्रुमम् ॥१८॥

ये शीले हिमवालुकाकुमुदिनी कन्दप्रभाजित्वरे
 लीनास्ते किमसारसंसृतिभवे सौख्ये रताः स्युः पुनः ।
 गाङ्गे वारिणि हारिणि प्रतिदिनं ये मज्जनं कुर्वते
 ते किं कुत्सितकर्दमाकुलकुशो बधन्ति चेतोरतिम् ? ॥१९॥
 ते दूरं लिहतेऽप्यशेय(ष?)विषमामाः शीलतोयऽन्वहं (?)
 प्रौढैरप्युपचारतन्त्रकुशलैः साध्यानवैद्यरहो ! ।
 शीलाच्छोत्कटशत्रवः समधिकं वैरानुबन्धोद्यता
 नश्यन्त्यशु तमोभरा इव रवेर्धर्मा इवाऽम्भोदतः ॥२०॥
 क्षाराद्येः क्षीरनीरं सकि(क?)लवनहुताशात् पुनस्तोयवर्ष
 कल्याणं पीतलोहाल्लितगतिविलासं नितान्तं बकोटात् ।
 पावित्रं पङ्क्तोऽहेर्लपनकुहुरतः पुण्यपीयूषयूषं
 प्रेयः श्रेयः कुशीलादनवरतममन्दं समीहेत यो वै ॥२१॥
 ये कुर्वन्ति सुराद्युपासनविधिं तेषां सुखं चैहिकं
 ये भूपावलिसेवनैककुशलास्ते शं लभन्ते नवा ।
 ये रायं समुपार्जयन्ति च ततः सौख्यं न तेषां चिरं
 शीलादत्र परत्र चापि सुखिनः सर्वेऽङ्गिनः स्युः सदा ॥२२॥
 तादृग् ना(नो) भावतंसैरविरलविलसद्रलरोचिर्विचित्रै-
 नों तादृक् कुण्डलैर्वा कनकसुघटितैर्हारिहरैर्न तादृक् ।
 केयूराद्यैशेषरपि बहुरचितैर्मण्डनैर्नैव तादृक्
 शीलालङ्कारकेणात्र भवति भविनां यादृशी सा समन्तात् ॥२३॥
 ख्याता सा जडसङ्गिनी सुमनसां सेवालिनी सर्वतः
 सोऽप्येवामृतदीधितिर्निगदितो लोकैः कलङ्गीति वै ।
 क्रूरैश्वन्दनभूरुहालिरपि साऽप्रलद्विजिह्वैर्वता
 तत् किं वस्तु जगत्यनुत्तरमहो ! यत् शीलतुल्यं भवेत् ? ॥२४॥
 नो तत्राऽमयसंचया न कुनयास्तिष्ठन्ति नैवाऽधयो-
 नाऽपि ध्वान्तचयोपमान्यपयशोमुख्यानि दुःखान्यहो !!
 शीले देहिनमाश्रितेऽद्भुतसुखाधारे सुधाभेऽधिकं
 किं ताक्ष्ये वसति स्थिरं विदधते प्रोत्सर्पिदर्पाहयः ?॥२५॥

दौर्गन्ध्यं नहि चन्दनेन सममंशौ(शो)स्तेजसा दुस्तमः
 सौजन्येन [च] दुर्जनत्वमपि नो वैश्य(ज्येन) मौढ्यं यथा ।
 दैन्यं तूतमपुण्यजेन धरणीपालादिमानेन नो
 कौशील्यं कलुषेतरेण हि तथा शीलेन नो संमिलेत् ॥२६॥
 वृत्तं नीरसमस्तवारि तु सरो भोज्यं निराज्यं पुनः
 निःपुण्यं जननं निरंहतिधनं वै निर्विचारं वचः ।
 निर्नाथं सदनं निरक्षि वदनं निर्हेलि यद्वन्नभ-
 स्तद्वृत् शीलविवर्जितं नहि विबाभात्यङ्गिनामङ्गकम् ॥२७॥
 दौःशील्यान्न मतिः शुभेषु सुगतिर्नो नैव तत्त्वे रति-
 नैवाऽथाऽपरतिर्न चाऽपि विरतिलौल्यान्न तृष्णाक्षितिः ।
 न श्लोकोन्नतिरुत्तरायतिरपि श्रेयो न सत्सन्ततिः
 किं कुत्राऽपि सुखं श्रुतं विषफलास्वादाद् बत प्राणिनाम् ? ॥२८॥
 कपूरि हिमदीधितौ हलधरे हारे हरे सिन्धुरे
 सौरे चापि हये तुषारनिचय(ये) गौरीगुरौ शौक्तिके ।
 गाङ्गे चाऽम्भसि चन्दने त्वुडुगणे कुन्दे च डिणडीरके
 दीर्सि ह्वेषु दधाति सन्ततमहो ! शीलस्य धर्तुर्यशः ॥२९॥
 उग्रव्याप्राकुरङ्गन्त्यतिविकटकरट्युत्करा वै तुरङ्ग-
 न्त्यौद्घृत्यैकाग्रचिता निखिलखलजनाः सज्जनन्त्येव विष्वक् ।
 अद्रीन्द्रा ग्रावखण्डन्त्यलघुजलधयो गोष्ठदन्त्यग्नयोऽपि
 स्वैरं नीरन्ति शीलातिशयपरिणतेः प्राणभाजामजस्तम् ॥३०॥
 ग्रावा लेखमणिः सुधाशनतरुः काष्ठं पशुः कामधुक्
 सिन्धुश्चाऽपि जडात्मकः सरसिजं पङ्कोद्धवं श्रीश्वला ।
 किट्टं धातुषु पुष्पजातिषु परिम्लानिर्विचाराऽसहं
 सर्वं वस्त्विति चैकमेव विशदं शीलं वयं मन्महे ॥३१॥
 स स्तुत्यः स च माननीयवचनः सोऽनेकलब्ध्यास्पदं
 सोऽहर्तशासनकञ्जलध्वजसमः सोऽनिन्द्यविद्यानिधिः ।
 सोऽगण्यामलसदगुणैकजलधिः सोऽवासधीशेवधि-
 र्यः श्वेताम्बुजमध्यगां भगवतीं शीलाख्यलक्ष्मीं स्मरेत् ॥३२॥

उद्यच्चण्डमरीचिमण्डलरुचिप्रोदण्डपिण्डाधरी-
 कारैकक्षमसर्वविश्वविलसत् प्रौढप्रतापाञ्जितम् ।
 यल्लोकेऽत्र सुमाहिनं चिरतरं ह्यासाद्यते सम्पदा
 साकं तत् खलु शीलकल्पतरुजं जानीत दिव्यं फलम् ॥३३॥
 पाति प्रौढकषायवायुविचलनक्रेऽधकल्लोलके
 संसाराम्बुनिधौ पतञ्जनभरान् यद् यानपात्रं यथा ।
 यत् कैवल्यपुराऽध्वर्दर्शनविधौ सार्थोपमेयं च सत्
 तत् शीलं परिहृत्य को नु विभवी दुःशीलतामाश्रयेत् ? ॥३४॥
 ध्यायन्त्वाद्वितमानसाः सुमनसस्तं शीलमन्त्रं परं
 यस्मान्नश्यति दुष्टदुर्जनकृतक्षुद्रप्रयोगादिकम् ।
 यस्मात् तानि भवन्ति यानि सुखमाशालीनि सौख्यानि वै
 सिद्ध्याख्या वनिता स्वयं च वशगा यस्मात् समृद्ध्या समम् ॥३५॥
 यः शैलोपमसामयोनिजयनप्रख्यातिमासः क्षितौ
 यः पञ्चाननदर्पपाटनपटुत्वेनाऽपि शोभामितः ।
 यो वा वाजिगजादिसंकुलरणक्षोणीविजेताऽधिकं
 सोऽपीह व्रतराजिमुख्यमतुलं शीलं न धर्तु प्रभुः ॥३६॥
 श्रीसार्वागमशास्त्रसारकलनाकेतीर्हाः केऽप्यहो !
 केचिद्दुर्दमवादिकुञ्जरकुलोन्माथैककण्ठीरवाः ।
 छन्दोनाटककाव्यवित्तमजनोत्तंसास्तु केचिन्नरा
 ये शीलं हृदि धारयन्त्यनुदिनं ते सन्ति वै पञ्चषाः ॥३७॥
 संख्यावत् संसदुर्वी तमनणुसुगुणावासमाशिष्रियेत
 त्वष्टरं पद्मिनीवद्यितमिव सती कोकिलेवाप्रसालम् ।
 हंसीवन्मानसं सन्मतिरिव विनयं श्रीरिवेन्द्रानुजं वै
 यः शीलं चिन्तितार्थप्रदमनुवदलं चिन्तयेदेकचित्तः ॥३८॥
 वेत्ता सोऽत्राऽवसेयः स च विशदमतिः सोऽहंतां पर्युपास्तेः
 कर्ता स प्राणिवग्रा(गी)द्यवनविधिपटुः सोऽमलध्यानधर्ता ।
 उद्धर्ता वंशजानां स सकलशशभृज्योतिराभप्रकीर्ति-
 र्यः शीलावासमध्यात् क्षणमपि न बहिर्याति संत्यक्तलौल्यः ॥३९॥

१. पादद्वयं लेखकदोषात् पतितम् । प्रत्यन्तरादुपलब्धव्यम् ।

यत्कुक्षाववतीर्णवान् गुणनिधिः श्रीवज्रनामा विभु-
 व्योऽप्त्वांगसम्मितेषु जिनपाद् वर्षेषु वीराभिधात् ।
 कान्तभ्रातृसुतेष्वितेषु चरणं या स्वीचकार ब्रतं
 स(सा)वो यच्छेनुद्वच्छय (?) यच्छु....) जयिनी त्रेयः सुनन्दा सती ॥४७॥
 ख्यातो यः कलिकेलिमन्दिरमहो सर्वासुमद्ध्वंसकृद्
 यश्वाऽत्युग्रतरोरुपाप्निचयासङ्कैबद्धस्पृहः ।
 कामासक्तजनप्रपक्षकरणे दक्षो मुनिनारदः
 प्राप्नोत्यक्षरसम्पदं स यदि तत् शीलस्य लीलायितम् ॥४८॥
 यो गाढं कपिलाख्यया त्वभयया संपीडयमानो रहः
 शीलाद्वै निजकात् सुराद्रिवदहो नो चालितो वात्यया ।
 क्रुद्धस्याऽपि कर्थनान् नृपतेः खेदं मनाक् चाऽसवां-
 स्तं को वर्णयितुं सुदर्शनमिहेशः स्याच्च सदर्शनम् ॥४९॥
 भर्तुर्यात्रिकचत्वारादिषु विगानं प्रोच्यमानं जनैः
 श्रुत्वाऽरक्षिक(क्षक)पीडनास्तु(तु)बहुधोत्सर्ग व्यधादेशमनि ।
 यत्शीलप्रतिपालनेन विपदां नाशो बभूवाऽशु सा
 जीयादत्र मनोरमाह्वनिता साध्वीजनैरानुता ॥५०॥
 या श्रीनाभिजतीर्थनाथविलसद्वंशश्रियोऽलंकृति-
 र्या शीलेन निजेन चाऽपि धवलीचक्रेऽखिलं वै जगत् ।
 या बाल्येऽपि ललावशेषसुखदां जैनीं तपस्यां परां
 सा ब्राह्मी विदितोत्तमैर्गुणगणैः केनोपमेया भवेत् ? ॥५१॥
 संप्राप्तामलकेवलाज्जिनपतेरादीश्वरात् संयमं
 लान्ती वै विनिवार्य दिग्यकृते याते नृपे त्वार्षभौ ।
 या शीलावननिष्ठधीश्विरतरं तेषे तपो दुश्शरं
 स्वीचके व्रतमागतेऽपि भवतात् सा सुन्दरी वो मुदे ॥५२॥
 प्राप्न्याद् राज्यपदाच्युताऽतिगहनाद् या काननाद् रावणे-
 नाऽनीताऽपि निजां पुरीं नहि मनाक् तत्याज शीलं स्वकम् ।
 यस्या वह्निरपि ज्वलन् जलमिवाऽभूत् शीलसम्पर्कतो
 भर्त्रा साकमवाप सौख्यमपि सा सीतासती नन्दतात् ॥५३॥

ध्यायन्त्याहं धर्ममात्महृदये या संचाराऽवनौ
 दुःसञ्चारवनस्य विश्विदितेन प्रोज्जिता स्वामिना ।
 भुक्त्वा द्वादशवत्सरीं तु विषदं शीलेन सौख्यं पुनः
 प्राप्तीत् सा दमयन्त्यशेष भुवनस्तुत्या सती नन्दतु ॥५४॥
 सिक्त्वा चालनिकाजलेन यक्या चम्पाभिधायाः पुरो-
 द्वाराणामुदधाटि वै त्रिकमहो ! शीलानुभावात् स्वकात् ।
 चक्रे श्रीजिनशासनोन्निरशेषेलास्पृशां साक्षिकं
 सा विश्वे जयतात् समग्रवनितामौलिः सुभद्रा सती ॥५५॥
 देवः श्रीत्रैशलेयस्त्रिदशपतिमुखाऽस्वप्नकोटीभिरचर्यो
 यस्याः शीलव्रतस्याऽधिकमनणुतरां वै चकार प्रशंसाम् ।
 यां च श्रीधर्मलाभाशिषमपि सुखदां प्राहिणोत् किं न सा स्या-
 न्तुत्या सर्वत्र साध्वीसदसि हि सुलसोपासिका सर्वकालम् ॥५६॥
 पूर्वे जन्मनि या गृहीतचरणाऽप्यालोक्य भोगे रतान्
 पुः पञ्च निदानमेव कृतवत्यासुं सुखं तत् ततः ।
 लेखे पञ्च धर्वांस्तु पाण्डुतनयानग्रेसरत्वं सती-
 नां तस्यै द्वुपदाधिराजतनयायै श्रेयसं स्तात् सदा ॥५७॥
 या नाऽभूद् युगबाहुमग्रजहतं वीक्ष्याऽपि सुव्याकुला
 याऽत्याक्षीत् पुरमप्यहो सुखपदं शीलं स्वकं रक्षितुम् ।
 या माता च नमेरूपस्य जगति ख्याता ललौ सद्व्रतं
 सा रेखा मदनेति पूर्वपदयुग् देयान्मुदं वोऽतुलाम् ॥५८॥
 वसुर्भर्तुरगारतस्तु समभूद् भ्रष्टा यथौ दुर्वनं
 पश्चाद् वारवधूगृहं पुनरकार्षीद् वैकलीं स्वां दशाम् ।
 शीलं रक्षितुमासवत्यपि सुखं भूयः सुधासोदरं
 सा श्रेयांसि तनोतु विश्विदिता श्रीनर्मदासुन्दरी ॥५९॥
 नैतनैतदनुष्ठितं समुचितं कृत्यं त्वया सर्वथा
 यत् श्रीमैथिलभूमिपालतनयां सीतामिहानीतवान् ।
 दौःशील्याचरणात् सुखानि न भवन्तीति प्रियं याऽब्रवीत्
 सा ब्रह्मव्रतमौलिमण्डननिभा मन्दोदरी शं क्रियात् ॥६०॥

प्रच्छनं सुलसाकृतात् कपटतो याऽसापि दुर्व्यापदं
 कृत्वा तापसरूपमप्यतिरां घोरे वनेऽस्थादहो !!
 स्वं शीलं हि जुगोप चाऽप बहुलं सौख्यं पुनः पेशलं
 सा भूयादृषिदत्तिका मुनिजनैर्नुत्या मुदे वः सती ॥६१॥
 यस्या रूपं परस्थं प्रचुरतरगुणं वीक्ष्य लाम्पट्यदोषा-
 च्चण्डप्रद्योतभूपे प्रबलबलवृतेऽप्यागते प्रार्थनार्थम् ।
 कान्ते जाते परासावपि निजतनयऽणै(यं वै?) रक्षैव या स्वं
 शीलं धीसंप्रयोगाद् भवतु बहुमुदे सा मृगावत्यजस्त्रम् ॥६२॥
 प्रच्छनं कटकात् समेत्य दियते रन्त्वा पुनः प्रस्थिते-
 ऽभिज्ञानेऽपि च दर्शिते श्वसुरकोऽरण्ये मुमोचैव याम् ।
 तातेनाऽपि हि नाऽदृता गिरिनिकुञ्जेऽसूत पुत्रं हि या
 सौख्यं चाऽप शुभाय सा भवतु वः सत्यञ्जनासुन्दरी ॥६३॥
 किं कुर्वन् स भविष्यतीति बहुले शीते स्वदेव्या वचः
 श्रुत्वा श्रेणिकराद् रुषाऽकुलमनाः पप्रच्छ वीरं जिनम् ।
 साध्वी चेटकभूपभूरथ नवेति स्वाम्यपि प्रोचिवान्
 सत्येवेति हि यां सदाऽस्तु सुमुदे सा चिल्लणा सुव्रता ॥६४॥
 स्वार्मिस्त्वं मृगयारसं खलु विमुच्चेति स्वकीयं वचो-
 ऽकुर्वाणे सति शान्तनौ नरपतौ याऽगात् पुनः स्वं पदम् ।
 अस्थाद् विंशतिवत्सराणि च चतुर्युक्तान्यहो कानने
 शीलं पालयति स्म निर्मलतमं गङ्गा सुखायाऽस्तु सा ॥६५॥
 बहृन्यायरतोऽपि चौरणमुख्योऽपि प्र[म]तोऽपि च
 क्षोणीनायककान्तया निधुवनार्थं यः समध्यर्थितः ।
 दत्तान् सदगुरुणा विमृश्य नियमांश्चित्ते स्वशीलव्रताद्
 भ्रष्टे नैव बभूव सोऽत्र जयतु श्रीवङ्कचूलो गृही ॥६६॥
 यां मोकुं पितृमन्दिरे श्वसुरकोऽचालीनिवेद्याऽग्रतः
 सूनो रात्रिभवं स्वरूपमखिलं मार्गे पुनर्निर्मलाम् ।
 ज्ञात्वाऽगात् स्वगृहं शाशंस च महन(त)शीलं यया जिग्यिरे
 चत्वारः सचिवा जयत्वनुदिनं सा शीलवत्यङ्गना ॥६७॥

नार्यः कदाचन मनाग् मनसः स्वकीया-
 नैसर्गिकीं कुटिलतां न परित्यजन्ति ।
 ज्ञात्वेति तत्र न भवन्ति हि सक्तचित्ताः
 सत्पूरुषा य(ह्य)गडदत्तमुखा यथेह ॥६८॥
 संत्यक्ताऽवनिजानिनाऽतिगहनेऽरणे गता दुर्दशां
 संछिन्नं पुनरेव हस्तयुगलं प्राप्सीन्नवं पेशलम् ।
 भेजे भूरिसुखानि सर्वजगति ख्याता कलावत्यहो
 शीलस्याऽतिशयेन विस्मयकरं किं किं न सम्भाव्यते ? ॥६९॥

अथ ब्रह्मव्रताराधकेतरोदाहृतयः । तत्र तेषां(केषां)चिदभव्यानामपि
 स्वीकृत-सर्वविरतीनामपि व्रतखण्डना जायते सा तदधिकारे प्रोच्यते—

पूर्वं यो नियमस्थिरिं गुरुसकाशादग्रहीद् दुष्कलां
 निर्वेदात् कुशलत्वमाप सकलस्याऽर्हत्क्रियौघस्य च ।
 सोऽपि ह्याद्विकुमारको व्रतविधि हित्वा चतुर्विशिरिं
 वर्षणां गृहसौख्यभाक् पुनरभूद् धिक् पुष्पचापोद्दतिम् ॥७०॥
 श्रीशैवेयजिनस्य बन्धुरपि यः स्वीकृत्य जैनं व्रतं
 दर्या रैवतभूधरस्य विशदध्यानं प्रपन्नः परः(रम्) ।
 सोऽपीक्ष्याऽवरणप्रमुक्तनुकां राजीमतीं रागवा-
 नासाशत (?)त्र तु चेत्तदा खलु भवेदन्यस्य का सङ्क्षथा ? ॥७१॥
 यः शिष्योऽन्तिमतीर्थपस्य नृपतिश्रीश्रेणिकस्याऽत्मभू-
 रप्यत्युग्रतपेनिर्धर्बहुतमव्याख्यानलब्ध्या सदा ।
 जन्तून् बोधयति स्म यो दश दश श्रीनन्दिषेणो मुनिः
 सोऽप्यासीत् पणयोषिता सह रतो धिक् कामविस्फूर्जितम् ॥७२॥
 सम्पर्कं स्वगुरोर्विमुच्य तटिनीतीरे तपोधिर्घनैः
 पार्श्वस्थांस्त्रिदशांश्वकार वशगान् यो वै सहेलं वशी ।
 सोऽपि प्रालभताऽत्र निन्द्यनरकं सङ्गेन वारस्त्रिया
 संत्यक्तव्रतसंस्थितिवृजिनवान् द्राक् कूलवालो यतिः ॥७३॥
 विद्यन्ते नहि किं सुपर्ववनितास्तारुण्यराढाञ्जिता
 लेखानामधिषोऽपि गौतमऋषेर्भेजे सि(?) यत् प्रेयसीम् ।

पुष्पेषुञ्चलने घने ज्वलति हृत् तृण्याकुटीरे महान्
रक्षोऽपि प्रविमुद्यतीह यदि कः स्याद् विस्मयो वै तदा ॥७४॥

कष्टः काननवासजैर्बहुविधैरुग्रैस्तपोभिर्वर्तै-
योगैरङ्गसमन्वैरपि(ति)तरां यै रञ्जितं भूतलम् ।
श्रूयन्ते यदि तेऽपि तापसवरा द्वीपायनाद्याशच्युताः
सत्शीलात् तदहो ! रिपोरिव कलाकेलोर्ह दुश्चेष्टितम् ॥७५॥

प्रष्टोऽष्टश्रवणः पुराणपुरुषश्चोमापतिस्तापनः
स्कन्दः सोऽपि हिमद्युतिस्तु निजकात् शीलादहो ! श्रूयते ।
अन्ये चाऽप्यमरा यदीह वनितानां कर्मकृत्वं घनं
कुर्वन्त्येव तदा स्मरो हि विरलैः शक्येत जेतुं परैः ॥७६॥

येऽरातीन् रणभुव्यनुत्तरबलान् निधन्ति वै हेलया
मत्तं कुञ्जरमानयन्ति वशमत्युग्रं च कण्ठीरवम् ।
तेऽप्यानङ्गरसाकुला गतबला नार्यहिपद्मेष्वहो !
शूरा ह्यत्र नरा लुठन्ति विषमं धिग् मान्मथं चेष्टितम् ॥७७॥

सम्प्रासे निधनेऽपि कातरवचो धीरा न जल्पन्ति ये
कष्टं चापि दशां गता अपि निजं मानं न मुचन्ति ये ।
कुर्वन्तः खलु तेऽपि दास्यमवशाः ऋणामनङ्गानल-
ज्वालाभिः परितप्यमानवपुषो दृश्यन्त एवाऽवनौ ॥७८॥

अद्यापि क्षितिमण्डलेऽत्यपयशो ध्वान्तोच्चयश्यामलं
निन्द्यं नूपुरपण्डिताप्रभृतिकानामङ्गनानां महत् ।
शीलं स्थापयितुं कुशीलचरितज्ञातच्छलात् सन्तरं
दक्षैरप्युपदिश्यते मुनिजनैः सर्वत्र शान्तैरहो ! ॥७९॥

किं कुर्मो वयमत्र चेदनियमा नूनं नराश्चाऽर्गला-
मुक्ताः शीलगुणं बलादपहरन्त्यस्मत्सकाशाद् ध्रुतं (ध्रुवम्?) ।
मा भूत् कस्यचनापि नि(वि)श्वलये निन्द्या पराधीनता
कश्चित् सत्त्वविवर्जिता यितिरां नार्यः प्रजल्पन्त्यहो ! ॥८०॥

दुःशीलतादिबहुदूषणत्पराणामाख्यामि पाप्मपदमत्र वदन्ति दक्षाः ।
तत्सङ्गतिस्तु घनदुःखपरम्पराणां हेतुः कथं न भवति प्रविचार्यतां भोः! ॥८१॥

दारिद्र्यं क्लीबता रुक्ततिरि(र)मतिरपाण्डत्यमल्पायुरापत्-
 कौरुप्यं नारकाणां गतिरधममनुष्टत्वमाशाविनाशः ।
 तिर्यक्त्वं चेन्द्रियाणामपहतिरशुभत्रेणिरत्यादि दुःखं
 दुःशीलैरत्र पुंभिः प्रबल भयचयैः साकमासाद्यते वै ॥८२॥
 यद्वोर्दण्डविमुक्तबाणनिकरत्रस्ताः कुरञ्जा इव
 प्रत्यर्थिष्ठिवीभुजो वनभुवं ह्याशिश्रियुः सर्वदा ।
 लङ्घ यन्नगरी बिभीषणमुखा यस्योद्धुताः सोदराः
 सोऽप्यासो निधनं गतस्तु नरकं दौःशील्यतो रावणः ॥८३॥
 पराङ्गनासङ्गजुणां नराणां भवेद् यदा दुर्भगताऽपकीर्तिः ।
 तदा न चित्रं हृदि चिन्तनीयं मषी न काष्याय निषेविता किम् ? ॥८४॥
 परित्रियं पुण्यतोर्निहन्त्रीं सुखाशया येऽत्र भजन्ति मूढाः ।
 शङ्के स्पृशन्त्युग्रविषोद्धुतां ते प्राणेच्छ्या क्रूरतर्णो(रां) भुजङ्गीम् ॥८५॥
 त्यक्त्वा निजं या दयितं विलज्जा परेषु रागं तनुते नरेषु ।
 विद्युल्लताचञ्चलमानसायां रमेत कस्त्र पराङ्गनायाम् ? ॥८६॥
 मोक्षद्वुमे तेन कुठारघातो ददे च देहे च रणाभिधौकः ।
 उन्मूलिता चारुगुणालिवल्ली येनाऽन्यनारीषु रतिः कृतेह ॥८७॥
 निर्भर्तृका-सङ्गतिरुच्यते वै प्राज्ञैरनर्थैकनिबन्धनाय ।
 कुलिङ्गिनीभिः सह रन्तुमिच्छा सर्वापहाराय तदा न चित्रम् ॥८८॥
 न मातरं नो जनकं गुरुं वा हितं वचो न श्रुतमाहतं च ।
 मित्राणि बन्धून च देवताद्यं वै मन्यते वारवधूरतो ना ॥८९॥
 या खानिरुर्व्या कु(क)पटोच्चयानां यदीयचित्ते न कृपा कदाचित् ।
 ध(अ?)न्यस्य हेतोर्विदधाति हार्द यासां (या सा?) कथं वारवधूः सुखाय
 ॥९०॥

निषेवते यो वनिताः प्रकामं पशुक्रियाभक्तमतिर्नृपाशः ।
 स सूक्ष्मजन्तून् नवलक्ष्मानान् निहन्ति जैनागमवाक्यमेतत् ॥९१॥
 यथा तरुणां दववहितोभीर्यथा र(रु)रुणां च हरेः करालात् ।
 बिडालतः कुकुटशावकानां यथा तथा स्त्रीजनतो यतीनाम् ॥९२॥

नितम्बिनीं ये हृदये निधाय वाञ्छन्ति मोक्षं बत मुग्धलोकाः ।
 आरुह्य ते लोहमर्यों शिलां वै तरीतुमिच्छन्ति महाम्बुराशिम् ॥९३॥
 व्यापत्खनिः सद्य कलेन्दिनान्-मनर्थराशेः खलु याऽत्र लोके ।
 स्वान्तं दुराराध्यतमं च यस्याः सा सौख्यहेतुर्वनिता कथं स्यात् ? ॥९४॥
 सा जातिरब्धौ विनिमज्जतु द्राक् कुलं च तद् यातु विदूरमाशु ।
 गुणा विशन्तुग्रतमे हुताशे दुशीलतायां निरतस्य पुंसः ॥९५॥
 विज्ञाय किंपाकफलोपमानां-स्त्यजन्ति विज्ञा विषयानशेषान् ।
 मूढाः पुनस्तत्र रर्ति दधाना भवन्त्यजस्तं जनगर्हणीयाः ॥९६॥
 विद्योततोऽत्राभिजनो जनस्य शीलेन वै शुद्धतरेण शश्त् ।
 सालो हि मूलेन सुनिश्चलेन रुचिं दधाति च्छना(?)दिकैर्नो ॥९७॥
 तृष्णा वञ्चनपाटवं वितथा(थ)वाग् वैधेयताऽलज्जता
 नैष्टुर्यं च(त्व)भिमानिता मनसिजक्रीडारुचिः प्रायशः ।
 शुग्रोषावविवेकिता च सहजा दोषालिरित्यादिका
 यत्र स्याद् वनितासु तास्विह पुमान् कुर्यात् कृती को रतिम् ? ॥९८॥
 कर्तव्यो नहि योषितां प्रविलसत्स्नेहं गतानामपि
 विश्वासो हितमिच्छुभिर्बुधजनैर्ननं कदाचित् क्षितौ ।
 श्रीरामेण च लक्ष्मणेन च यथा तस्मिन् वने दण्डका-
 ऽभिष्वे सूर्पणखाप्रदर्शतबहुप्रेमाऽपि नाऽङ्गीकृता ॥९९॥
 भाषन्ते मधुरं वचो यदि पुनः प्रीतिं परां दर्शय-
 त्यानन्दं रचयन्ति विभ्रमतर्ति कुर्वन्ति पुष्णन्ति शम् ।
 तन्वन्त्यादरमदभुतं च जनयन्त्येवेह चित्ते तथा-
 प्यात्मजा नहि विश्वसन्ति कुटिलभूणां चरित्रे क्वचित् ॥१००॥
 अर्चन्ते कुसुमेषुशासनधरास्ते निर्जरा जर्जरा
 मुक्त्यर्थं मनुजैरनेकविधिभिर्भक्तिप्रणुन्नैस्तदा ।
 लोके किं नहि पूजयन्ति खलु ते गर्तावराहादिका-
 नज्ञानप्रचयप्रनष्टमतयस्तत्त्वार्थमुक्ता यिह ॥१०१॥
 नारीणां निशितैः कटाक्षविशिखैर्नो भिद्यतेऽस्मोत्तरो(?)
 येषामत्र पवित्रसद्गुणजुषां शीलाह्वसनाहकः (?) ।

यैश्वापि स्मरभूधवो बहुबलोऽजेयो जितो लीलया
 दान्तैर्हेतिविवर्जितैरनुदिनं तेभ्योऽस्त्वजस्तं नमः ॥१०२॥
 पीयूषप्रतिमं निपीय व[च]नं प्रेक्ष्याऽलसां सदगर्ति
 सप्रेमेक्षितमद्भुतप्रदमनिन्द्यं विभ्रमं भ्रूभवम् ।
 वक्षोजौ च गभीरनाभिवलयं मध्यं कृशं योषितां
 स्वान्तं नो विकृतिं जगाम नियतं येषां हि तेभ्यो नमः ॥१०३॥
 वामा क्लीबवदुत्तमैर्हि पशुमद्देयं च सद्वासनं
 कुड्यस्याऽन्तरमप्यनङ्गरसयुक्तं स्त्रीणां कथा भिक्षुभिः
 प्राक्केलिस्मृतिरङ्गवीक्षणमपि स्वाङ्गेषु सत् संस्कृति-
 वर्ज्य चाऽन्त्यशनं प्रणीतमपि च ब्रह्मव्रताराधकैः ॥१०४॥
 शीलं चन्दनचन्द्रकाशकुसुमप्रालेयपिण्डोज्ज्वलं
 याः प्राग्यं परिपालयन्ति नितरां तुच्छाऽपि ताभिर्व्यहो !।
 स्त्रीजातिः पुरुहूतमुख्यसुमनोभिर्दानवैर्मानवै-
 निर्ग्रन्थैः सुविचक्षणैरपि जने स्तुत्याः कृता नित्यशः ॥१०५॥
 याः श्रीनन्दनसन्निभानपि परान् स्वप्नेऽपि वाञ्छन्ति नो
 पुंसो जल्पमनलप्मन्यमनुजैः साकं न याः कुर्वते ।
 यास्तुर्यव्रतधर्मपालनपरा रत्नत्रिकाराध(धि)का-
 स्ता लक्ष्मीरिह मन्महे वयमहो साक्षान् वै योषितः ॥१०६॥
 अमङ्गलं शास्यति दुःखजालं प्रणश्यति द्रागिह सर्वकालम् ।
 येषां प्रशस्यादपि दर्शनाद् वै जयन्तु ब्रह्मव्रतधारिणस्ते ॥१०७॥
 सुसञ्चितं धर्मधनं प्रविश्य यो वर्षगोहेऽपहरत्यजस्त्रम् ।
 अनङ्गचौरः प्रबलो जितो यैः सोऽप्यत्र तेभ्योऽस्तु नमस्त्रिसम्यम् ॥१०८॥
 सर्वज्ञसिद्धान्तपुरे प्रकुर्वन् राज्यं कृपाहोत्तमपट्टदेव्या ।
 समं च सम्यक्त्वमहाप्रधान-प्रभूषितः शीलनृपोऽत्र जीयात् ॥१०९॥
 यक्षाद्याः शकडालमन्त्रितनयाः सप्ताऽथ कंसद्विषो
 भामाद्या दयिताः सतीजननुताः कुन्त्यादिकाश्वाऽपराः ।
 कौशल्याऽपि च देवकी जिन[पद]न्यस्ताः समस्ता अपि
 श्रेयांसीह वितन्वतामनुदिनं सत्यः प्रभूतानि वः ॥११०॥

यद्वाणीरसमानिपीय भविका द्राक्षासितादौ रुचं
 नो कुर्वन्ति यदीयकीर्तिरत्नुः प्रालेयधामोज्ज्वला ।
 प्रोद्यद्वृद्धतपोगणाम्बरदिवानाथोपमानाश्चिरं
 श्रीमतश्रीजयसुन्दराह्गुरवो जीयासुरुवीतले ॥११॥

इति श्रीवृद्धशालाकमलिनीदिनकरोपमानमहोपाध्यायश्रीजयसुन्दरगुरुशिष्या-
 एूपाध्यायश्रीसंवेगसुन्दरगणिः श्रीशीलोदाहृतिकल्पवल्ली
 कृतापि(त्वाऽपूर्यत ॥ श्रीसर्वज्ञसरस्वत्यै नमः ॥

[નોંધ :

સિદ્ધાર્થ-ત્રિશલાકૃત ભોજન-વિચ્છિન્તિ-વિષયક આ ત્રણ રચનાઓ લગભગ દોઢેક વર્ષથી આવીને પડી હતી. પરન્તુ સમયની ખેંચને કારણે તેનું વ્યવસ્થિત સંકલન કરવામાં ખાસ્સો વિલમ્બ થઈ ગયો ! આજે તે ત્રણે રચનાઓ સાથે જ મૂકવામાં આવે છે.

આ વર્ણનોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ કેટલાંક વર્ણનો, શબ્દો સમાન અને તેથી પુનરાવર્તિત થતાં હોય છે. છતાં પ્રત્યેક વર્ણન ભિન્ન ભિન્ન જ હોય. આના ઉપરથી તેણે નકલ કરી તેવું નથી હોતું.

વાસ્તવમાં, કલ્પસૂત્રનું વાંચન કરવાનું હોય ત્યારે શ્રોતાવર્ગને રસ પડે તે માટે વિવિધ સ્થાનો પર આ પ્રકારાનાં વર્ણનો વ્યાખ્યાતાઓ તથા ભાષાવિવરણ/ટબાર્થના લેખકો બોલતા/લખતા. ટબાર્થ સેંકંડો હોય, તેમાં એક યા બીજા, પહેલાંના ટબાઓનો આધાર પણ લેવાતો જ હોય. છતાં દરેક વક્તા/લેખક વર્ણનને રસિકતાનો પુટ આપવા માટે કાંઈ ને કાંઈ ઉમરેતા જાય જ. અહીં આપેલ ત્રણે વર્ણનોને જોવાથી ઉપરોક્ત વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આવાં વર્ણનો થકી વાનગીઓનાં નામો, અવનવા શબ્દો, ભોજનસમારોહમાં જલ્ઘવાતા ભોજનક્રમ - ઇત્યાદિ અનેક વિષયો વિષે જાણકારી મળી રહે છે. તો મધ્યકાલમાં પ્રચલિત ભોજ્ય પદાર્થો વિષે પણ માહિતી મળી આવે છે. અસ્તુ.

- શ્રી.]

કલ્પસૂત્ર-ટબાર્થ-ગત ભોજનવિચ્છિન્તિ

- સં. મુનિપુણ્યશ્રમણવિજય

વિહાર કરતાં ડુંગરપુર જવાનું થયું, ત્યાં ઉપાશ્રયમાં કલ્પસૂત્ર-ટબાર્થની એક પ્રતિ જોઈ. તેનાં પાનાં ફેરવતાં આ ‘ભોજનવિચ્છિન્તિ’ જોવા મળી. ‘અનુસન્ધાન’-૪૯માં આવી એક વર્ણનાત્મક કૃતિ પ્રકાશિત થઈ હતી, તે યાદ આવતાં આની નકલ કરી, તેની સાથે સરખાવી જોઈ, તો બન્ને વર્ણનમાં ઘણી સમાનતા જોવા મળી. પ્રકાશિત કૃતિમાં ‘ગ્રન્થાન્તરાનુસારેણ’ એમ છે, તો તે આ કલ્પ-ટબા પરથી જ ઊતારેલ હશે, એવી સમ્ભાવના છે.

પ્રતિના અન્તિમ પત્રમાં ‘સં. ૧૮૨૭ના આષાઢ સુદિ ૪ ભોમવાસરે, કોટા નગરે પ્રવરતનસાગર મહારાજને વાંચવા માટે પણિંત સૂરજમલે લખી’ એવી નોંધ છે.

अथ भोजनविच्छति प्राह ।

भलो उत्तंगतोरण मांडवो । उत्तंग तोरण ।

तुरत नवो बैसवानुं आंगणो । ते तो नील रतनतणो ॥

ससहा मांड्या आसण । वइसवानी किसी विमासण ।

आगलि मूळी सोनानी आटणी । ते किम जाइ छांडणी ॥

ऊपरि मूक्या सोनाना रुपाना थाल । अत्यंत घणु विशाल ।

विचिमइं चउसठि वाटकी । लिगार नहि जाटि काटकी ॥

गंगोदक दिधा थाल । कचोलानइं हाथ पवित्र कीधा ।

सगली पांति बइंसती हुइ । इन्द्र इन्द्राणी निरखती ।

तेतलइं प्रीसणहारी आवी । देखता लोकनइं मनि भावी ॥

ते केहवी छैं —

सोलशृंगार सज्या । बीजा काम सहु तज्या ।

हाथनी रुडी । बिहु बाहइं खलकैं चूडी ॥

लघलाधवनी कला । मन कीधा मोकला ॥

चित्तनी उदार । अति घणुं दातार ॥

दोलतनी हाथ । परमेश्वर देवे तेहनो साथ ॥

धसमसती आवी । गलानइं मनि भावी ॥

पहेलु फलहल प्रीसइं । सगलाना मन हिसइं ॥

पाका आंबानी कातली ॥ ते बूरा खांडसुं भरी ॥

अनइं वली पातली पाका केला । ते वली खांडसुं किधा भेलां ।

सखराकरणां । ते वली पीला वरणा ॥ नीला नारंगा । रंगइं दीसता सुरंगा ।

कौली रायण प्रीसि, भायिण दाडमनी कूली । खातां पूगइ मननी रली ।

तिम जानइं अखरोट, खाता उपजइं मननी कोडी ॥

द्राख नइं बिदाम, केइ कागदी केइ स्यांम ।

सलेमी कुहारा खारिक खजुरि ते प्रीस्या भरपुर ॥

नालेरनी गिरी, ते मालवा गोलसुं भरी ।

लींबू मीठा नइं खाटा । एहतो कहे न दीठा ।

परीस्या चारोली नइं पिसता । लोक जीमइं हसता ।

वली सेलडीनइं सहाफल । ते पिण प्रीस्यां परिघल ॥

हिवइ पकवांन आणइ । ते केहवा छैं –
 सतपुडा खाना तुरतना कीधा,
 ताजा सदला नैं साजा मोटा जांणैं प्रासादना छाजा ।
 पछैं प्रीस्या लाडु, जाणे नान्हां गाडु
 कुण कुण लाडु ते कहैं –
 मोतीयालाडु । दालिया लाडु । सेवीया लाडु । कीटीरा लाडु
 नांहलना लाडु । तिलना लाडु । त्रिगडुना लाडु । मगदना लाडु
 मींजीपाक लाडु । सिंहकेसरीया लाडु । कगरीया लाडु ।
 अनेक जातिना लाडु मेहल्या ॥
 वली बीजा आण्या पकवान, जीमता वाधइ मुखनु वान ।
 कुण कुण जाति नवी नवी भांत ।
 तल्या गुंद । कुंडल्या कृत जलेबी ।
 पड सुधीनी लापसी । मीठो मगद आछो माल निगद ॥
 पछइं चूरमा मेलहैं । खांडनुं चूरमुं । साकरनुं चूरमु । चूचूता चूरमा
 तल्या चूरमा । चूं.... चूरमा । घीगलित चूरमा ।
 पछै चावल परुषे ते जिमस्यै ।
 ते कुण कुण भेद सांभलता
 उपजइ उमेद ।
 सुगंध शालि । सुवर्ण शालि, धोलीं शालि ।
 राति शालि । पीली शाली । शुद्ध शालि । कमल (कलम) शालि । कौमुदी शालि
 कुंकुंणी शालि । कालो भात, जीमतां नहीं बात । मीठी शालि ।
 रायभोगशालि । वली साठीं चोखा । अखंड चोखा । बिहुअणीयाला चोखा ।
 सुजाण स्त्रीइं खांडया । चतुर स्त्रीइं सोह्यां । मृगाक्षीइं वीण्यां ।
 उत्तम स्त्रीइं ओर्या । चन्द्रवदनीइं स्त्रीइं उसाया । सुघड स्त्रीइं उतार्या ।
 एहवी शालि परुषी ।
 वली दालि केहकेहवी परुषी –
 मंडोवरा मगनी दालि ।
 हरियामगनी दालि । काबलीचणांरी दालि । ऊडदनी दालि ।
 झालरनी दालि । मौठनी दालि । मसूरनी दालि ।

वरणै पीली परिणामे शीली ।
 वली ऊपरि परिघल घी प्रीस्यां, पणि ते केहवा —
 आजना ताव्या गायना घी, मजीठवरणा घी, सुरहा घी, नांकै पीवाइं तेहैवा घी ।
 हिवैइं पोली प्रीसी ते केहवी—
 आंबी(आछी?)पोली घीमांहि झबोली, खातां उपजइ मननी रली ।
 कूँअला मांडा । अतिपहोला मांडा । वीसपोलीनो एक कवलीओ थाय ।
 हिवै शाक प्रीस्या । ते कुण कुण स्याक ।
 नीलडोडीनो शाक । टिंडोरीना —
 स्याक । टोंडसीना० चीभडां० कोहलाना० कंकोडाना० करमदाना०
 मतीराना० केलाना० कूँआरिना पाठाना शाक । तोरीना० खडबूजाना स्याक ।
 मोगरीना० तरबुजाना० वाल्हेलिना० आंबलीना०
 कर्पटाना० आवलाना० बोरना स्याक, वइंगणना स्याक । चौलानी फलीना० ।
 गुवारनी फलीना० । सरघुवा फली । कच्चनार फली । सुंहिजणा फली
 सांगरीना० काचरीना० कमरना० कयरना फूलना. फोगना शाक ।
 एहवा स्याक मूँक्या ।
 हिवैइं अथाणां मूँकै —
 नीली मिरचना अथाणा । नीली पीपरिना अथाणा । आंबाना० । नींबुना०
 कैरना० । वणकीकाठीना० । ओढबाणाना० । ल्हेसुआना० । तोरीना० ।
 राईता अनेक मेहल्या ।
 खाटा स्याक तमतमा स्याक । तल्या स्या० । वघार्या० ।
 छमक्या स्या० ।
 वली प्रीसी भाजी । ते केही केही भाजी ।
 चीलनी भाजी, ते उपरि सहुनो मन राजी, सुरसुंनी भाजी
 सोवानी० तांदलीबधुआना स्याक । चिणांरी मेथीनी० ।
 मूली० चूका० । हिवैइं बडा प्रीस्यां, ते केहवा—
 मरिचाला बडा । तल्या० कोरवडा । कांजी बडा । घोल० दाल्या०
 उडद्या० । घणइं तेलइं भीना । सर्वनइं दीना ।
 मिरचना घणा चमत्कार ।
 अत्यंत सुकुमाल ।

हाथइं लीधा ऊच्छलइं । मुढ़इं घाल्या तुरत गलइं ।
 ऊत्तरइं । घणु सु कहीइ, स्वर्गना देवदेवीना घणा मन टलवलइं ॥
 हिवइं पलेव प्रीस्यइं । ते कहेवी – चोखानी पलेव, ज्वारीनी पलेव ।
 बीजाहानी प० । हलद, मरिच सुंठइं करि सहि(त)
 राई जीहाई करि सहित ॥
 हवइ भोजन विचि पाणी आवइं ।
 पीवाना पांणी आवइ ते केहवा – साकरना पांणी । द्राखना०
 पाडलीना पाणी । गंगाना० यमुनाना० । कपूरवासित० । एलचीवासित० ।
 ताढा हिमजल० ।
 हिवइ दर्हीना घोल आवैं । ते केहवा – गायना दही ।
 भैंसरा दही । सुथरा० । काठाजम्पा० । मधुरा दही । मथ्या० ।
 वली सखरा घोल तेहना भर्या कंचोल ।
 करसुं जीमतां होइ रंगरोल ॥
 वली सुथरा आण्या करबा । भरि मूळ्या गरबा ।
 मांहिं घणी राई । जीमता ढील नही काई ।
 उपरि जीरा लूँण हलद तेहनो प्रतिवास । प्रीसणहारी पिण खास ।
 हिवइं चलुना पाणी आवैं । ते केहवा केहवा–
 फुलवासित पाणी । केवडावासित पाणी । कपुरवासित० ।
 पाडलवासित पांणी । चंपावासित० । चंदनवासित० ।
 एलचीवासित० । सुगंधवासित० । गंगोदक पांणीयैं चूलू कीधां
 पछइं मूळ्यण द्यैं ते केहवा – वांकडी सोपारीनी फाल । कथेरीसो० ।
 चिवली सो० । मलवारी सोपारी । घूंटी सो० ।
 तेह पण केसर कपूर वासित । वली लौंग । जावंत्री । जायफल ।
 दालचीनी । एलची डोडा सुरंग नागरवेलिना पांन बीज घणा
 आदरनइ सन्मान घणा, गीतनै ग्यान, घणा तांनइ मान घणा
 वाजित्र बाजैं ।
 पछइ भला वस्त्रनी पहिराणी करइ ।
 ते केहवा वस्त्र – रत्नकंबल वस्त्र । पांभरी० ।

खीरोदक व० । अट्टाणव व० । खासामूल ।
 चउतार सेला । कसवी बख्त्र । जरवाय । चीणी मसजस ।
 कथीपा । सूपः । धीटः । पटः । टसरीया सिणीयाः ।
 धोवती । भैरव कमरबेली थरमाः ।
 नारी कुंजर प्रमुख पंचरंगी पागबागा पहिराव्या ।
 उपरि केसरिना छांटणा कीधा ।
 भलाभला विलेप लगाव्या । बावन्ना चंदन विलेपः ।
 वली सखरा चूआ चांपेल मोगरेल केवडेल फुलेल । जाइ जूही ।
 कुंद मचकुंद । चांपो मरुओ मोगरो । दमणो केतकी ।
 बौलसिर प्रमुख फुल तेल । तेहना हार करी गलइ घाल्या पछइ
 कानै वीरवली हाथइ बहिरखा
 मुहडी सोनारुपाना कणदोरा
 हाथना सांकला पगना सांकला प्रमुख पहिराव्या
 पछै वर्द्धमान नाम दीधोः ।

इति दसोटण विधि संपूर्णम् ॥

C/o. सेवंतीलाल सी. शाह
 ६, वाराणसी सोसा.,
 संभवनाथ जैन देरासर पासे
 हाई-वे, डीसा-३८५५३५

સિદ્ધાર્થકૃત ભોજનવિધિ

સં. સાધ્વી સમયપ્રજાશ્રી

અગાઉના અંકમાં આપી હતી લગભગ તેવી જ છતાં તેનાથી કંઇક જુદી રચના અત્રે રજૂ કરાય છે. શ્રીવીરપ્રભુના નામઠવણ પ્રસંગે શ્રીસિદ્ધાર્થમહારાજાએ કરાવેલા ભોજનસત્કારનું વર્ણન કરતી ‘સિદ્ધાર્થકૃત ભોજનવિધિ’ નામક અઢારમા સૈકામાં રચાયેલ આ કૃતિ ભોજનના રસની જેમ કાવ્યરસથી આસ્વાદ્ય છે. અહીં ભોજનમંડપ, પીરસનારી સ્ત્રીઓ, પીરસવાનો ક્રમ, ભોજન બાદ વસ્ત્રાદિની પહેરામણી વિ. વર્ણનમાં લગભગ બંને કૃતિમાં ઘણી બધી સમાનતા છે. જોકે, ભોજનમાં પીરસાયેલ વાનગીઓનું વૈવિધ્ય ભોજન કરાવનારના રાજાશાહી ઠાઠને છતો કરે છે. જેમકે - સાકરમાંથી બનાવેલ માત્ર પકવાનો જ ૨૮ પ્રકારનો છે. જ્યારે માત્ર ‘શાલિ’માં જ ૨૦ પ્રકારની વિવિધતા છે. શાક-રાઈતા ને ભાજી મઠીને વળી ૨૩ જાતનું વૈવિધ્ય ધરાવે છે. ૧૧ જાતના લાડૂ અને ૪ પ્રકારના પાક તેના વૈવિધ્ય માટે દાદ માંગી લે તેવા છે. ભોજનના વૈવિધ્યની સાથોસાથ કવિઓ કૃતિનું વૈશિષ્ટ્ય પણ જાલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શબ્દોના પ્રાસાનુપ્રાસ ઉપરાંત વચ્ચે-વચ્ચે ૪ શ્લોકો પણ બહુ મજાના છે. લાડૂની યાદીમાં મૂકેલા ‘સિહકેસરિયા’ની પાકવિધિ બતાવતો શ્લોક સઘળ લાડૂમાં સિહકેસરિયાની અદ્વિતીયતાની સાક્ષી પૂરો છે. જ્યારે લાપસી અને વડાની વિધિ વર્ણવતા શ્લોક પણ સુંદર છે.

દાળની બાબતે બંને કૃતિઓમાં જોતાં લાગે કે, તુવેરની દાળ અને ગુજરાતની-ગુજરાતીઓની ખાસ વાનગી પહેલેથી જ છે. ખાજાની મોટાઈ માટે એક મજાની કલ્પના પંક્તિ મૂકી છે. ‘જિસ્યાં હુઙ્ આવાસ તણાં છાજાં’. સાત પડવાલ્યાં ખાજા પર ખાંડનું પડ એવી હોંશિયારીથી ચઢાવાયું છે જાણે કે ઘર પરનાં છજાં !

છેલ્લે, પીવા માટેના જે પાણી પીરસાયા છે તેની સ્વચ્છતા માટે ‘સ્વચ્છં સજ્જનચિત્તવત्’ અને મધુરતા માટે ‘બાલાલિંગનવત्’ વિશેષણો વાપરીને તો કવિઓ કમાલ કરી દીધી છે. આ શ્લોક સુભાષિતગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ભોજનની વાનગીઓની વિવિધતા વર્ણવીને મોજમાં આવી ગયેલા કવિ બોલી ઊઠ્યા છે કે ‘ઘણું સું ? સ્વર્ગના દેવતા પિણ ખાવાનેં ટલવલે’ । એક

तो सिद्धार्थ महाराजाने आंगणे निमन्त्रण अने साथे प्रभुनुं नामकरण, पछी शुं बाकी रहे ? अने अहीं कदाच कोईने कविनी, वातमां अतिशयोक्ति लागे ने मात्र कविकल्पोल गणीने वातने हसी न काढे ते माटे कवि स्वयं एक खुलासो आपे छे के, ‘जे ए सर्व प्रभुने पुण्ये थाए... इंद्र प्रभुनी भक्ति करे तिहां किम न होइं ?’ जो के, उपर पण भोजनबाद पहेरामणीनुं वर्णन छे त्यां पण कविअे ‘पूर्वे वृष्टि थइ छे ते’ - अम जणावीने आ वातनी पुष्टि करी छे.

छेल्ले आ कृतिनी रचना ते वखते श्री द्राफा (?) शहरमां बिराजेला पं. नेणचंद्रजीअे सं. १८४०नी भाद्रवा सुद चतुर्दशीना रोज करी छे ए वातनो उल्लेख छे. पं. नेणचंद्रजी अंगे कोई विशेष जाणकारी नथी. तेमज ‘द्राफा’ एटले कयुं नगर ? ते पण समजायुं नथी.

आखी ‘भोजनविधि’ पूर्ण थया बाद ‘वस्त्रनामानि’ - अलग नानो लेख छे.

सिद्धार्थकृत भोजनविधि

हवे इहां राजा सिद्धार्थ जे ते; पुत्रनुं श्रीवर्धमानकुमर एहवुं गुणनिःप्पन नाम देवा निमित्ते स्वजन वर्गने जिमाडे, तेह भणी भोजनविधि लिख्यते ॥

विउलं असणपाणमिति सकलज्ञाति-क्षत्रियाणां भोजनपूर्वसत्कारः-

मांड्यो उत्तंग तोरण मांडणो, तुरत नवो वेसिवाने आंगणो ।

ते तो नीलरतनतणो, तेहने वखाणीइं सुं घणो ॥

तेहमां भला चंद्रूआ बंधाया, पछे कुंकुमना छडा देवाया ।

मोतीतणा चोक पूराया, तेमाहिं वारुं पाट पथराया ॥

तिहां सखरा मांड्या आसण, जिहां बेसतां किसी विमासण ।

आगे मूकी सोवन आडणी, ते तो किम जाए छांडणी ॥

उपरि मूक्या सोवनथाल, ते तो सोहे घणुं विसाल ।

विचमे आली चोसठि वाटकी, लिगार नही जाति काटकी ॥

पछे गंगोदक दीधां, थाल कचोला ने हाथ पवित्र कीधां ।

तिहां सघली पांति बेठी दृष्टि करीने हेठी ।

तेहवे प्रीसणहारी पेठी, ते सहुने मनि बेठी ।

તે કેહવી — સોલ શૃંગાર સજ્યા, બીજા કામ તજ્યાં ।
 હાથની રૂડી, બિહું બાંહે ખલકે ચૂડી ।
 લઘુ લાઘવીની કલા, જેણે મન કીધા મોકલા ।
 ચિત્તની ઉદાર, હાથની ઘણું દાતાર ।
 ધસમસતી આવી, જિમનારાને મન ભાવી ।

હિવે જે પ્રીસે તે કહે છે -

કાવ્ય : કેલાં-ખાંડ-ખજૂર-સાકરઘણી-નારિંગ-જંભીરડાં
 આંબા-ચીંભડ-તૂરદાલિસુરહં ગોકં પ્રધાનં ઘ્રતં ।
 લાડૂ-લાવણ-લાપસી લલવતી, ચારોલિયં ભેલિતં,
 શ્રીસિદ્ધાર્થમહાનરેન્દ્રભુવને ભુડુકે જનઃ સ્વેચ્છ્યા ॥૧॥

અર્થ : હિવે પહિલી ફલહુલી પ્રીસે સહુનાં હીયાં હીસે ।
 પાકાં આંબાની કાતલી, તે બૂરા ખાંડસ્યું ભરી ને વલી પાતલી ।
 પાકાં ભલાં કેલાં, તે વલી ખાંડસ્યું કીધાં ભેલાં ।
 સખરા કરળાં, તે વલી પીલાં વરળાં ।
 નીલા નારંગા, રંગે દીસતા સુરંગા ।
 પાકી નીલી રાએણિ, પ્રીસી ભલી ભાએણિ ।
 વલી આપે દાડિમની કલી, જે ખાતાં પોહોચે મનરલી ।
 નિમજાં ને અખોડ, જિમતાં પહોચે મનકોડ ।
 દ્રાખ ને બદામ, કેઈ કાગડી કેઈ સ્યામ ।
 સિલેમી ખારિક ને ખજૂર, તે પ્રીસ્યાં ભરપૂર ।
 નાલીયરની ગિરી, માલવી ગુલસું ભરી ।
 લીંબૂ ખાટા ને મીઠાં, એહવાં તો કહીઇં ન દીઠાં ।
 ચારોલી ને પિસ્તાં, સહુકો જિમે હસ્તાં ।
 વલી સેલડી ને સદાફલ, તે પિણ પ્રીસ્યાં પરિઘિલ ।
 હિવે પકવાન આણે, તે કેહવાં વખાણે ।

ઘેવર, ગુંદવડાં, પતાસાં, સાકરીયાચિણા, સાબૂડી(ણી), જલેબી, મુરકી, હેસમી,
 અમૃતી, ઘારડી, મેસૂય, પેઢા, દહિથરાં, ખૂરમાં, મોતીચૂર, ફીણા, વરસોલાં,

छाब्डी सूत्रफीणी नाख्वा(?) चीनी बरफी, हलवो, सक्करपारा, पानडीयासाटा, गुलपापडी, तिलपापडी, गगनगांठीआ, चण्यानो मेसूप इत्यादि पकवान प्रीस्यां । हवे फरसांण आवे-सूखडी बोलावे । चण्याना गाठीआ लासा गाठीआं कावरीआ सेव, चण्यानी - मगनी पापडपूरी, गहुं-चण्यानी पूरी, चोपडां, फाफडा, चण्या तल्या, मग तल्या, ओलीया तल्या, चण्यानी दाल, मगनी दाल, अडदनी दाल, मठनी दालि - तेलसुं वघारी, घणां मरी-हलद्रसुं भरी ।

तदनंतर — सातपुडा खाजां, चिहूं खूणे साजा ।

खांडभर्या ताजां, जिस्यां हुइ आवास तणां छाजां ॥

तदनंतर प्रीस्यां लाडू, जिस्या अमृतभर्या गाडूं ।

घृतसूं तल्या, खांडसूं मिल्या ॥

अति स्थूल, अति वाटला, अति उजला, अत्यंत सूकमाल, एलची दाणे वास्या ।

कौण-कौण ? तेहनां नाम, जिमतां मन न रहे ठांम ।

एहवा- मोतैया लाडू, सेवैया लाडू, दलीया लाडू, मगीया लाडू, अडदीया लाडू, कसमसीया लाडू, लाखणसाइ लाडू, ओषधीया लाडू, चूरमाना लाडू, सिंघकेशरीआ लाडू - गाथा : -

चउसट्टिकुसुमरसो, अट्टारसरायदव्वसंजुत्तो ।

सोलससुगंधजुत्तो, नवबीए सिंघकेसरीओ ॥१॥

इस्या सिंघकेशरी प्रमुख लाडू प्रीस्या ।

हिवे किस्या पाक प्रीस्या ? एलचीपाक, कैरीपाक ते मुरबो, नालीयर-पाक, दूधपाक, गूदपाक, गूलाबपाक, केलांपाक, जावंत्रीपाक, खजूरपाक ।

तदनंतर अथाणानी जाति । केरी,लींबू, केरडा, सेरडा, बदाम, आदू, नीली हलद्रमापरवती राइ, गिरमर मरी, सफलजल, कोठीबडां, अवेडां, करमदां, आमलां, बीली इत्यादिक अथाणां आप्यां ।

पछे पातली सेव, प्रीसी रुडी टेव ।

मीठी-मोली बूँडु ल्यावे, जे जिमतां हर्ष थावे ॥

पछे मालपूडा ने लापसी, सहुको जिमे हसी ॥

काव्य — सूक्ष्मं गोधूमचूर्णं, घृत-गुडसहितं, नालिकेरस्य खंडं
द्राक्षा-खर्जूर-सूर्ठी-तज-मरिचजुतं, एलची नागपुष्पम् ।

पक्वा (पक्त्वा) लोहे कढाहे टलविटलतू(तनू?) पावके मन्दकान्तौ,
धन्या हेमन्तकाले प्रचूरघृतयुता भुञ्ज्यते लापनथी(श्रीः) ॥२॥
एहवी लापसी प्रीसी ।

हिवे वडां आवे, ते तो सहुने भावे ।

हिंग्वा जीरैर्मरीचैर्लवणपटुतरै राईकैः पूर्णगर्भ-
॑स्त्रिगाधः स्वादः सुगंध परिमलबहुलः कोमलः कुंकुमाभः ।
क्षिसो दन्तान्तराले मुरुमुरु कुरुते व्यक्तशब्दो यथा स्यात्
धन्यानां वै कपोले प्रविशति वटकः कान्तया प्रेमदत्तः ॥२॥

मरीयालावडां, तल्यांवडां, कोरांवडां, कांजीवडां, घोलवडां, मगनी दालिनां
वडां, उडदनी दालिनां वडां, केलानां वडां, मेथीनां वडां, आदूनां वडां,
वैताकनां वडां,

घणे झोले भीनां घणे तेले सीनां ।

मरीना घणा चमत्कार, काने थाए झणत्कार ।

अत्यंत सुकुमाल, दीसतां विशाल ॥

हाथे लीधां उछले, मुखें घाल्यां तुरत गले ।

घणं सूं ? स्वर्गना देवता ते पिण खावानें टलवले ॥

वली पायड पूनिमचंद, ते खांता होइ आनंद ।

हवे प्रीसी शालि, ते जिमीइं विचाली ॥

कौण-कौण ? ते भेद, जे सांभलतां उपजे उमेद ॥

सुगंध शालि, स्वर्ण शालि, बेरडी शाल, धोली शालि, राती शालि, महाशाल,
पीलि शालि, शुधि शाल, कौमुदी शालि, मंजरी शाल, संसरी शाल, कुंकणी
शालि, देवजीरी शाल, दुग्ध शाल, रायभोग शालि, कलीया शाल, कस्तुरी
शाल, सांठी शाल, अखंड शाल, कल्प शाल । अखंड चोखा निबली खीइं
खांड्या, सबली खीइं छड्या, हलवे हाथे सोह्या(ध्या?) नमणी निजरे जोया,

फूटरी ख्रीइं धोया, चतुर ख्रीइं वीण्या, उत्तम ख्रीइं ओर्या, सुजाण ख्रीइं उत(ता)र्या, एहवा आखा अणीआला सुगंध फरहरो सरस सुकमाल एहवा कूर प्रीस्या ।

हिवे दालि आવे, ते केहवी लावे ?

मंडोरा मगनी दालि, काबिली चिण्यानी दालि, गुजराती तूअरिनी दालि, झालरिनी दालि, मठनी दालि, वरणे पीली परिणामे शीयली ।

वली परिघल घी प्रीसे, ते केही भांते दीसे ?

गायनां घीय, महिषीनां घीय, आजूनां ताव्या, मंजीष्टवरणां घी, सुरहां घी नाके पीए एहवा घी प्रीस्या ।

हिवे विचे पोली प्रीसे, ते दीठे मन हीसे ।

आछी पोली, घीमांहि झबोली ।

फूँकनी मारी आकाशे जाये, एकवीसनो एक कोलीओ थाए ।

एहवी पोली प्रीसी ।

हिवे शाक आवे, ते सहुने भावे । करेलां, कोचला, टीडोरांनां शाक, डोडीनां शाक, चीभडाना शाक, केलानां शाक, आरीआं-तुरीआंना शाक, मतीरानां शाक, वेगणां शाक, ब्रतकालाना शाक, गुआरफलीनां, चोलाफलीना, सरघूआनी फलीनां ।

राइतां — सांगरिना राइतां, मरिच नीलीनां राइतां, नीलीपीपरिनां राइतां, खारेकद्राखनां राइतां, सेरडानां राइतां, मूलाफलीनां राइतां ।

हिवे भाजी आवे, ते सहुने मन भावे ।

सरसवनी भाजी, राइनी भाजी, सूआनी भाजी, मेथीनी भाजी, तांजलजानी भाजी इत्यादि ।

सर्व शाक ते खाटां खारां, गल्यां, तल्यां, वघार्या, फुंकार्या, छमक्यार्या, कलकलतां, फलफलतां, बलबलतां, सडसडतां, चमचमतां, छमछमतां, चूचूतां । राइतां हीगालां हलदीयां तीखां तमतमां कडूआं कसाइलां सरडकीआं फरडकीआं करडकीयां चाटणां चावणां लीबूरसे सहित । वली खांडमी आवे, तली काचरी

ल्यावे । वडी भावे । घेसवडी, उबका वडी, सीरावडी, हलद सों जरद ।
यथा —

आछे नाहने केरके चूणे चोखे छमकारे चूणे
आछे से अथाणे घणे ओर भी अमोल है ।
चीरडी षडी रडी सीरावडी
पूडी हरद आछे भुंजीआंको झोर हे ।
सांगरी निरोग फोगराइं सेलरांको योग,
भाजी भांत भांतिकी मेलीबूकोनि चोर हे,
एकली मिठाइं तो धिठाइ कहे धर्मसीह
सालणेके जुवो लावा केसो अमोल है ॥१॥

इत्यादि शाक जिहां जोईइं तीहां तेहवा प्रीस्या ।
हवे पलेव प्रीसे, ते केहवी दीसे ।

चोखानी पलेव, उडदनी पलेव, चोलानी पलेव, चिण्यानी पलेव,
हलदीया पलेव, पिप्पलीया पलेव, सुंठीया पलेव, इत्यादि पलेव पण प्रीसी ।
हिवे भोजन विचे पीवानां पाणी आणे, ते केहवा ? वखाणे ।

यत- स्वच्छं सज्जनचित्तवल्लघुतरं, दीनार्तिवच्छीतलं,
बालालिङ्गनवत् प्रकाममधुरं तस्यैव संजल्यवत् ।
एलोशीर-लवङ्ग-चन्दनलसत्कर्पूरकस्तूरिका,
केतक्युद्यु(द्य)तपाटलासुरभितं पानीयमानीयताम् ॥१॥

साकर सरिखां पाणी, गंगोदक पांणी, कपूरवास्यां पाणी, एलचीवास्यां
पाणी, शीतल पांणी आप्यां ।

पछे सूखडी-कूर-दालि जिम्यानंतर, हिवे दहीना घोलवा आणे, ते केहवा
वखाणे ।

यत - वटकमंडक मोदिक लापसी, घृत सपूरण चूरण इंडरी;
कलमशालि तणा नव तंदुला, सुलवणा महिषीदधिसंयुता ॥४॥
गायनां दही, भेसना दही, सतरां दही काठां जाम्यां, मधुरां धाम्यां सखरां,
सजीरालां, सलवणां ।

जाडां घोल तेहना भर्या कचोल ।
 चोखा साथे जिमतां घणा थया रंगरोल ॥
 हिवे चलूनां पाणी आवे, ते केहवा ल्यावे —
 केवडे वास्या पाणी, काथे वास्या पाणी, सुगंध वास्या पाणी, वाले
 वास्या पाणी । सुवन्न झारीइं पाणी भर्या, तिणसुं चलु कीधां ।
 पछे मुखवास दीधां, ते सहुइं लीधां ।

पांनना बीडां, वांकडी सोपारी, चीकणी सोपारी, नेवरी रोठी सोपारी,
 काली सोपारी, कपूर, केशर, एलची, लर्विंग, जायफल, जार्वित्री, तज,
 तमालपत्र, चिणकबाब, खेरसार, सूआ, विरहाली इत्यादि मुखवास दीधां ।

पछे सुगंधिनां विलेपन कीधां, केशरनी(ना) टीला कीधां, चूआ-
 चंदन-केशर-कस्तुरी-जवादिकना छांटणा कीधां । पछे सर्व कुटंबने पूर्वे वृष्टि
 थइ छे ते वस्त्र-आभूषण तेहनी पहिरावणी करी ।, चीनाशुक-हीरागल-मिसरु-
 पटोला सूत्रेल वस्त्र रत्नकंबलादीक अनेक जाती वस्त्र, तथा वेढ, वीटी, कडा,
 उतरी, हार, हथोटा प्रमुख पहेगमणी कीधी । सर्व कुटंबने संतोष्युं ।

इति श्रीभोजन(ना)धिकार समाप्त ॥

इहां कोइ कहेस्ये जे ए तो कविकिल्लोल छे । तिवारे कहिवू जे ए
 सर्व प्रभुने पुण्ये थाए । देवता सर्व पूरे, जे इच्छा करे ते थाइं । आजने काले
 अनपूणनि आराधइं, इच्छा भोजन पाये । तो, इंद्र प्रभुनी भक्ति करे तिहां किम
 न होइं ? इहां संदेह राखवो नहीं ॥

संवत् १८४० ना वर्षे भाद्रवा शुद १४ । श्रीद्राफा मधे ।

लि. पं. नेणचन्द्रेण ॥

अथ वस्त्रिनामानि ॥

देवदूष्य, देवांग, चीनांशुक, पट्टकूल, नीलनेत्र, वायंगणनेत्र, पाढूअ-
 पट्टहीर, पटसाउलि १० पंचराइआ, नर्म, खर्व, फूलपगर, जादर, नेत्रपट्ट,
 राजपट्ट, गजवडि, हंसवडि, कालवडि, भूआचिआं, पट्टकूल, पट्टहीर, साडी,
 घाटडी, चीर, कमखा, अतलस, लांहि, चादर, क्षिरोदक, खारछीनी, शणीआं
 गुआगरी डसणीआं, आगराइ, सडली, पटणी, मिश्र, तास्ता, जरबाख, मुखमल,

कफइ, कथीपां, मसूजर, अतलस, अतलसकाकणीया, पामरी, कसबीवस्त्र, पीतांबर, शिरबंध, नरमो, सालु, भयरव, अटाण, खांसा श्रीसखर, श्रीबाप, मलमल, साही, दुपडा, अधोतरी, समीआणा, दुकडी भरुची, बास्ता, महिमुंदी, धटी, पटी, छायल, नारीकुंजर, साडला, छीट, चादर, चोरसादिक, रत्नकंबल इत्यादिकवस्त्रनामानि ॥

कठिन शब्दार्थ

आडणी - बाजोठ

छडा - छांटणा, थापा

जंभीरडां - जम्बीर-बीजोरुं

निमजां - एक प्रकारनो मेवो

अखोड - अखरोट

सिलेमी - आखी खारेक

साबूणी - रेवडी जेवी एक प्रकारनी साकरनी वानगी

घारडी- घारी

खूरमा - घडंना लोटमांथी बनतुं मोहनथाळ जेवुं पकवान

हेसमी, वरसोला - साकरनी मीठाई

सफलजल - सफरजन (?)

वटकः - वडा

झोल - रसो-पाणी जेवो

पलेव - राब (?)

सालणुं - अथाणुं

चूणे - चटणी / अथाणुं (?)

मंडक - मांडा - पूडा

सुखडी (वर्द्धमान रसोई)

सं. साध्वी समयप्रज्ञाश्री

पूज्य आ. श्रीविजयसोमचन्द्रसूरि म. तरफथी प्राप्त थयेल एक जूना-
प्रकीर्ण पत्रनी झेरोक्ष उपरथी ऊतारेली आ रचना छे. तेना अन्त भागे 'इति
सुखडी' एवुं नाम छे, तथा छेल्ली कडीमां 'वर्द्धमान रसोई' शब्द छे, ते उपरथी
अहों मथालुं बांधेलुं छे. चौपाई छन्दमां रचायेली आ रचनामां मारवाडी भाषानी
प्रधानता छे. घणां वानगीनां नामो मारवाडी होय तेवुं लाग्युं छे. कर्तानुं नाम
पत्रमां नथी. २३मी कडीमां आवतो 'गुणचंदा' शब्द कर्ताना नामना उल्लेखरूप
होय तो ना नहि. पानांनी झेरोक्ष बहुज झांखी होवाथी आवड्युं तेवुं उकेल्युं
छे. भूलचूकनी क्षमा मांगुं छुं. आ पानुं सूरतना हुकममुनीजी भण्डारना ग्रन्थ-
संग्रहमानुं छे.

सुखडी (वर्द्धमान रसोई)

माय कहै मैरै चगनां मगनां, ल्युं रे बलैयां खेलौ मेरे अंगनां ।
ताजि कुलै तनसुख की ज गलीयां पाय घुघर गलै सोना की तगलीयां ॥१॥
वर हीनक थीनक भोजन मांगै, धाय जननीकै अंचल लागै ।
लीयौ कंठसु कंठ लगाई, फुनि बोलैं त्रिसलादे माई ॥२॥
ज्यां लगि ललनांकु हुवै रे भुंजाइ, देवुं फलोली मेवा मिठ्याइ ।
आंण धर्या जब मिष्ट मतीरा, उर छुली खरबुजाकी चीरा ॥३॥
पीसी मसरी महीय अनुंरी, कुंअर आरैगै पीँड खजूरी ।
करणा रायण अंबकी साखा, नालकेर अर दाडिम द्राखा ॥४॥
अर तरबुज जंभीरी केला, निर्मल घृत खांडसुं भेला ।
पाक सदाफल लींबुकी खटाई, ल्यों मेरे ललणां रुचिक मिठाई ॥५॥
हरखिय मा दीयें दूध का पेडा, फुनि आणै लघुवडा गिदेडा,
कालाकंद भलाऽमृतकुंजा, चंद्रसाही तणुं गणयसुंजा (?) ॥६॥
चौखी रेवडी कल्यांणसाही, पीठापाक बहुत कर ल्याई
पीपल मरी एलची पाक, गाज सिंघोडां अरबजपाक ॥७॥

બરબર ગુલકી સૂકી બરૈયાં, ઠાંણ ધરી બેસનકી પટૈયાં,
 અર ઘોલે મેરે પીયૌ નિવાતા, જે પીધાં હુંઁ અંગે સાતા ॥૮॥
 એહૈ કંત જિબ ગઇ રે વધાઈ, ઉઠૈ કુમર તુમ હુવૈં રે ભુંજાઈ,
 વડીવારકૌ ભુખૌ મેરે લાલા, અંગોળી ગહુકૈં ચાલ્યૌ પાલા ॥૯॥
 કનક થાલ રૂપા કી તવાઈ, ચૌકી બૈઠી પરુસૈ માઈ,
 બરબર ઘેવર મીષ્ટ જલેબી, અર ફીના ફીની મરલેબી ॥૧૦॥
 દહીવડા દહોવડી નીકી, ઉપર ઉજલી ખાંડ જ મુંકી ।
 ગુજારુંથમાહે છૈ સજુડી, હેસમી ઇન્દ્રવ ખાજા પુડી ॥૧૧॥
 ખુચી(?) મૈદાકી ધીમૈ ચકોલી, સેવ ગંઠ્યા સેવ સુંહાલી ધકોલી,
 ખુરમાં સીરૌ સકરપારા પુરા ગુણાંગુલકા ગુલગુલા રૂડા ॥૧૨॥
 સાકોલી થાપડા પાપડ મુર્કી, અર લાપસી પરુસી ગુલકી,
 સેવલડુ મોતીલડુ અ કસારા, નગદ મગદ બહુતવિસવારા ॥૧૩॥
 એ પકવાંન પરુસ્યા આંણી, જીમો મેરે લલણાં મ કરૌ કાંની,
 ભાત ઉજલા રાયભોગસાલ, મુગ મંડ્યોવર છોલી દાલ ॥૧૪॥
 માય પરુસૈ ધી મોટી ધારા, કાંજીવડા માંહૈ બહુતવિસવારા ।
 બિહુ બિહુ પાપડ એક એક જૂડી, કૈર કર્મદા નૈ રાય ડૌડી ॥૧૫॥
 કૈર પખોડી ફલોલી તલોલી, કાચર પેઠ પીઠાં કી તલોડી ।
 ભુજીવડાં છાછવડી અચકોડી, કુરવડી મુંગોડી કઠોડી ॥૧૬॥
 કહૈ કવિજન માંહૈ ઘાલ્યૌ આદ્દૈ, જીમૌ કુંઅર જીવણ સસવાદૈ ।
 અર મેલી કચનારકી ડોડી, વર્ણી સાક જીમણકી જોડી ॥૧૭॥
 ઇમ પલેવ ધર્યો ભરમેલી, જીરૈ મરી તસ માંહૈ મેલી ।
 પોચ્યા લાલરીકૌ કીયૌ ખાટ્યા, માંહૈ મેલ્યૌ ચણાંકૌ આટ્યા ॥૧૮॥
 ઘાલી આંમલા કીયૌ રહડકૌ, જિ કોઇ જીમતાં હું સરડકૌ ।
 ભીગા ચણા વધાર્યા વટલા, કીયા સૂર્ય બેસનકી કતલા ॥૧૯॥
 કદૂઝઆ પડ મધરેજ કરેલા, સાંગરી કૈર કરેલા મરેલા ।
 માય પરુસૈ આછી પોલી, તે ઘૃત ખાંડ જ માંહૈ ઝકોલી ॥૨૦॥
 નીકી હુવૈ તવાકી રોટી, છુંગધરી આછૈ દલ મોટી ।
 થોડા ધીસું કરીઅક કૂની, ખાંડ એક મા દેડ અમકુંની ॥૨૧॥

महिकी दूध तणी खीर रांधी, कीधौ सखरण बहु दही बांधी ।
 भात पछै वड ल्यौ दूध घोली, खांड साकर तस मांहे भेली ॥२२॥
 गंगोदक भरी निर्मल पांणी, करौ चलू इम बोलत त्रिशलादे राणी ।
 साहिब के साहिब गुणचंदा, सिद्धारथ कुल उदयो दिणंदा ॥२३॥

भणै गुणै वर्धमान रसोई त्यां घर मंगल नित नित होइ - ईति सुंखडी ॥

C/o. प्रसन्नचन्द्र आराधना भुवन,
 तलाटी रोड, पालीताणा

કેટલીક લઘુરચનાઓ

- શી.

ફુટકળ પત્રોમાંથી જડેલી થોડીક લઘુ ગુર્જર કાવ્યરચનાઓ અહીં પ્રસ્તુત છે. તેનો સામાન્ય પરિચય -

પ્રથમ ગૌતમસ્વામિ-ચઉપર્દી છે. ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ શિષ્ય ગૌતમ સ્વામીનું તેમાં વર્ણન છે. કર્તા મુનિ જયસાગર છે. રચના ૧૮મા શતકની કે તેથી મોડી હોય તેમ જણાય છે.

બીજી રચના ગહુંલી છે, તે ભગવાન મહાવીરનાં પાંચમા શિષ્ય અને વર્તમાન જૈન શ્રમણ પરમ્પરાના આદિ આચાર્ય-ગુરુ સુધર્મસ્વામીની સ્તુતિરૂપ છે. ત્રીજી રચના પણ સુધર્મસ્વામીની ગહુંલી જ છે. આચાર્યના ગુણ ૩૬ છે. તે ૩૬ પણ ૩૬ રીતે ગણાવી શકાય છે. તેમાંથી ચાર રીતની છત્રીશી આ ગહુંલીમાં વર્ણવાઈ છે. તેથી જ તેને ‘ષટ્ટિંશકાચતુષ્કગર્ભતગૃહલીગીત’ એવું નામ આપેલ છે. ગહુંલી સાર્વજનિક ચીજ ગણાતી હોઈ તેમાં તેના રચનારનું નામ લગભગ નથી હોતું.

ચોથી રચના છે તો ગહુંલી જ, પણ તેનું નામ ‘સૌધર્મગણધરભાસ’ એવું અપાયું છે. તેમાં પણ આચાર્યના ગુણોની છત્રીશીનું જ વર્ણન છે. ઉપરાંત તેમાં કુંકુમની ગહુંલી રચીને તે ઊપર અક્ષત પાથરીને તે ઊપર શ્રીફલ મૂકવારૂપ ગહુંલી-રચનાનું પણ વર્ણન થયું છે, જે ધ્યાનાર્હ છે.

પાંચમી રચના ‘ગૌતમ ભાસ’ નામે, ગૌતમસ્વામીની ગહુંલી છે. આમાં પણ ત્રીજી કડીમાં કંકુનો સાથીઓ કરી, તે પર અક્ષત પૂરી ગહુંલી કાઢવાની પ્રથાનો નિર્દેશ છે. ક્યાંય સાથીઆ સાથે સિદ્ધશિલા આલેખવાનો નિર્દેશ નથી તે ખાસ નોંધપાત્ર જણાય છે.

૨-૩-૪-૫ એ ચારે રચનાઓમાં, છેલ્લી કડીમાં ‘જિનશાસન’ શબ્દ અચૂક આવે છે, તે ઊપરથી તે ચારે એક જ કર્તાની રચના હોવાનું અનુમાન થાય છે. આ રચનાઓ પણ ૧૯મા શતકની હોવાનું લાગ્યું છે.

श्रीगौतमस्वामि-चउपई ॥

गोयमसामी गुणनिलड सोहगसिरि उरि हार ।
आराहउ आणंद भरि सुयकेवल सिणगार ॥१॥

चुपई ॥

गिरुया गणहर गोयमसामि रिद्धि वृद्धि जसु लीधइ नामि ।
रातिदिवस मुझ एह उच्छाइ प्रय(ह) उठी प्रणमुं तसु पाय ॥२॥

ब्रह्मवंशभूषण वसुभूति पुहवि प्रीया नररतन प्रसूति ।
इंद्रभूति तसु नामि पुत्र बीजो गोयम नाम पवीत ॥३॥

दउढ सहस तापस एक पात्र खीरि जिमाडी ततक्षण मात्र ।
ते वरीया न्याणे ततक्षिणा ए जाणे प्रभुनी दक्षिणा ॥४॥

दक्षण हस्त सिद्धि जस होय स जसु दीखइ तसु केवल होइ ।
आप पासि अणहूइ दान गोयम दीजइ इणि परि न्यान ॥५॥

बीरवयण अष्टपद शृंगि सोवनमय जिणहर उर्तंगि ।
जिण नीयलबधी वंदी देव केवल[ल]छि मनावी सेव ॥६॥

हेमकमल ऊपरि अणुसर्या सहस पचा[स]सुं परवर्या ।
चउवीसे जिन पूजा करी प्रभ(भु) ध्याउ उत्तम तप आदरी ॥७॥

आदि प्रणमंतां मायाबीज श्रीअरिहंतमनंतर लीज ।
गोयमसामी आगलि नमु मंत्र एह दीवाली-समु ॥८॥

गोयमनामइ लाभई राज गोयमनामइ सीझइ काज ।
नवनिधि अष्टमहासिद्धि मिलइ दोष गलइ सिवि संकट टलइ ॥९॥

कामधेनि घरि-अंगणि रमइ सुप्रसन्न जउ गोयम किमइ ।
क्षुद्रोपद्रव जाइ टली भावविभूषण न आवइ वली ॥१०॥

सिद्धि बुधि बहु लबधि भर्या तु गोयम चितामणि सर्या ।
जु तमे इच्छउ सुखसंतान इच्छउ अहिनिसि अतिबहुमान ॥

कवित ए जाप भणइ लही श्रीजयसागर बोलइ सही ॥११॥

इति श्रीगौतमस्वामिचउपई संपूर्णः ॥

गहुंली अने भास गीतो ॥

रामचंद के वागि — ए देशी ॥

चंपानयरी उद्यान सुरतरु महुरि रह्यो री ।
 वीर पटोधर धीर सुहम आय रह्यो री ॥१॥
 जियक्रोध जीयमान माया लोभ तजै री ।
 संपूरण श्रुतज्ञान जिनवर बिरुद भजै री ॥२॥
 आश्रव^५ विषय^५ प्रमाद^५ निद्रा पंच तजै री ।
 दसविध सामाचार^{१०} षटविध जयणा भजै री ॥३॥
 उपगारी धरै बार भावना तप पडिमा री ।
 निःकारण जगबंधु रवि शशी मेह समा री ॥४॥
 कंचनकमल विचालि बेंसी धर्म कहै री ।
 जिनथी भवियण लोय आतमतत्त्व लहै री ॥५॥
 कोणिक भूपतीनारि धुंयली गोलि करै री ।
 माणिक मोती वधाय पुण्य भंडार भरै री ॥६॥
 जिनसासननी भक्ती करतां पाप हणें री ।
 सोहव सरिखें साद धुंयली गीत भणें री ॥७॥

इति सोहम गणधर गुयलीगीतं ॥

चेलणा लावें गूयली गुरु ए रुडा, श्रेणिकनृप घरि नारि सजनी ए रुडा ।
 सोहमसामी समोसर्या गु०, प्रभु पंचम गणधार स० ॥१॥
 छत्रीस छत्रीसे गुणे गु०, शोभीत पुण्य पवीत्र स० ।
 आगमवयण सुधारसे गु०, वरसी ठारै चित्त स० ॥२॥
 पडिरूवादिक चौद छे गु०, खांत्यादिक दस धर्म स० ।
 बारह भावन भावीया गु०, ए छत्रीसी मर्म स० ॥३॥
 दंसण^८ नाण^८ चरण्तणा गु०, तप आचारे युक्त स० ।
 सत्य^{१०} समाधिं^{१०} अलंकर्या गु०, सोल कषाये मुक्त स० ॥४॥

नवविध धर्मतत्त्वनी देशना गु०, नवकल्प उग्रविहार स० ।
 नवनीयाणां परिहरे गु०, नववाढैं ब्रत धार स० ॥५॥
 आतमबाजोठ उपरे गु०, समकित साथीओ पूर स० ।
 मूलउत्तर[गुण] घूँयली गु०, उपसम अक्षत भूरि स० ॥६॥
 कोकिल कंठें कामिनी गु०, सोहव गाये गीत स० ।
 माणिक मोती लूँछणे गु०, श्रीजिनशासन रीति स० ॥७॥
 इती षट्ट्रिंशकाचतुष्कार्गार्भित गूँहली गीतं ॥

आ छे लाल – ए देशी ॥

ज्ञानादिक गुणखांणि राजग्रही उद्यान गणधर लाल
 सोहमसामी समोसर्या जी ॥१॥

कंचन गौरी सरीर वाणी गंगानीर, गण०
 त्रिहुं पंथें पसरें सदा जी ॥२॥

अंग उपांगह बार^{१२}, दसविध रुचीनो धार, ग०
 दुगविध^{३६} शिक्षा उपदिशे जी ॥३॥

तेर क्रिया^{१३} ब्रत बार^{१२}, गिहिपडिमा अगीयार^{१४}, ग०,
 श्रावकगुण^{१५} भेद सिद्धना जी ॥४॥

विनय^{१०} वेयावच^{१०} कल्प^{१०}, धरें दसविध छ अकल्प, ग०
 वंदण दोष^{३२} विकथा तजें जी^{३६} ॥५॥

कुंकमरोल कचोल, घुँयली रंगमरोल, ग०,
 अक्षत भूरि श्रीफल ऊपरें जी ॥६॥

मगधाधिपनी नारि, सोल सजी सणगार, ग०,
 लली [लली] करती लूँछणां जी ॥७॥

जोती गुरुमुखचंद, पामती परमानंद, ग०,
 चतुर चकोरी गोरडी जी ॥८॥

सुरवधूनरवधू कोडि, मिलि मिलि सरिखी जोडि, गा०,
गावैं जिनशासन-धणी जी ॥९॥

इति सौधर्मगणधर भास ॥

राजग्रही रलीयांमणी जिहां गुणशिल चैत्य सुठांम,
साजन मोरी हे सहीयर मोरी हे बेहिनर(नी) मोरी हे,
आवो सवाईगुरु भेटवा, काँई मेटवा कर्म कठोर सा० १
मुनिगण तारामां चंद यूं आव्या गणधर गौतमस्वामि सा० २
पांचें इंद्री वसि करें वली पालें पंच आचार सा० ३
लबधि अठावीसनो धणी जेहवो आठ प्रभावक राय सा० ४
पहरणि पीत पटोलडी उपरि नवरंग घाट सा० ५
कुंकुमघोलसु साथीओ करि अक्षतपूरि सुघाट सा० ६
लली लली कीजें लुँछणां लेर्इ रजत कनकनां फूल सा० ७
करो जिनशासन प्रभावना वजडावो मंगलतूर सा० ८

इती गौतमभास ॥

कठिन शब्दार्थ

रचना	कडी		
१	४	न्याणे	ज्ञाने
	५	दीखइ	दीक्षा आपे
	५	केवल	केवलज्ञान
	६	नीयलबधी	पोतानी लब्धि-शक्तिथी
	६	गेर्लि	गेलथी-आनन्दथी
	७	सोहव	सधवा-सौभाग्यवती

नोंध : बाकी अनेक शब्दो जैन परिभाषाना छे, तेना अर्थ जे ते सन्दर्भ थकी ज पामी शकाशे.

टूंक तोंध :

(१)

उपाध्याय श्रीयशोविजयजीती गुळ-शिष्यपरम्परा

चंद्राजाना रासनी १९मा सैकानी एक प्रति जोवामां आवी. तेनी पुष्पिकामां उपा. यशोविजयजीनी परम्परा विषे वांचतां ख्याल आव्यो के सं. १८६६ सुधी तो तेमनी परम्परा प्रवर्तती ज हती. त्यार पछी पण केटलोक वखत ते चालु रही होय तो ते बनवाजोग छे. ते पुष्पिका आ प्रमाणे छे :

संवत् १८६६ना वर्षे आसो सुदि २ दिने वार बुधे सकल भट्टारक पुरन्दर भट्टारक श्रीश्री १०८ हीरविजयसूरीश्वरजी तत्शिष्य महोपाध्याय श्रीश्री १०८ श्री कल्याणविजयगणि तत्शिष्य सकलपण्डितशिरोमणी पण्डित श्री १९ लाभविजयगणि तत्शिष्य सकलपण्डितशिरोमणी नवविजयगणि तत्शिष्य सकल-वाचकपुरन्दरवाचकचक्रचक्रवर्ती महोपाध्याय श्रीश्री १०८ महोउपाध्याय श्रीश्री श्रीमत् यशोविजयगणि तत्शिष्य सकलपण्डितशिरोमणी पण्डित श्री १९श्री गुणविजयगणि तत्शिष्य सकलवाचकपुरन्दर वाचक महोउपाध्याय श्रीश्री १०८ श्रीसुमतिविजयगणि तत्शिष्य सकलपण्डित शिरोमणी पण्डित श्रीश्री १९ उत्तमविजयगणि तत्शिष्य सकलपण्डितशिरोमणी पण्डित श्रीश्री १९ श्रीप्रतापविजयगणि तत्शिष्य पं. गंगविजयेन लिपीकृतं च भूधरजी कान्हुजी-रामजी कान्हुजी वाचनार्थं श्रीमुंबईबंदिरे श्रीगोडीपार्श्वनाथप्रसादात् । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु श्रेयोस्तु शुभं भवतु ॥

आना परथी उपाध्यायजी महाराजनी पांच पेढी सुधी तो शिष्यपरम्परा चाली हती ते नक्की थाय छे, अने वधुमां तेमनी पांचमी पेढीना शिष्य मुम्बई पण गया हता अने गोडीजीना प्रख्यात देरासरमां आ पोथी तेओए लखी हती ते पण जाणवा मझे छे.

- मुनि धुरन्धरविजय

'अरिहंत' समृद्धि एपा. पासे, हाई-वे, डीसा-३८५५३५

(૨)

કાવ્યાનુશાસનનો લ્કાધ્યાય કરતાં...

પ્રા. રસિકલાલ છો. પરીખે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત કાવ્યાનુશાસન (-અલંકારચૂડામળિ અને વિવેક - એ સ્વોપજ્ઞ ટીકાઢુય સાથે)નું સરસ સમ્પાદન કર્યું છે. (પ્ર.- મહાવીર જૈન વિદ્યાલય - મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૩૮) હમણાં તે પુસ્તક દ્વારા કાવ્યાનુશાસન-અધ્યાય-૧નું અધ્યયન કરતાં તેમાં કેટલીક ક્ષતિઓ જોવા મળી; જેની નોંધ અભ્યાસીને ઉપયોગી થશે અને જણાતાં અતે આપવામાં આવે છે :★

પણ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૨	એવં દૃષ્ટો	એવંદૃષ્ટો
૧૬	૧૯	૦વિગલદ્વારા૦	૦વિગલદ્વારા૦
૨૨	૭	૦દાનવયુતૈ૦	૦દાનવનુતૈ૦
૨૩	૧૯	૦નદી યચ્ચે૦	૦નદીવચ્ચે૦
૩૭	૧૪	મૃદુપ્રિય૦	મૃદુ પ્રિય૦
૩૮	૧૮	૦રુહિકા	૦રુહિકાઃ
૩૯	૮	વાતાહાર૦	વાતાહાર૦
૩૯	૨૧	રાવણઃ કવ તુ	રાવણઃ, કવ તુ
૪૩	૨૫	૦લાદિ દ્રવ્ય૦	૦લાદિદ્રવ્ય૦
૪૫	૧૭	ઇતિ । વચનાદ્	ઇતિ વચનાદ્
૫૨	૩	તદનુગમેન	તદનનુગમેન
૫૨	૬	૦પારોઽપહ્રવ૦	૦પારોઽનપહ્રવ૦
૫૩	૮	૦તમાહય૦	૦તમા હય૦
૫૩	૧૪	૦દન્ધશશ્યા૦	૦દન્ધ! શશ્યા
૫૪	૫	તેત્તિયણ	તેત્તિયેણ
૫૫	૧૬	૦ભિધાનેન વિધિ૦	૦ભિધાને, ન વિધિ૦
૫૫	૧૯	૦તમોનિવહે	૦તમનિવહે

★ પુસ્તકમાં શુદ્ધિપત્રકમાં દર્શાવેલાં સ્થાનો અને નથી નોંધ્યા.

६२	१७	सञ्ज्ञाव०	सञ्ज्ञाव०
६२	१७	तु मए	तुमए
६३	४	०तथा च	०तया च
६५	५	०विभात्यहिः	०विभात्यहि
६६	१०	०न्ते प्रतीतिः	०न्तरप्रतीतिः
६८	१६	०वदनामदिरा	०वदना मदिरा
७०	८	तत्त्वदृष्टिः.....कथंकथं तत्त्वदृष्टिः
७०	११	सास्त्य	सा तस्य
७०	११	०रप्रतिबोध०	०रप्रबोध०
७१	१७	ससम्भ्रममाह	ससम्भ्रममाह
७१	२२	इति वा । वक्तव्ये	इति वा वक्तव्ये
७४	१७	तत्परं तत्कुसुम०	तत्परं यद् हृदयं तत्कुसुम०
७५	८	बहु जाणय	बहुजाणय
७६	१४	०नेषु हते०	०नेषुहते०
७७	१०	०प्रस्तुत्वगतिः	०प्रस्तुत्वगतिः
७८	१८	वणुद्दसे	वणुद्दसे
७८	१८	सडिअत्तो	सडिअवत्तो
७८	१९	चा एककरसो	चाएककरसो
७९	४	कश्चित् कुञ्ज	कश्चित् । कुञ्ज
७९	६	०लूकादेनिर्वा०	०लूकादेनिर्वा०
७९	९	जन्मानभिनन्दनं	जन्मानभिनन्दनं
८०	४	समो सरइ	समोसरइ
८०	६	०लिङ्गनादि । तत्र	०लिङ्गनादि तत्र
८०	८	मिलाण कमल०	मिलाणकमल०
८३	१७	तनुरूपेऽपि	तनुरूपे अपि
८३	२१	ते शब्दे	तेशब्दे
८४	१५	कनकं चित्रे	कनकचित्रे
८४	१७	पलाशैः प्रकर०	पलाशप्रकर०
८५	३	स्यादितित्यादि०	स्यादितित्यादि०

८५	४	एहायंति	एहायंति
८५	५	०याणत्तहं	०याण तूहं
८६	८	०श्वररैद्य सुबो०	०श्वररप्यसुबो०
८७	११	०रचनायास्तु	०रचनयोस्तु
८७	१२	तद् द्वारेण	तदद्वारेण

पृष्ठ ७१, पंक्ति २४ 'त्रयश्चकाराः स्वतः सम्भवन्तीति । न केवलं भणिति०' ने बदले आम वांचवुं जोइअे : 'त्रयश्चकाराः । स्वतःसम्भवीति (पृ. ७२ पर मुद्रित अलं.टीकानुं प्रतीक) । न केवलं....' मतलब के 'न केवलं०'थी शरु थती तमाम टीका 'स्वतःसम्भवी'नी साथे सम्बन्धित स्वतन्त्र चर्चा छे; 'सुवर्णपुष्पां०'नी टीका-अन्तर्गत एने समजवानी नथी.

* * *

अध्यास दरमियान डॉ. तपस्वी नान्दीअे करेलो काव्यानुशासननो अनुवाद पण जोवानो थयो. (प्र.- ला. द. विद्यामन्दिर- अमदावाद, L. D. Series-123, ई.स. २०००) आ अनुवाद परत्वे ग्रन्थमालाना सामान्य सम्पादक डॉ. जितेन्द्र शाहे लख्युं छे : "तेना (-काव्यानुशासनना) प्रमाणभूत अने विद्वत्तापूर्ण अनुवादनी ऊणप वर्ताती हती. ते आ प्रकाशनथी पूर्ण थाय छे." हवे, आ अनुवाद केटलो 'प्रमाणभूत' अने 'विद्वत्तापूर्ण' छे, तेना एक-बे नमूना :

१. मंगलश्लोकनी अलं. टीकामां जैनमतानुसार वाणीनुं स्वरूप दर्शवनारी पंक्ति छे : "उच्यत इति वाक्, वर्णपदवाक्यादिभावेन भाषाद्रव्यपरिणतिः ।" जैनमते, 'भाषाद्रव्य' तरीके ओळखातां विशिष्ट पुद्गलस्कन्धो ज वक्ताना प्रयत्नथी वर्णादिरूपे परिणमे छे अने 'वाणी' तरीके ओळखाय छे. तेथी आ पंक्तिनो अनुवाद आम थाय: "जे बोलाय ते वाणी, (आ वाणी अटले बीजुं कशुं नहीं, पण) वर्ण, पद,वाक्य व. रूपे भाषाद्रव्यनुं परिणमन ज छे." हवे, डॉ. नान्दीअे करेलो अनुवाद : "जे बोलाय छे ते थई वाणी, जे वर्ण, पद (तथा) वाक्य रूपे ('आदि' पदनुं शुं थयुं ?) भाषामां परिणमे छे." अमणे जो 'द्रव्य' शब्दने लक्षमां लीधो होत अने जैन परिभाषा तेमज परिपाटीने समजवानो उद्यम कर्यो होत तो आवी गम्भीर क्षति न थई होत.

२. त्रीजा सूत्रमां उद्भूत श्लोकोः :

“शब्दप्राधान्यमाश्रित्य, तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु, वदन्त्याख्यानमेतयोः ॥
द्वयोर्गुणत्वे व्यापार-प्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ।” (हृदयदर्पण)

आनो अर्थ आवो छे : “तेमां (-शास्त्रादिमां) शब्दना प्राधान्यने आश्रयीने (विद्वानो) शास्त्रने जुदुं गणावे छे. (अने) अर्थ ज्यारे तत्त्वथी-प्राधान्यथी युक्त थाय त्यारे (तेने) आख्यान कहे छे. (तेमज, शब्द अने अर्थ) आ बने गौण थाय अने व्यापार मुख्य बने त्यारे काव्य सर्जाय छे.”

हवे डो. नान्दीअे करेलो अनुवाद जोइअे : “शब्दना प्राधान्यना आश्रये रहेला शास्त्रने जुदुं कह्युं छे. पण तत्त्वथी युक्त अर्थ होतां (तेने) आख्यान कहे छे....” वास्तवमां शब्दना प्राधान्यनो आश्रय शास्त्रने बीजां बेथी अलग पाडवा माटे लेवाय छे. नहीं के शास्त्र पोते शब्दना प्राधान्यना आश्रये रहे छे. ‘तत्त्व’नो अर्थ पण अहीं तत्त्व नथी लेवानो, पण ‘प्राधान्य’ लेवानो छे; नहीं तो शास्त्रमां अर्थ अतत्त्वथी युक्त- तत्त्वरहित होय छे अेम मानवानी आपत्ति आवे. अनुवादनी आवी गम्भीर भूलो तो बीजी केटलीय हशे एवं ग्रन्थनुं अवलोकन करतां जणाइ आवे छे. किलष्टता पण एटली छे के घणां बधां वाक्योने त्रण-चार वखत वांचीअे त्यारे भावार्थ तो ठीक, शब्दार्थ पण मांड खबर पडे.

हवे अेक नजर आ अनुवाद साथे आपवामां आवेली डो. नान्दीनी काव्यानुशासन अंगेनी विस्तृत भूमिका पर नांखीशुं. आ भूमिकामां डो. नान्दीअे श्रीहेमचन्द्राचार्यनी प्रतिभानुं खण्डन करवानो शक्य वधुमां वधु प्रयत्न कर्यो छे. आचार्ये आ काव्यानुशासनमां शुं करवुं जोइतुं हतुं अने शुं नहीं तेनी घणी घणी समालोचना करी छे. आचार्यने घणां घणां सलाह-सूचनो पण आप्यां छे. आ बधांनी तथ्यता चकासवा माटे आपणे अेक ज सूत्रने स्पर्शती वातो जोइशुं :

“मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्गयो ध्वनिः ॥ का.शा. १.१९ ॥”

आ सूत्र पर भूमिकामां तेओओे करेली टिप्पणी : “अहीं पण आपणने हेमचन्द्रनी शास्त्रीय निर्देशनी ऊणप साले छे. सूत्रमां ज्यारे तेमणे

‘મુખ્યાદવ્યતિરિક્તઃ’ કહ્યું ત્યારે જ તરત તેમને સમજાઇ ગયું હતું જ કે મુખ્યથી જુદો તો ગૌણ અને લક્ષ્ય પણ છે જ. તેથી વ્યંગયના લક્ષણમાં ‘મુખ્યાદવ્યતિરિક્તઃ’ અને શબ્દપસંદગી પર્યાસ નથી. આથી જ વૃત્તિમાં તેઓ ‘મુખ્ય, ગૌણ અને લક્ષ્યથી ભિન્ન’ અને શબ્દપ્રયોગ કરી સૂત્રની ભૂલ સુધારે છે. પણ આપણે નાંધીશું કે અમણે સૂત્રમાં જ જો ‘મુખ્યાદવ્યતિરિક્ત’ અને પ્રયોગ કર્યો હોત તો તે વધુ સમીચીન જણાત.’’ (પૃ. ૧૯)

વાસ્તવમાં અતે સૂત્રમાં જ ‘મુખ્ય, ગૌણ અને લક્ષ્ય -ત્રણેથી ભિન્ન’ અનું સૂચવનારો ‘મુખ્યાદ્યતિરિક્તઃ’ પાઠ છે. પરીખસાહેબવાળ કાવ્યાનુશાસનમાં પણ આ જ પાઠ મુદ્રિત થયો છે. અને ત્યાં પાઠાન્તર તરીકે પણ ‘મુખ્યાદવ્યતિરિક્તઃ’ પાઠ નિર્દિષ્ટ નથી. આ પાઠ તો ડૉ. નાન્દીના બેદરકારીભર્યા વાંચનનું જ પરિણામ છે, તે અભ્યાસીને સહેજે સમજાય તેમ છે.

હજુ આગાં તેઓ લખે છે : “વળી તેમણે ‘પ્રતીતિવિષય’ અને પ્રયોગ કર્યો છે, તે પણ મારી દૃષ્ટિએ અપૂરતો છે. આચાર્યે ‘વ્યञ્જનયા પ્રતીતિ-વિષયો યઃ ભવતિ’ અને સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી હતી. કેમકે, પ્રતીયમાન થતા અર્થની પ્રતીતિ, મહિમાઓ કાવ્યાનુમિતિથી, તો કુન્તકે વિચિત્ર અભિધાથી, તો મુકુલે લક્ષણથી, તો ધનંજય/ધનિકે તાત્પર્યથી માની છે. તેથી વ્યંજના દ્વારા પ્રતીત થતો અને ચોખ્ખો આનન્દવર્ધન-અભિનવગુસ-મમ્મટાચાર્યનો મત જે તેમને સ્વીકાર્ય છે તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થવો જરૂરી હતો.”

હવે, આચાર્યે આના પછીના જ “મુખ્યાદ્યાસ્તચ્છક્તયઃ ॥ ૧.૨૦॥” સૂત્ર અને તેની વૃત્તિમાં, ફક્ત વ્યંગ અર્થ માટે નહીં પણ મુખ્યાદિ ચારે અર્થ કર્દી રીતે જણાય, તે જણાવનારી શક્તિઓ કર્દી વગેરે તમામ સ્પષ્ટતા કરી જ છે. પણ ભૂમિકાલેખક તે લક્ષમાં લેવાનું ચૂકી ગયા જણાય છે !

પણ આટલેથી જ તેઓ નહીં અટકતાં આચાર્યશ્રીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અધૂરું હતું તેવા આશયપૂર્વક નોંધે છે : “વળી, ‘વ્યઙ્ગ્યો ધ્વનિઃ’ અને પ્રયોગ પણ અશાસ્ત્રીય છે. કેમકે, પ્રધાનરૂપે વ્યંગ થતો અર્થ જ ધ્વનિ નામ પામે છે. અન્યથા તે ગુણીભૂતવ્યંગ પણ બની શકે છે. આથી અહીં પણ શાસ્ત્રીય પરિભાષાની ચોક્સાઈ સચવાઇ નથી.”

વાસ્તવમાં અહીં આચાર્યનો કોઈ દોષ નથી. મમ્મટાચાર્ય વગેરેના મતે

व्यंग्य अर्थ धरावतुं काव्य ज ध्वनि कहेवाय छे;★ जो काव्यमांथी नीकळतो व्यंग्य अर्थ, काव्यना वाच्यार्थनी अपेक्षाओ वधारे चमल्कृतिसभर होय तो. अने जो काव्यना पोताना वाच्य अर्थ करतां व्यंग्य अर्थ नबळो होय, तो ऐ व्यंग्य अर्थ 'गौण' गणाय छे. अने ऐवो गौण व्यंग्य अर्थ धरावतुं काव्य 'ध्वनिकाव्य' नथी गणातुं. परन्तु जो व्यंग्यार्थ, वाच्यार्थ करतां सबळ होय, तो ऐ व्यंग्यार्थ 'प्रधान' लेखाय छे, अने अेवुं प्रधानीभूत व्यंग्यार्थ धरावतुं काव्य 'ध्वनिकाव्य' कहेवाय छे. आ थइ काव्यने ज ध्वनि तरीके ओळखनारी साहित्याचार्योंनी परम्पराने सम्मत व्यवस्था.

आथी जुदा पडीने, आचार्य पोते व्यंग्य अर्थने ज ध्वनि मानवाना पक्षमां छे.⁺ आ पक्षमां व्यंग्यना मुख्य अने गौण -ऐवा भेद ज नथी पाडता, माटे तमाम व्यंग्यार्थ 'ध्वनि' कहेवाय छे. अने आचार्ये ते प्रमाणे ज निरूपण कर्यु छे. भूमिकालेखक नथी ममटाचार्यना मतना हार्दने बराबर पकडी शक्या, के नथी बे परम्परा वच्वेना भेदने पकडी शक्या अने उपरथी हेमचन्द्राचार्यने शास्त्रज्ञान नहोतुं अेम कहे छे !

आ तो अेक-बे उदाहरणो दर्शाव्यां छे. समग्र भूमिकानो विगते-निरांते अभ्यास करवामां आवे तो आवां अनेक स्थळे मळी आवे के जेमां डो. नान्दीअे अयोग्य रीते हेमचन्द्राचार्यनी साहित्यशास्त्र लखवानी सज्जता सामे सवाल उठाव्या होय. समग्रपणे आ अनुवाद-ग्रन्थ विषे विचारतां अेवुं लागे छे के आ अनुवाद काव्यानुशासननी उपादेयता वधारवा माटे नहीं, पण आचार्यनी आ ग्रन्थ माटेनी अयोग्यताने दर्शाववा खातर ज करवामां आव्यो छे. अने आचार्यश्रीनी प्रतिभानुं खण्डन करतां तेमज अनुवादनी अनेक गम्भीर भूलोथी भरेला आ ग्रन्थ माटे, ग्रन्थमाळाना प्रधान सम्पादक डो. नान्दीनो ऋणस्वीकार करे छे अने पोतानी ग्रन्थश्रेणीमां प्रकाशित करतां गौरव अनुभवे छे; तेनाथी ऐटलुं ज स्पष्ट थाय छे के प्रधान सम्पादके आ भूमिका अने अनुवादनुं प्रकाशन करतां अगाउ तेने जोड जवानी जवाबदारीनो निर्वाह कर्यो नथी.

— मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय

★ इदमुत्तमतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥४॥

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् । (काव्यप्रकाश)

+ स च (-व्यङ्ग्योऽर्थः) ध्वन्यते-द्योत्यते इति ध्वनिरिति पूर्वाचार्यैः सज्जितः-का.शा.१.१९ टीका

સમૃતિતર્ક – ગાથા ૧.૪૧ના તાત્પર્ય વિશે વિચારણા

મુનિ ત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજય

એવં સત્તવિઅપ્યો, વયણપહો હોઇ અત્થપજ્જાએ ।

વંજણપજ્જાએ ઉણ, સવિયપ્યો નિષ્વિયપ્યો ય ॥ સન્મતિ. - ૧.૪૧

(એવં સસવિકલ્પો, વચનપથો ભવત્યર્થપર્યાયે ।

વ્યજ્ઞનપર્યાયે પુનઃ, સવિકલ્પો નિર્વિકલ્પશ્ચ ॥)

સમૃતિતર્કમાં સસભંગીની પ્રરૂપણ પછી મૂકાયેલી ઉપર્યુલિલખિત ગાથા, સસભંગીમાં નયની યોજના દર્શાવતા શાસ્ત્રપાઠ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે અને જૈન-ન્યાયને સમ્બન્ધિત અનેક ગ્રન્થોમાં એ ઉદ્ઘૂત થયેલી જોવા મળે છે. આ ગાથાનો શબ્દાર્થ આવો થાય છે : “આ પ્રમાણે (-પૂર્વેની ગાથાઓમાં દેખાડ્યા મુજબ) સાત વિકલ્પ ધરાવતો વચનમાર્ગ અર્થપર્યાયમાં થાય છે. વ્યંજનપર્યાયમાં તો સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ વચનમાર્ગ છે.” આમ, આ ગાથાનો શબ્દાર્થ તો તહીને સરળ છે, પણ એ શબ્દો પાછળનું તાત્પર્ય પકડવું એટલું જ અઘરં છે.

આ ગાથાના તાત્પર્ય વિશે સૌપ્રથમ છ્ણાવટ આપણને સન્મતિતર્ક પરની વાદમહાર્ણવ ટીકા (-શ્રીઅભયદેવસૂરીજીકૃત)માં જોવા મળે છે. ત્યાર પછીનાં આ ગાથા પરનાં તમામ વિવરણો પ્રાયઃ ટીકાને જ અનુસરે છે. એકમાત્ર ઉપા. શ્રીયશોવિજયજીએ અનેકાન્તવ્યવસ્થા અને દ્વયગુણપર્યાયરાસ-સ્તબકમાં આ ગાથા વિશે થોડીક નવી વાતો રજૂ કરી છે. અને તે ઉપરાન્ત, શ્રીઅભયશોખરસૂરીજીએ સસભંગીવિશિકા, દ્વયગુણપર્યાયરાસ-વિવેચન વ. ગ્રન્થોમાં આ ગાથા વિશે મૌલિક વિચારણ દર્શાવી છે. કલી, પં. શ્રીસુખલાલજીએ પણ સન્મતિતર્ક-અનુવાદમાં આ ગાથાના તાત્પર્ય અંગે એક નવી જ દિશા ચીંધી છે. અતે આ તમામ રજૂઓનો, તે પાછળના આશયો, તેઓની પરસ્પર ભિન્નતા, મૂળગ્રન્થના સન્દર્ભે તેઓની યુક્તતા વ. વિશે વિચારવાનો ઉપક્રમ છે.

આ ગાથાના તાત્પર્ય વિશે વિચારવા માટે, સસભંગી એટલે શું ? તે વિશે થોડુંક સમજી લેવું જરૂરી છે. સસભંગી એ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ‘ધર્મીમાં ધર્મના આપેક્ષિક અસ્તિત્વનો પરિપૂર્ણ બોધ કરાવનાર

सात वाक्यो' अेवो थाय छे. भाव अे छे के कोई पण धर्म (-पर्याय), धर्मी (-द्रव्य, आत्मा जेवां मूळभूत द्रव्य के घडा जेवां आदिष्ट^१ द्रव्य)मां चोकक्स देश-कालादिनी अपेक्षाओे ज अस्तित्व धरावतो होय छे, ते सिवायनी अपेक्षाओे नहीं. हवे जो आपणे अे अपेक्षा देखाड्या वगर ज, ते धर्मना धर्मीगत अस्तित्वनुं प्रतिपादन करीओ, तो अे प्रतिपादन अपूर्ण के विपरीत बोध जन्मावतुं होवाथी अमान्य ज गणाय. तेथी आपणे वास्तविक बोध कराववा माटे, जे अपेक्षाओे अे धर्म धर्मीमां छे अने जे अपेक्षाओे नथी, ते बंने जणाववा ज रह्या. धर्मना आ आपेक्षिक अस्तित्व-नास्तित्वनुं प्रतिपादन अे ज सप्तभंगीना अनुक्रमे प्रथम बे- पहेलो अने बीजो भांगा छे.

आ पहेला बे भांगानो बोध थाय अटले तरत प्रश्न उपस्थित थाय के- धर्म जे अपेक्षाओे धर्मीमां छे अने जे अपेक्षाओे नथी, अे बने अपेक्षाओनुं अेक साथे ग्रहण करीओ तो त्यारे धर्म विशे शुं समजवुं ? आ प्रश्नना उत्तरमां अवक्तव्य अेम ज कहेवुं पडे. कारण के, बने अपेक्षाओे धर्मनुं जे अस्तित्व-नास्तित्व उभयनां संमीलनरूप अेक विशिष्ट स्वरूप सर्जाय छे, तेने आपणे बुद्धिथी समजी तो शकीओ, पण शब्दथी तेने वर्णववानुं शक्य नथी ज, तेथी तेने शब्दातीत- अवक्तव्य ज कहेवुं पडे. आ अवक्तव्यनो प्रतिपादक त्रीजो भांगो छे.^२

आ त्रण भांगामांथी बे-बेना संमिश्रणथी चोथाथी छट्ठा सुधीना बीजा त्रण भांगा सर्जाय छे. आ भांगा पहेला त्रण भांगाना संयोगात्मक होवा छतां अेमनाथी कथंचिद् भिन्न पण छे. गोळ अने दहीं साथे खाईओ तो अे बनेना पोतपोताना स्वाद उपरान्त जेम अेक विलक्षण स्वाद अनुभवाय छे, तेम ज

१. घडो अे वास्तवमां पुद्गलास्तिकायनो पर्याय छे, छतां अने पण द्रव्य तरीके व्यवहार थाय छे, तेथी ते आदिष्टद्रव्य कहेवाय छे.

२. सप्तभंगीमां त्रीजो भांगो 'स्यादस्त्येव स्यान्नाऽस्त्येव च' अेम पहेला बे भांगाना संयोजनरूप होय, अने चोथो भांगो अवक्तव्यनो होय -अेवी पण अेक परम्परा छे. पण सम्पत्तिरक्कार, तत्त्वार्थटीकाकार त्रीसिद्धसेनगणि व. अवक्तव्यने ज त्रीजा भांगाथी प्रतिपाद्य गणता होवाथी, अहीं बघे 'स्यादवक्तव्य एव'ने ज त्रीजो भांगो गणाव्यो छे. आ बे परम्परानी भिन्नता सकलादेश-विकलादेशनी भिन्न भिन्न विभावनाने आभारी छे, ते समजवा माटे जुओ सप्तभंगीप्रभा- पृ. ६४-७५

અહીં પણ સમજવાનું છે. સાતમો ભાંગો ત્રણે મૂલભૂત ભાંગાના સંયોજનરૂપ છે. આ સાતે ભાંગા એકઠા થાય એટલે સર્જાતું મહાવાક્ય, પરિપૂર્ણ બોધ કરાવતું હોવાથી, પ્રમાણવાક્ય ગણાય છે.

ઉદાહરણ સાથે આ વાત જોઇએ તો— ‘ઘડો લાલ છે ?’ અમ કોઈ પૂછે અને જવાબમાં ફક્ત હા પાડવામાં આવે, તો અનાથી વ્યક્તિને થતો ઘડામાં સર્વથા રક્તત્વનો બોધ અપ્રામાળિક જ છે, કારણ કે ઘડો ફક્ત બહારથી લાલ છે, અંદરથી નહીં. તેથી આમ કહેવું જોઇએ— ઘડો બહારથી લાલ છે (સ્યાદ् ઘટો રક્ત એવ, સ્યાદ् = અપેક્ષાએ, પ્રસ્તુત સન્દર્ભમાં બહારના ભાગે), પણ અંદરથી લાલ નથી (સ્યાદ् ઘટોડરક્ત એવ). આ જ સસ્પભંગીના પહેલા બે ભાંગા છે. પણ બહારથી અને અંદરથી એકસાથે જોઇએ તો ઘડો લાલ છે પણ ખરો, અને નથી પણ. તેથી કહેવું પડે કે તે રીતે ઘડાનું સ્વરૂપ કહેવાનું શક્ય નથી.^૧ (સ્યાદ્ ઘટોડવક્તવ્ય એવ) આ ત્રીજા ભાંગા દ્વારા પ્રતિપાદિત થતી અવક્તવ્યતા ઘડામાં રક્તત્વના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયને આશ્રિત છે. આ ત્રણ ભાંગાના સંયોજન દ્વારા બાકીના ભાંગા આમ સર્જાશે : સ્યાદ્ ઘટો રક્ત એવ સ્યાદ્ ઘટોડરક્તશૈવ, સ્યાદ્ ઘટો રક્ત એવ સ્યાદ્ ઘટોડવક્તવ્યશૈવ, સ્યાદ્ ઘટોડરક્ત એવ સ્યાદ્ ઘટોડવક્તવ્યશૈવ, સ્યાદ્ ઘટો રક્ત એવ સ્યાદ્ ઘટોડરક્ત એવ સ્યાદ્ ઘટો-ડવક્તવ્યશૈવ ।

હવે આપણે વાદમહાર્ણવટીકામાં દર્શાવાયેલા, આ ગાથાના, બે અર્થો જોઇશું. પણ એ જોતાં પહેલાં ટીકાકારને સમ્મત કેટલાક શબ્દાર્થો સમજી લેવા જરૂરી છે. – (૧) અર્થપર્યાય - અર્થના ગ્રાહક સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર એ ત્રણ અર્થનયો. ‘અર્થગતાઃ પર્યાયા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વાદયો વિષયા યસ્ય સોડર્થપર્યાયઃ’ આવી કોઇક ‘અર્થપર્યાય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તેઓના મનમાં હોઇ

૧. પ્રશ્ન થાય કે ‘સ્યાદ્- એક સાથે ઉભય અપેક્ષાએ(-બહારથી અને અંદરથી) ઘટો- ઘડો રક્તોડરક્તશૈવ- લાલ છે પણ અને લાલ નથી પણ એમ કેમ ન કહેવાય ? પણ અનો જવાબ એ છે કે આમ કહેવામાં ‘બહારથી લાલ છે અને લાલ નહીં તેમજ અંદરથી લાલ છે અને લાલ નહીં’ એમ સાબિત થાય, જે અવાસ્તવિક છે. આને બદલે જો એમ કહેવા જઇએ કે ‘ઘડો બહારથી લાલ છે અને અંદરથી લાલ નથી,’ તો એ ચોથો ભાંગો થિયા છે. માટે એક સાથે ઉભયઅપેક્ષાએ ઘડાનું જે રક્ત-અરક્ત સ્વરૂપ છે, તેને વર્ણવનું શક્ય ન હોવાથી ઘડાને અવક્તવ્ય જ કહેવો પડે.

शके. (२) व्यंजनपर्याय- साम्प्रत, समभिरूढ अने अवभूत ओ त्रण शब्दनयो. ‘जेनाथी अर्थ व्यक्त थाय ते व्यंजन अटले शब्द. तेना पर्यायो अटले तेमां रहेली वाचकता. शब्दनयो आ वाचकता- व्यंजननिष्टपर्याययो विचार करता होवाथी व्यंजनपर्याय कहेवाय’ आवी कोइक समजण आवो अर्थ देखाडवा पाछळ होइ शके. (३) सविकल्प- आना बे अर्थ तेओओ देखाड्या छे- १. विकल्पोनो सद्भाव अने २. सामान्य- जाति. अक सामान्यने आश्रयीने जुदा जुदा घणा विकल्पो- विशेषो संभवी शकता होवाथी, सामान्य पण सविकल्प कहेवाय छे. (४) निर्विकल्प- आना पण बे अर्थ देखाडवामां आव्या छे. - १. विकल्पोनो अभाव अने २. विशेष. विशेषना कोई विकल्प- विशेष संभवता न होवाथी, विशेष पण निर्विकल्प गणाय छे. विशेषने निर्विकल्प तरीके ओळखावनारी ‘सामान्यस्वरूपमांथी निर्गत विकल्प- विशिष्टपर्याय ते निर्विकल्प’ आवी व्युत्पत्ति पण संभवे छे.

सविकल्प अने निर्विकल्पना अेकने बदले बे अर्थ शब्दनयोना विशिष्ट स्वरूपने आभारी छे. शब्दनयोमां पहेलो साम्प्रतनय लिंग, कारक, काल वगेरे भेदे अर्थभेद माने छे, पण संज्ञाभेदे नहीं. मतलब के तेना माटे ‘घटः’ कहो अने ‘घटम्’ कहो, त्यारे अनुक्रमे कर्ताकारक अने कर्मकारक तरीके उपस्थित थती घटव्यक्ति जुदीजुदी छे; परन्तु ‘घटः’ कहो के ‘कुम्भः’ कहो के ‘कलशः’ कहो, त्यारे ओ त्रणे शब्दथी उपस्थित थती घटव्यक्ति अेक ज छे.^१

१. अेक प्रश्न अवश्य जागे के जो साम्प्रतनयमते संज्ञा अेक ज होवा छतां, लिंग, कारक वगेरे जेवी सामान्य बाबत पण अर्थभेदक बनती होय; तो खुद संज्ञानुं ज जुदापणुं अर्थभेदक केम नहीं ? आ प्रश्ननो जवाब आणणने नयरहस्यमांथी सांपडे तेम छे. त्यां उपाध्यायजीअे साम्प्रतनयनी मान्यतानो अभिप्राय ओ जणाव्यो छे के जे धर्मोनो अभेदान्वय शक्य नथी ते धर्मोने परस्पर भिन्न ज समजवा पडे अने ओ भिन्न धर्मो पोताना धर्मोने भिन्न बनावे ज. आनो मतलब ओ समजी शकाय के जेम पुरुषत्व अने स्त्रीत्वनो अेक साथे अेक पदार्थमां अन्वय शक्य नथी, अने तेथी ते बे धर्मो अने तेना धर्मीओ परस्पर भिन्न छे; तेम कर्तृत्व अने कर्मत्वनो पण अेक साथे अेक पदार्थमां अन्वय शक्य नथी, अने तेथी ते बे धर्मो अने ते धरावनार घटव्यक्तिओ जुदी ज गणवी पडे. परन्तु घटत्व, कुम्भत्व, कलशत्व -आ बधा धर्मोने अेक साथे अेक पदार्थमां अन्वय शक्य होवाथी ओ धर्मो पोताना आश्रयभूत धर्मोना भेदक बनता नथी. तेथी ‘घटः’ कहो के ‘कुम्भः’ कहो, ओ बने पदथी उपस्थित थती घटव्यक्ति अेक ज रहे छे.

बीજो સમભિરૂઢ નય સંજ્ઞાભેદે પણ તે તે પદથી વાચ્ય પદાર્થને જુદા ગળે છે. અર્થાત् તેના મતે 'ઘટઃ' અને 'કુમ્ભઃ' પદથી ઉપસ્થિત થતી વ્યક્તિ જુદી-જુદી છે. દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદી હોય છે અને પદથી થતો બોધ પણ એ વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને જુદો-જુદો થાય છે અને આ નયનો અભિપ્રાય છે.^૧

શબ્દનયોમાં ત્રીજો અવભૂત નય તો અત્યન્ત સૂક્ષ્મગ્રાહી હોવાથી અવસ્થા-ભેદે પણ વાચ્યતાનો ભેદ ગળે છે. મતલબ કે તેના મતે તો પદાર્થના વાચક તરીકે જે શબ્દો સ્વીકૃત છે, તે શબ્દોથી તે પદાર્થ ખરેખર ત્યારે જ વાચ્ય બને છે, જ્યારે એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિમાં જે ક્રિયા સમાયેલી છે તે ક્રિયા તે પદાર્થમાં વર્તમાન હોય, એ સિવાય નહીં. આનો અર્થ એ થાય કે ઇન્દ્રને ત્યારે જ 'ઇન્દ્રઃ' કહેવાય કે જ્યારે 'ઇન્દ્ર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં સમાયેલી ઇન્દ્રનીક્રિયા-ઔશ્ચર્યનો અનુભવ એ કરતો હોય. જ્યારે એ દેવસભામાં બિરાજમાન થિને પોતાના ઔશ્ચર્યનો અનુભવ નથી કરી રહ્યો, ત્યારે અને અન્ય કંઈ પણ કહો, ઇન્દ્ર તો નહીં જ કહેવાય. ટૂંકમાં, એક પદાર્થની (દા.ત. ઇન્દ્ર તરીકે ઓછાખાતી વ્યક્તિની) અવસ્થા બદલાય તેમ તે પદાર્થનિષ્ઠ વાચ્યતા પણ બદલાય અને આ નયનો અભિપ્રાય છે.^૨

૧. આનું તાત્પર્ય અને સમજાય છે કે જે શબ્દોને આપણે પર્યાયવાચી ગણીએ છીએ, તે શબ્દોની અર્થાયામાં વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મ તફાવત હોય છે જ. આ નય સૂક્ષ્મગ્રાહી હોવાથી આ સૂક્ષ્મ તફાવતને પણ પકડે છે, અને તેથી ચોક્કસ સન્દર્ભે ચોક્કસ શબ્દોનો પ્રયોગ અને તે શબ્દોથી ચોક્કસ પદાર્થનો બોધ સ્વીકારો છે. આપણે વ્યવહારમાં પણ પર્યાયવાચી શબ્દોને સન્દર્ભ અનુસાર જ પ્રયોજીએ છીએ. જેમકે 'નેત્ર' અને 'ડોલ્ઢ' બંને શબ્દો ચક્ષુવાચી હોવા છ્ટાં 'તારા ડોલ્ઢ સુન્દર છે' કે 'નેત્રો કેમ કાઢે છે ?' અને વાક્યો આપણે નથી જ બોલતા.

૨. દ્રવ્યમાં જે પર્યાય વર્તમાન હોય, એ જ પર્યાયની મુખ્યતાઓ દ્રવ્યને જણાવવું એ ભાવનિક્ષેપ ગણાય છે. અને એ પર્યાયની અતીત કે અનાગત અવસ્થામાં પણ દ્રવ્યનો તે પર્યાયની મુખ્યતાઓ વ્યવહાર તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. અવભૂત નય અતિશુદ્ધ હોવાથી ફક્ત ભાવનિક્ષેપને જ સ્વીકારો છે અને તેથી વર્તમાન પર્યાયની મુખ્યતાઓ જ દ્રવ્યનું કથન કરવાનું તેમજ શબ્દથી તદ્વાચ્ય પર્યાયથી વિશિષ્ટ દ્રવ્યનો જ બોધ કરવાનું કહે છે.

આપણે વ્યવહારમાં પણ જોઇ શકીશું કે 'એક રાજા હતો' અને સાંભળીએ અટલે તરત ઘરેણાં અને વસ્ત્રાભૂષણોથી લદાયેલી પ્રતાપી વ્યક્તિનું ચિત્ર આપણા મનમાં ઊભું થાય છે, 'નિશાળ' શબ્દ સાંભળતા સાથે જ જેમાં વિદ્યાર્થીઓ ભણી રહ્યા છે, શિક્ષક ભણાવે છે એવું મકાન નજર સામે તરવા લાગે છે. આ વાત સ્ફુરવે છે કે પદથી થતા પદાર્થના બોધમાં

शब्दनयोना आ स्वरूपने बराबर समजी लइअे तो सविकल्प अने निर्विकल्पना बे अर्थ करवानुं कारण आपोआप समजाशे. शब्द अने अर्थ-बने वच्चे वाचक-वाच्यभाव सम्बन्ध छे. शब्दमां वाचकता रहे छे अने अर्थ ते वाचकताथी निरूपित वाच्यता धरावे छे. आपणे जो आ बेमांथी वाच्यताने अनुलक्षीने विचारीअे तो अेक पदार्थनिष्ठ वाच्यताना साम्प्रतनयमते अनेक विकल्पो सम्भवे छे, कारण के तेना मते पर्यायवाची शब्दोथी जणाती व्यक्ति अेक ज छे. जेमके घडामां घटपदवाच्यता पण छे अने कुम्भपदवाच्यता, कलशपदवाच्यता वगेरे पण छे. पण समभिरूढ अने अवम्भूत नयोना मते अेक पदार्थनिष्ठ वाच्यतामां विकल्पोनो सद्भाव नथी, कारण के आ नयो संज्ञाभेदे अर्थभेद मानता होवाथी, अे नयोना मते अेक पदार्थ बे शब्दोथी वाच्य होय ते सम्भवित ज नथी. आम, अेक पदार्थनिष्ठ वाच्यताना उपलक्ष्ये साम्प्रतनयमां सविकल्प- विकल्पोवाळ्ये वचनमार्ग छे, ज्यारे समभिरूढ-अवम्भूतमां निर्विकल्प- विकल्पो वगरनो वचनमार्ग छे.

हवे, जो आपणे अेक-अर्थनिष्ठ वाच्यताने नहीं, पण अेक-शब्दनिष्ठ वाचकताने लक्ष्यमां राखीने विचारीअे तो, साम्प्रतनय अने समभिरूढनयना मते वाचकता सामान्यने आश्रित छे; कारण के साम्प्रतनय घटशब्दना प्रवृत्तिनिमित्त तरीके घटत्वजातिने पकडे छे के जे कुम्भ, कलश वगेरे अनेक शब्दोना प्रवृत्तिनिमित्तभूत^१ छे अने घटनी अनेक अवस्थाओमां अनुगत छे. अे ज रीते

पदार्थनी विशिष्ट अवस्था पण संकल्पायेली होय छे. अवम्भूत नय आ वातने मुख्य गणी पदथी थतो पदार्थनी बोध ते पदथी सूचवाती विशिष्ट अवस्था साथे ज स्वीकारे छे. आ ज वातने जुदी रीते जोइअे तो तेनो मतलब अे थाय के विशिष्ट अवस्था धरावतो पदार्थ ज ते विशिष्ट अवस्था सूचवनार पदथी वाच्य छे. अवम्भूत नयनी शास्त्रीय प्ररूपणा आ जुदी रीते जणातां मतलबने ज अनुसरे छे.

१. अहीं प्रश्न थइ शके के कुम्भ, कलश वगेरे शब्दोनी प्रवृत्तिमां घटत्वजाति कई रीते निमित्त बने ? कुम्भत्व, कलशत्व केम नहीं ? आनुं समाधान अे ज छे के घटत्व, कुम्भत्व, कलशत्व वगेरे शब्दो अेक विशिष्ट स्वरूप ज सूचवे छे के जे सकल घटव्यक्तिमां वर्तमान छे. आ स्वरूप ज घट, कुम्भ, कलश वगेरे शब्दोनुं प्रवृत्तिनिमित्त छे. पण आ स्वरूपने बीजा कोई शब्दोथी ओळखाववुं शक्य न होवाथी; घटत्व, कुम्भत्व, कलशत्व वगेरे शब्दोथी ओळखाववामां आवे छे. तेमां पण घटत्व अने कुम्भत्व-कलशत्व जुदी वस्तु छे अेवो व्यामोह न थाय अेटले घटत्वने ज कुम्भ, कलश वगेरे शब्दोनुं प्रवृत्तिनिमित्त समजाववामां आवे छे. 'व्यक्तेरभेदो जातिबाधकः' आवो जे न्यायदर्शननो नियम छे तेनुं तात्पर्य पण उपरोक्त ज छे.

સમભિરૂઢ પણ ઘટશબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે 'જલધારણયોગ્યતાને જ ગ્રહણ કરે છે કે જે, પાણી ધારણ કરવું, ધારણ ન કરવું જેવી ઘટની અનેક અવસ્થાઓમાં અનુગત હોવાથી સામાન્યધર્મ જ છે. પરન્તુ ઐવભૂતનયમતે શબ્દનિષ્ઠ વાચકતા વિશેષને આશ્રિત છે, કારણ કે તે ઘટપદના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે જલધારણક્રિયારૂપ વિશેષને જ પકડે છે, તે સિવાય તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે તેને બીજો કોઈ વિકલ્પ માન્ય નથી. આમ, વાચકતાને અનુલક્ષીને સામ્પ્રત અને સમભિરૂઢમાં સવિકલ્પ- સામાન્યાશ્રિત વચનવ્યવહાર છે, જ્યારે ઐવભૂતમાં નિર્વિકલ્પ- વિશેષાશ્રિત વચનમાર્ગ છે. સામાન્ય અનેક વિકલ્પોનું સમાવેશક હોવાથી સવિકલ્પ પણ કહેવાય છે અને વિશેષમાં કોઈ વિકલ્પ સમ્ભવતા ન હોવાથી તે નિર્વિકલ્પ તરીકે પણ ઓળખાય છે, તે વાત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.

આમ, વાચ્યતા અને વાચકતાને અનુલક્ષીને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના અર્થો બદલાય છે. અને તેમાં પણ સામ્પ્રતનયનો વચનમાર્ગ બન્ને વખત સવિકલ્પ, ઐવભૂતનો બન્ને વખત નિર્વિકલ્પ અને સમભિરૂઢનો વાચ્યતા વખતે નિર્વિકલ્પ અને વાચકતા વખતે સવિકલ્પ બને છે.

હવે ટીકામાં દેખાડેલા આ ગાથાના અર્થો જોડાએ : ટીકામાં આ ગાથાનું ઉત્થાન એ વિચારભૂમિકામાંથી દેખાડવામાં આવ્યું છે કે 'સસભંગીના મૂલ આધાર તો દ્રવ્યાર્�િક અને પર્યાર્થિક નયો જ છે, મતલબ કે આ નયોના ઉત્તરભેદો જ તે તે ભાંગાની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે. પણ કયા નયોમાં કયા ભાંગા સમજવા'-આ અંગેની વિચારભૂમિકા એક જ હોવા છતાં ટીકામાં ગાથાના બે વિભિન્ન અર્થો દેખાડવામાં આવ્યા છે. જોકે અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે બન્ને અર્થો વખતે ગાથાના પૂર્વાર્ધનો અર્થ તો સરખો જ રહે છે; કારણ કે ટીકા મુજબ પૂર્વાર્ધ અર્થનયોને અનુલક્ષીને છે. અને અર્થનયો તો અર્થગત ધર્મોને જ લક્ષ્યમાં લે છે. આ અર્થગત ધર્મો આપેક્ષિક જ સમ્ભવતા હોવાથી, તેમની એ આપેક્ષિકતાને સૂચવનારો પૂર્ણબોધ સસભંગીમાં જ પર્યવસિત

૧. સમભિરૂઢનયમતે ઘડો જલધારણ ન કરતો હોય ત્યારે પણ ઘટશબ્દથી વાચ્ય બને છે. તેથી તે જલધારણક્રિયાને નહીં, પણ તેવી ક્રિયાને કરવાની ક્ષમતાને જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગણે છે તેમ સમજવું જોડાએ.

थाय छे. ते सिवाय तेमां कोई ज विकल्प सम्भवित न होवाथी, पूर्वार्धनो 'अर्थनयोने आश्रयीने थती विचारणामां सात विकल्पोवालो वचनपथ रचाय छे' आ ऐक ज अर्थ सम्भवे छे.

प्रश्न अे रहे के कया अर्थनयने आश्रयी कयो भांगो सर्जाय ? टीकामां आनो खुलासो आम करवामां आव्यो छे : संग्रहनय तमाम स्थळे सत्ता-अस्तित्वनुं ज दर्शन करे छे, माटे अस्तित्वनो प्रतिपादक प्रथम भांगो संग्रहनयने आश्रयीने रचाय छे. व्यवहारनय विशेषोनो ग्राहक छे अने कोई पण धर्मने विशेषथी- सूक्ष्मताथी जोवा जइअे तो आपेक्षिक नास्तित्व पकडाय. माटे बीजो भांगो व्यवहारनयने आधारे रचाय छे. त्रीजो अवकृत्यभांगो ऋजुसूत्रने आभारी छे, कारण के सामान्य अने विशेष बन्नेनुं ऐकसाथे ग्रहण ऋजुसूत्रमां ज सम्भवे छे.^१ आ त्रण भांगाना संयोजनात्मक अन्य चार भांगा पण मूळ भांगाना पोषक ते ते नयोना संयोजनथी सर्जाय छे. आम अर्थनयोने आश्रित अर्थगत धर्मोनी विचारणामां ससभंगी रचाती होवानुं निश्चित होवाथी आ गाथाना पूर्वार्धनो टीकामां ऐक ज अर्थ देखाडवामां आव्यो छे : "एवं- पूर्वे देखाडयो ते रीते सत्तविअपो- सात भांगावालो वयणपहो- वचनमार्ग होइ- थाय छे अत्थपञ्जाए- अर्थनयोने आश्रित विचारणामां."

परन्तु, आ गाथानो उत्तरार्ध के जेने टीकाकार शब्दनयोने आश्रित विचारणापरक माने छे, तेना बे अर्थो तेओअे दर्शाव्या छे; जेमां पहेली वखते ऐक अर्थमां वर्तती वाच्यता अने बीजी वखते ऐक शब्दनिष्ठ वाचकताने केन्द्रमां राखवामां आवी छे. हवे, आपणे जो वाच्यताने लक्ष्यमां लइअे तो अे पण आपेक्षिक धर्म होवाथी (जेमके घडो संस्कृत वगेरे भाषाओनी अपेक्षाअे घटपदवाच्य छे, पण अंग्रेजी वगेरे भाषाओनी अपेक्षाअे घडामां घटपदवाच्यता नथी) अेमां पण उपरोक्त रीते ससभंगी रचावानी ज. पण टीकाकार भगवन्ते 'सविकल्प' अने 'निर्विकल्प' शब्दोने संगत करवा, शब्दनिरूपित वाच्यतामां, अेनी आपेक्षिकताने अनुलक्षीने ससभंगी न घटावतां, बहु ज विशिष्ट रीते ससभंगी घटावी छे : साम्प्रतनयना मते घडो घट, कुम्भ, कलश व. घणा

१. त्रीजो भांगो ऋजुसूत्रथी ज केम रचाय ? तेना वधु खुलासा माटे जुओ अनेकान्तव्यवस्थागत प्रस्तुत गाथानुं विवरण. (पृ. २४७-२५०)

શબ્દોથી વાચ્ય છે, જ્યારે સમભિરૂઢ અને અવમ્ભૂતના મતે ફક્ત ઘટ-શબ્દથી જ વાચ્ય છે. માટે સામ્પ્રતમાં ઘડાનો વ્યવહાર સવિકલ્પ છે, જ્યારે બીજા બે નયો માટે કોઈ વિકલ્પ સમ્ભવિત નહીં હોવાથી ઘડાનો વ્યવહાર નિર્વિકલ્પ છે. આને અનુસરીને પહેલા બે ભાંગા આમ રચાશે : ‘સ્યાદ ઘટો ઘટવાચકયાવચ્છ્બ્દ-વાચ્યોઽસ્યેવ, સ્યાદ ઘટો ઘટવાચકયાવચ્છ્બ્દવાચ્યો નાઽસ્યેવ ।’^૧

વાચ્યતાને અનુલક્ષીને ટીકાકારના મતે ત્રીજો ભાંગો આમ સર્જાશે : સામ્પ્રતનયમતે પુંલિંગ ‘દારાઃ’ નપુંસકલિંગ ‘કલત્રમ्’ અને સ્ત્રીલિંગ ‘પત્ની’ શબ્દથી ઉપસ્થિત થતી વ્યક્તિઓ જુદી-જુદી છે. હવે આ વિભિન્ન વ્યક્તિઓ, કે જે વાસ્તવમાં તો એક જ છે, તે વ્યક્તિઓનો વાચક અએક શબ્દ કર્યો ? અમ પૂછવામાં આવે; તો સામ્પ્રતનય, ભિન્નલિંગક શબ્દોથી સૂચવાતી વ્યક્તિઓ કદ્દી પણ અએક શબ્દથી ન સૂચવાય તેવું સ્વીકારતો હોવાથી, અના મતે તો તેવો શબ્દ સંભવિત જ નથી બનતો. અને તેને લીધે ભિન્નલિંગક શબ્દોથી વાચ્ય અએક વ્યક્તિ તેના માટે શબ્દાતીત થિ જવાથી (અથવા વધુ સાચું કહીએ તો સંભવતી જ ન હોવાથી) અવક્તવ્યભાંગો રચાશે. આજ રીતે સમભિરૂઢના મતે ભિન્નસંજ્ઞક વ્યક્તિઓનો વાચક અએક શબ્દ ન હોવાથી અને અવમ્ભૂતના મતે ભિન્નક્રિયા ધરાવતી વ્યક્તિઓને ઉપસ્થિત કરનાર અએક શબ્દ ન હોવાથી અન્યોના મતે પણ તે વાસ્તવિક રીતે અએક વ્યક્તિને વિશે અવક્તવ્ય ભાંગો રચાય છે. આ ત્રણ મૂલભાંગાના સંયોજનને લીધે સર્જાતા અન્ય ૪ ભાંગા તે તે નયોના સંયોજનને આભારી છે તે સ્વયં સમજી શકાય તેમ છે.

ઉપર દર્શાવેલી શબ્દનયોને આશ્રિત સસંખ્યી અર્થનિષ્ઠ અને શબ્દનિરૂપિત અંબી વાચ્યતાને અનુલક્ષીને છે, પરન્તુ શબ્દનયને આશ્રિત ભંગવિચારણા વખતે ખરેખર તો શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને જ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ તેમ, અર્થનય અને શબ્દનયની મૂળભૂત વિભાવનાને જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. કારણ કે અર્થ (-દ્રવ્ય કે પર્યાય)ને વિષય બનાવનારો વક્તાનો અભિપ્રાય જ અર્થનયનો વિષય છે. આ અભિપ્રાય અર્થને જ પ્રાધાન્ય આપે છે, કારણ કે તે સ્વયં અર્થથી

૧. ઘડો સામ્પ્રતનયની અપેક્ષાઓ ઘટવાચક ઘટ, કુષ્ઠ વગેરે તમામ શબ્દોથી વાચ્ય છે જ, અવમ્ભૂત અને સમભિરૂઢની અપેક્ષાઓ નથી જ - આવો આ ભાંગાઓનો ભાવાર્થ છે.

उत्पन्न छे. शब्द तो अेना माटे उत्पाद्य^१ होवाथी गौण छे. अेथी उलटुं, श्रोताने शब्दश्रवणथी जे प्रत्यय जन्मे छे ते शब्दनयनो विषय छे के जे पोताना उत्पादक शब्दने ज प्रधान गणे छे, पोतानाथी उत्पाद्य अेवा अर्थने नहीं. मतलब के श्रोताने शब्द सांभळीने जे बोध उत्पन्न थशे, ते केवो हशे ? केटली मात्रानो हशे ? अे विशे विचारणाना प्रकारो ते शब्दनय छे. अने तेथी शब्दनयाश्रित विचारणा वखते शब्दथी थता बोधना कारणभूत शब्दनिष्ठ वाचकताने ज ध्यानमां लेवी जोइअे, नहीं के अर्थनिष्ठ वाच्यताने ते सुस्पष्ट छे.

हवे आपणे शब्दनिष्ठ वाचकताने अनुलक्षीने विचारीशुं तो तेमां (-शब्दथी जन्य बोधमां) बे ज विकल्पोनो सम्भव छे, तेथी वधारे नहीं. केमके शब्दश्रवण पछी शब्दथी सूचवाता सामान्यने पकडी अे सामान्यधर्म धरावता पदार्थनो बोध करीअे अथवा शब्दथी दर्शावाता विशेषने पकडी अे विशेषथी विशिष्टनो ज बोध करीअे अेम बे ज मार्ग छे. आ सिवाय त्रीजो कोई विकल्प कल्पी पण शकातो नथी.^२ अने जो त्रीजो विकल्प न होय तो तेनो प्रतिपादक भंग पण न होय तेथी बे ज भांगा बने छे. आमां जे सामान्य बोध छे, ते साम्रृत अने समभिरूढना मते सम्भवे छे, कारण के तेओ, घटत्व के जलधारणयोग्यता जेवा सामान्य धर्मोथी विशिष्ट व्यक्ति, शब्दथी सूचवाय छे, तेम माने छे.^३ ज्यारे जे विशेषबोध छे, ते अवभूतनयने आधारित छे, कारण के ते, जलधारणक्रिया जेवा विशेषोथी विशिष्ट व्यक्तिने ज, शब्दवाच्य गणावे छे.^४ हवे 'सविकल्प-

१. आपणने बोध थाय ते बोध बीजाने कराववा माटे शब्द प्रयोजीअे छीअे. तेथी शब्द अे बोधथी उत्पाद्य- जन्माववा योग्य गणाय छे.
२. अहीं सामान्य अने विशेष उभयथी विशिष्टनो बोध -अेवो त्रीजो विकल्प केम न गणाव्यो ? अेवो प्रश्न थइ शके. पण अेनुं समाधान अे छे के अेवो बोध सम्भवित तमाम अपेक्षाना संग्रहात्मक होवाथी प्रमाणवाक्य ज बनी जाय छे. अने नयाधारित वाक्यो ज भांगा तरीके गणाय छे, नहीं के अे भांगाओना सर्वसमूहात्मक प्रमाणवाक्य.
- ३-४. "शब्द-समभिरूढौ सञ्चा-क्रियाभेदेऽप्यभिन्नमर्थं प्रतिपादयत इति तदभिप्रायेण सविकल्पो वचनमार्गः प्रथमभङ्गकरूपः । एवभूतस्तु क्रियाभेदाद् भिन्नमेवाऽर्थं तत्क्षणे प्रतिपादयतीति निर्विकल्पो द्वितीयभङ्गकरूपस्तद्वचनमार्गः ।" - टीकाकारना आ शब्दोनुं आवुं ज तात्पर्य जणाय छे.
५. सामान्य अने विशेषने अनुक्रमे सविकल्प अने निर्विकल्प तरीके ओळखाववाना हेतुओ माटे जुओ पृष्ठ ८६

સામાન્યનું પ્રતિપાદક વચન પણ સવિકલ્પ કહેવાય છે અને નિર્વિકલ્પ-વિશેષનું પ્રતિપાદક વચન પણ નિર્વિકલ્પ ગણાય છે. તેથી આમ ભાંગા રચાશે : ‘સ્યાદ् વચનં સવિકલ્પમેવ, સ્યાદ् વચનં નિર્વિકલ્પમેવ’.

હવે આમાં ‘સ્યાદવચનમવક્તવ્યમેવ’ એવો ત્રીજો ભાગો કેમ ન આવે તે જોડાએ. આ ભાંગો ત્યારે રચાય કે જ્યારે વચન અવક્તવ્યનું પ્રતિપાદક બને. હવે વચન તો શબ્દાત્મક હોય છે અને તેથી શબ્દના વિષયભૂત પદાર્થોનું જ તે પ્રતિપાદન કરી શકે અને અવક્તવ્ય તો શબ્દભાવનો વિષય છે, મતલબ કે જેનો પ્રતિપાદક શબ્દ જ ન હોય અને અવક્તવ્ય કહેવાય છે, તો આ અવક્તવ્યનું પ્રતિપાદન શબ્દાત્મક વચન કર્ઝ રીતે કરે ? અને જો આવા અવક્તવ્યનું પ્રતિપાદન એ ન કરી શકે તો એમાં અવક્તવ્યભંગ પણ કર્ઝ રીતે રચાય ?

ઉપર જે અવક્તવ્યભંગના અભાવનું કારણ દેખાડું તે ટીકામાં દર્શાવેલા તર્કને અનુસારે છે. વાસ્તવિક રીતે પણ આપણે જોડાએ તો ઘટ, પટ, મઠ જેવા શબ્દોથી તે તે સામાન્ય કે વિશિષ્ટ વસ્તુનો જ બોધ થવાનો છે. અવક્તવ્યના બોધનો તેમાં કોઈ અવકાશ જ નથી. અને અવક્તવ્ય શબ્દથી પણ જે અવક્તવ્ય-સામાન્ય કે અવક્તવ્યવિશેષનો બોધ થશે, તે પણ ‘સ્યાદ વચનં સવિકલ્પમેવ, સ્યાદ્ વચનં નિર્વિકલ્પમેવ’ એ બે ભાંગામાં સમાઇ જવાનો છે. માટે શબ્દનિષ્ઠ વાચકતા પરતે ત્રીજા કોઈ ભાંગાનો અવકાશ જ નથી રહેતો.

આ અવક્તવ્યભંગ કેમ ના સંભવે તે દેખાડનારાં ટીકાકારનાં જે વચનો છે— “અવક્તવ્યભઙ્ગકસ્તુ વ્યજ્ઞનનયે ન સમ્ભવત્યેવ, યતઃ શ્રોત્રભિપ્રાયો વ્યજ્ઞનનયઃ, સ ચ શબ્દત્રવણાર્દર્થ્ય પ્રતિપદ્યતે, ન શબ્દત્રવણાત્, અવક્તવ્યં તુ શબ્દભાવવિષય ઇતિ નાઽવક્તવ્યભઙ્ગકો વ્યજ્ઞનપર્યાયે સમ્ભવતિ ।” તેનું તાત્પર્ય એ નથી કે ‘અવક્તવ્યનો પ્રતિપાદક કોઈ શબ્દ મળતો ન હોવાથી શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં એ ભંગને સ્થાન નથી.’ પણ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘શબ્દની વાચકતાને પકડીને આપણે ચાલીએ તો અવક્તવ્ય કે જે શબ્દાતીત વસ્તુ છે તેની વિચારણાને અવકાશ જ નથી. અને એ અવક્તવ્યને જો અવક્તવ્યશબ્દથી વાચ્ય ગળીએ તો એ રીતે તે વક્તવ્ય જ બની જવાથી પહેલા બે ભાંગામાં જ તે સમાઇ જાય છે.’

परन्तु, उपा. श्रीयशोविजयजीએ ટીકાકારના શબ્દોનું અને અર્થઘટન કર્યું છે કે ‘અવક્તવ્યનો પ્રતિપાદક શબ્દ નથી મળતો માટે ત્રીજો ભાંગો નથી સંભવતો’ અને આવા અર્થઘટનને પરિણામે અનેકાન્તવ્યવસ્થામાં ઉદ્ઘૃત પ્રસ્તુત ગાથાના વિવરણમાં ઓ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે “શબ્દથી ભાવવિષયક જ શાબ્દબોધ થાય, અભાવવિષયક નહીં – આવો કોઈ નિયમ તો છે નહીં. તો પછી ‘અવક્તવ્ય’ શબ્દથી વક્તવ્યતાના અભાવને વિષય બનાવનારો શાબ્દબોધ કેમ ન થાય ? અને જો એ થિ શકતો હોય તો તેનો પ્રતિપાદક ત્રીજો ભાંગો માનવામાં શું વાંધો ?”. આમ વ્યંજનપર્યાયમાં અવક્તવ્યભંગના અભાવનું ટીકાકારે આપેલું કારણ વાજબી નથી તે દર્શાવી તેનું નવું કારણ અને સૂચવ્યું છે કે “અર્થનયાશ્રિત વિચારણા કરતાં શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં આવતું અવક્તવ્ય, મૂળભૂત રીતે એક જ હોવા છતાં, શાબ્દિક રીતે જુદું પડે છે. અને આ ભિન્ન અવક્તવ્ય, પહેલા બે ભાંગાની વક્તવ્યતામાં જ પર્યવસિત થાય છે. અને તેથી જ વ્યંજનપર્યાયમાં સ્વતન્ત્ર ત્રીજા ભાંગાનું કથન કરવાનું રહેતું નથી.” ઉપાધ્યાયજી ભગવન્તે કરેલી આ સમગ્ર ચર્ચા વાસ્તવિકતાને બદલે નવ્યન્યાયની જટિલ પરિભાષા અને તર્ક પર આધારિત હોવાથી તેમજ વિસ્તૃત વિવેચનની અપેક્ષા રાખતી હોવાથી ઘણી જ રસપ્રદ હોવા છતાં, અતે અને દર્શાવવાનું શક્ય નથી.^૧

ટૂંકમાં, આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધના બે અર્થ છે :

૧. શબ્દનિરૂપિત અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાને અનુલક્ષીને- વંજણપજ્જાએ- શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં ઉણ- વળી સવિયપો- વિકલ્પોવાળો ય- અને નિવ્યિયપો- વિકલ્પો વગરનો (વચનમાર્ગ છે, અને અને અનુસરીને સસભંગી છે.)
૨. શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાને અનુલક્ષીને- વંજણપજ્જાએ- શબ્દનયાશ્રિત વિચારણામાં (તો) સવિયપો- સામાન્યનો પ્રતિપાદક ય- અને નિવ્યિયપો- વિશેષનો પ્રતિપાદક (અમ બે) ઉણ- જ (વચનમાર્ગ છે, અને અને લીધે બે જ ભાંગા છે.)

ઉપર આપણે વાદમહાર્ણવટીકામાં દર્શાવેલો આ ગાથાનો ભાવાર્થ વિસ્તૃત રીતે જોયો. આ ભાવાર્થ વિષયનિરૂપણી રીતે ચોક્કસ સાચો છે, પણ મૂળગ્રન્થકાર શ્રીસિદ્ધસેનસ્મૂર્તિજીનો આ ગાથાના ઉપન્યાસ પાછળ આવો જ આશય હશે અને

૧. મૂલ ચર્ચા માટે જુઓ પૃ. ૧૧૫

માનવું મુશ્કેલ છે. બલ્કે, નહીં હોય અનુભુતિ અનેક કારણે લાગે છે –

૧. અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય શબ્દો જૈન શાસ્ત્રોમાં બહુ જુદા અર્થમાં^૧ પ્રયોજાયા છે. આ શબ્દોનો અનુક્રમે અર્થનય અને શબ્દનય અને અર્થ
પ્રાય: બીજે કષે દેખાતો નથી. ‘પર્યાય’ શબ્દનો ‘નય’ અને અર્થ
કલ્પવો જ અઘરો છે.
૨. સસ્પભંગી સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર -અને ત્રણ અર્થનયોથી સર્જાય છે.
માટે ‘અર્થનયોને આશ્રયી થતી વિચારણામાં’ સસ્પભંગી થાય છે અને
જણાવવું હોય તો ‘અર્થનયો’ના વાચક શબ્દને બહુવચન લગાડવું પડે.
જ્યારે મૂળગાથામાં તો ‘અથ્વપજ્જાએ’માં અનેકવચન છે. ‘વંજણપજ્જાએ’ અંગે
પણ આ જ વાત સમજવી. આ બને ઠેકાણે સસ્પમી વિભક્તિનો અર્થ પણ
‘તદાશ્રિત વિચારણ’ અને કિલણ કરવો પડે છે. આવા અર્થપરક સ્થાને
બહુમાન્ય તો તૃતીયા કે પંચમી છે.
૩. બીજા અર્થ વખતે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પનો અર્થ અનુક્રમે સામાન્ય
અને વિશેષ થાય છે. આ શબ્દો આવા અર્થમાં ભાગ્યે જ બીજે કષે
વપરાયા હશે.
૪. અર્થનયાશ્રિત વિચારણામાં જે સસ્પભંગી સર્જાય છે તેનું વિવરણ આ પૂર્વેની
૫ ગાથામાં કરવામાં આવ્યું છે. (૧.૩૬-૪૦) અને તેના ઉપસંહારરૂપે આ
ગાથાનો પૂર્વાર્ધ મૂકાયો છે. તો ઉત્તરાર્ધમાં જેની વાત છે તે વ્યંજનપર્યાયને
સમ્બન્ધિત સસ્પભંગી કે દ્વિભંગીનો ઉલ્લેખ કે તેનું વિવરણ આ પહેલાની
કે પછીની ગાથાઓમાં કેમ નથી મળતું ? અર્થપર્યાયના ભાંગા માટે ૫
ગાથા હોય તો વ્યંજનપર્યાય માટે અનેક પણ નહીં ? આ વાત અને નથી
સૂચવતી કે આ પૂર્વેની ગાથાઓમાંથી અન્ય કોઈ રીતે વ્યંજનપર્યાયને
સમ્બન્ધિત ભાંગા શોધવા પ્રયાસ કરવો જોડાએ ?
૫. ટીકામાં દર્શાવાયેલું વ્યંજનપર્યાયમાં સવિકલ્પત્વ-નિર્વિકલ્પત્વ, ત્રીજા
ભાંગાનો સદ્ભાવ-અભાવ વગેરે બધું જ કઠિન તર્કજાલ પર આધારિત
છે. શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીના સમયમાં તો વાસ્તવિકતા કે વસ્તુસ્વરૂપની
વિચારણ જ મુખ્ય બનતી હતી. આ રીતે યુક્તિજાલ પર આધારિત પ્રમેયોનું

निरूपण त्यारे महदंशे नहोतुं थतुं. माटे वास्तविकतानी भूमि पर आधार राखनारो भावार्थ होवो जोइअे.

६. सौथी महत्त्वनी वात तो अे छे के आ गाथानो आवो अर्थ करवा माटे अर्थपर्याय अने व्यंजनपर्यायने लगतुं प्रकरण ज्यांथी शरु थाय छे ते १.३० गाथामां पण आ शब्दोनो अर्थ अनुक्रमे अर्थनय अने शब्दनय करवो पडे छे. अने अने लीधे आ प्रकरणनी अर्थसंगति केटली कठिन बने छे ते अे ज गाथामां ‘अर्थपर्याय अभिन्न छे अने व्यंजनपर्याय तो भिन्न-अभिन्न बने छे’ आ वातनी संगतिनो प्रयास जोतां समजाय छे.^१

आ कारणोने लीधे आ गाथानुं मूळकारने सम्मत तात्पर्य जुदुं होवानुं समजाय छे. ते शुं होइ शके ते आगळ विचारीशुं.

हवे आपणे द्रव्यगुणपर्यायरास-स्तबकमां उपाध्यायजी भगवन्ते आ गाथानुं जे तात्पर्य देखाड्युं छे ते जोइशुं. त्यां आ गाथानुं उद्धरण एक विशिष्ट प्रश्नना सन्दर्भे थयुं छे. प्रश्न अे छे के ‘ज्यां धर्मसम्बन्धित- धर्म विषेनी अपेक्षाओ बे कोटिमां समाइ जाय (जेमके घटनिष्ठ अस्तित्व सम्बन्धे, स्वरूपादि अस्तित्वपोषक अने पररूपादि नास्तित्वपोषक) त्यां तो परिपूर्ण बोध सात भांगामां समाइ जाय छे, परन्तु ज्यां अपेक्षाओ बे करतां वधारे कोटिमां समाय छे, त्यां तो सात करतां वधारे ज भांगा थवाना. त्यारे सप्तभंगीनो नियम साचववा शुं करवुं ?’

उपाध्यायजीअे आ बाबतने सम्बन्धित शास्त्रीयचर्चा पण उद्धृत करी छे. अत्रे आ चर्चानो भाव जोइशुं.

“शिष्य : प्रदेश, प्रस्थक, वसति वगरेना विषयमां पांच-छ नयोनी विभिन्न मान्यता छे.^२ हवे तेमां एक नयनी अपेक्षाअे जे प्रदेशादि छे ते बीजा

१. त्यां आ वातनी संगति आम समजाववामां आवी छे : “‘अर्थपर्याय अभिन्न होय छे, कारणके ते असत्, अद्रव्य अने अतीत-अनागतथी व्यवच्छिन्न अेवा अर्थना पर्यायरूप होय छे; अने अर्थनयो आवा अभिन्न अर्थपर्यायना ग्राहक होवाथी अर्थगत विभाग अभिन्न छे. ज्यारे व्यंजनपर्याय- शब्दनय तो भिन्न-अभिन्न बने छे, कारण के वस्तु तो अनेक शब्दोथी पण वाच्य होय छे (-साम्राज्यमते) अने एक शब्दथी ज वाच्य होय तेम पण बने छे (-समभिरूढ, अवभूतमते).’’ आ संगति परत्वे अनेक प्रश्नो सर्जाइ शके तेम छे.

२. आ मान्यताओ ‘नयरहस्य’मां सरस रीते देखाडवामां आवी छे.

नयोनी अपेक्षाओे नथी. तेथी धारोके पांच नयनी भिन्न मान्यता होय तो दश भांगा तो अेना ज थाय. तेमां अवक्तव्यभंग अने संयोगीभांग उमेरो तो भंग-संख्या केटली बधी वधी जाय ? अने तो त्यां सप्तभंगीनो नियम कई रीते सचवाशे ?

“गुरु : त्यां अेकनयने सम्मत अर्थने मुख्य गणवो अने अन्यनय सम्मत अर्थोने गौण बनावावा. पछी जेने मुख्य बनाव्यो होय तेना आपेक्षिक अस्तित्वनो प्रतिपादक प्रथमभंग अने तेना अन्यनयोना मते निषेधनो द्वितीयभंग करवो. बधा नयोनी अपेक्षाओे अवक्तव्य भंग तो सर्जावानो ज छे अने आ त्रन्ना संयोगात्मक ४-७ भांगा पण आपोआप रचावाना छे. आ रीते अेक सप्तभंगी थशे. पछी बीजा नयने सम्मत अर्थने ते ज रीते, मुख्य बनावी तेनी सप्तभंगी करवी. आ रीते अनुक्रमे सर्व नयोनी सप्तभंगी करवी. अेटले परिपूर्ण बोध पण थइ जशे अने सप्तभंगीनो नियम पण सचवाशे.”

उपा. श्रीयशोविजयजीओ आ समाधाननो निषेध तो नथी कर्यो, पण पोताना तरफथी नवुं समाधान सूचव्यु छे – “शास्त्रोमां प्रमाणवाक्यनुं लक्षण अे देखाडवामां आव्युं छे के ‘जे वाक्यमां सकलनयोनुं तात्पर्य समाइ जाय छे ते प्रमाणवाक्य’ हवे, घटगत अस्तित्वादिने लगता सात विकल्पो सम्भवे छे अने तेथी ते सातेना प्रतिपादक सप्तभंग्यात्मक महावाक्यने ज प्रमाणवाक्य गणवामां आवे छे. पण अनुं तात्पर्य अे नथी के बधे सात भांगा सर्जावा ज जोड़ाओ. कारण के ओछा भांगे पण जो पूर्ण बोध थइ जाय तो अेटला भांगाना समूहने ज प्रमाणवाक्य कहेवामां शुं वांधो ? तेथी प्रदेशादि स्थळे जेटला नयोनुं विभिन्न मन्तव्य होय, ते सघळां मन्तव्योने स्यात्कारथी चिह्नित करी दइअे अने ‘स्यात् षणां प्रदेशः, पञ्चानां प्रदेशः, पञ्चप्रकारः प्रदेशः....’ अम तेओनो उपन्यास करी दइअे तो अे अेक ज भांगामां सघळा नयोनुं मन्तव्य समाइ जवाथी आ अेक ज वाक्य प्रमाणवाक्य थइ शके छे. अने सात भांगाथी वधारे भांगा न थवानो नियम पण सचवाइ जाय छे.”

हवे आ समाधाननी सामे अे प्रश्न उपस्थित थाय छे के ‘परिपूर्ण बोध सप्तभंगीथी ज थाय’ अे नियमनो अर्थ फक्त अे ज नथी के ‘सातथी वधु भांगा न थाय’, परन्तु अे पण छे के ‘परिपूर्ण बोध माटे सात भांगा होवा

अनिवार्य छे.' अने तमे तो अेकभांगे ज परिपूर्ण बोध देखाडो छो. तो तेमां विरोध नथी ?

उपाध्यायजीओ आनुं समाधान अेम दर्शाव्युं छे के सातथी ओछा भांगे पण परिपूर्ण बोध मान्य ज छे. आनी साबितीमां तेओओ सन्मतितर्कनी प्रस्तुत गाथा उद्घृत करी छे. अने तेमां व्यंजनपर्यायमां बे भांगे पण पूर्ण बोध देखाडायो छे अेम सूचव्युं छे.

हवे आपणे तेओओ त्यां आ गाथानुं जे विवरण कर्यु छे ते जोइशुः :

अर्थपर्याय अटले अस्तित्व-नास्तित्व वगेरे अर्थनिष्ठ धर्मो अने व्यंजनपर्याय अटले अर्थनिष्ठ घटकुम्भादिशब्दनिरूपित वाच्यता. 'सप्तभांगीरूप वचनमार्ग अर्थपर्यायने विषे थाय छे.' अेवो पूर्वाधनो अेक ज अर्थ छे. ज्यारे उत्तराधना बे अर्थ छे : अेक तो, वाच्यता पण आपेक्षिक धर्म छे, अटले तद्विषयक विचारणामां पण तेना आपेक्षिक अस्तित्व-नास्तित्वना प्रतिपादक पहेला बे भांगा मळे- १. सविकल्प- विधिरूप^१, २. निर्विकल्प- निषेधरूप. भांगानो आकार आवो थशे- 'स्याद् घटो घटपदवाच्य एव, स्याद् घटो घटपदावाच्य एव'. त्याबाद त्रीजो अवक्तव्य भांगो नहीं मळे, कारण के अवक्तव्यने शब्दना विषयभूत कहीओ तो विरोध थाय.^२

अथवा अन्य रीते पण घटादिपदवाच्यतारूप व्यंजनपर्यायमां त्रीजा भांगनो अभाव घटे छे. ते आ रीते— साम्प्रत अने समझिरूढना मते आ वाच्यता सामान्यने आश्रित छे, तेथी आ बे नयोना मते सविकल्प वचनमार्ग छे, अने तत्प्रतिपादक प्रथमभंग छे. अने अवम्भूतना मते आ वाच्यता विशेषने आश्रित छे, तेथी ते मने निर्विकल्प वचनमार्ग छे, अने तत्प्रतिपादक द्वितीयभंग छे. हवे, आ सिवाय शब्दवाच्यताने जोनारो अन्य कोई नय तो छे नहीं अने

१. सविकल्पनो अर्थ 'विधि' केवी रीते करवो ते समजवुं मुश्केल छे. अे ज रीते निर्विकल्पनो अर्थ 'निषेध' समजवो पण मुश्केल छे.
२. अवक्तव्य अटले शब्दाभावनुं विषयत्व. माटे अवक्तव्यने जो शब्दगो विषय कहीओ तो विरोध अवश्य थाय. पण 'स्यादवक्तव्यो घटः' अेम घटशब्दवाच्यताना अस्तित्व-नास्तित्वने आश्रित अवक्तव्यतानुं घटमां प्रतिपादन करवामां आ विरोध कई रीते लागु पडे ते समजवुं मुश्केल छे. कदाच शब्दवाच्यताने आश्रित विचारणामां शब्दाभावना विषयरूप अवक्तव्यतानो समावेश करवो विरुद्ध छे अेवो भाव अने होइ शके.

શબ્દવાચ્યતાને જોનારા નયોની વાત પહેલા બે ભંગમાં સમાઇ જાય છે. તેથી વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજો ભંગ સર્જાતો નથી. અને બે ભાંગે પણ શબ્દનયાશ્રિત વિચારણાને લગતો પૂર્ણ બોધ થિ જાય છે. એટલે ઐજ રીતે પ્રદેશાદિ સ્થળે પણ એક ભાંગે પૂર્ણ બોધ માની લઇએ તો વાંધો નથી.

સ્તબકગત આ વિવરણ કયા કયા મુદ્રે વાદમહાર્ણવટીકાથી ભિન્નતા ધરાવે છે તે તપાસીઓ-

વાદમહાર્ણવ	દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-સ્તબક
૧. અર્થપર્યાય- અર્થનય	૧. અર્થપર્યાય-અર્થગત અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વાદિ ધર્મો.
૨. વ્યંજનપર્યાય- શબ્દનય	૨. વ્યંજનપર્યાય- ઘટકુમ્ભાદિશશબ્દવાચ્યતા
૩. સવિકલ્પ- સામાન્ય/વિકલ્પોનો સદ્ભાવ	૩. સવિકલ્પ- વિધિ
૪. નિર્વિકલ્પ- વિશેષ/વિકલ્પોનો અભાવ	૪. નિર્વિકલ્પ- નિષેધ
૫. વ્યંજનપર્યાયમાં સસભંગી અને દ્વિભંગી બને શક્ય છે.	૫. વ્યંજનપર્યાયમાં દ્વિભંગી જ શક્ય છે.
૬. ઉત્તરાર્ધમાં અનુક્રમે અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતા અને શબ્દનિષ્ઠ વાચકતા પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.	૬. ઉત્તરાર્ધમાં અનુક્રમે અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતા અને શબ્દાશ્રિત નયમાર્ગ પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.
૭. અવક્તવ્યના શબ્દવિષય બનવાની આપ્તિ શબ્દનિષ્ઠ વાચકતાના વિચાર બખતે લાગુ પડે છે.	૭. આ આપ્તિ અર્થનિષ્ઠ વાચ્યતાની વિચારણામાં લાગુ પડે છે.

વાદમહાર્ણવગત આ ગાથાનો ભાવાર્થ મૂળકારના આશયથી ભિન્ન હોઈ શકે તે સમજવા જે કારણો દેખાડ્યાં છે (પૃ. ૧૫), તેમાંથી બીજા ક્રમાંકના કારણ સિવાય બીજાં બધાં આ સ્તબકગત વિવરણ માટે પણ લાગુ પડે છે. અને તેથી લાગે છે કે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીને સમ્મત આ ગાથાનો ભાવાર્થ પ્રસ્તુત વિવરણ કરતાં જુદો જ હોવો જોઇએ.

हवे आपणे सप्तभंगीविंशिका (-अभयशेखरसूरिजीकृत) गाथा १५-१९ (सविवेचन)मां दर्शावायेलो आ गाथानो भावार्थ तपासीशुं. आ भावार्थ आम तो द्रव्यगुणपर्यायरास-स्तबकगत विवरणमांना प्रथम अर्थने ज अनुसरे छे, छतां त्यां अेक नवी वात अे छे के तेमां व्यंजनपर्यायमां त्रीजो भंग केम न आवे तेनी अतिविस्तृत चर्चा करवामां आवी छे, के जे मुख्यत्वे वास्तविकताने बदले कल्पना पर आधारित छे. आ चर्चाने तपासवा माटे तेनुं सम्पूर्ण उद्धरण तो शक्य नथी, माटे आपणे तेना मुख्य मुद्दाओ ज जोइशुं. आ मुद्दाओ तारवती वखते चर्चाना हार्दने हानि न पहोंचे तेनुं पूर्तुं ध्यान राखवामां आव्युं छे.

“अर्थपर्याय अेटले वस्तुमां जेने लीधे कोइक क्रिया करवानुं सामर्थ्य आवे ते धर्मो- मृन्मयत्व, वृत्ताकार, रक्तवर्ण वगेरे अने व्यंजनपर्याय अेटले ते ते पदार्थमां रहेली ते ते शब्दथी निरूपित वाच्यता. आ बन्ने पर्यायो घणा बधा कारणे परस्पर अत्यन्त भिन्न छे. अर्थपर्यायमां सप्तभंगी सर्जाय छे अने व्यंजनपर्यायमां विधिरूप अने निषेधरूप अेम बे भांगा ज थाय छे.

“हवे आ व्यंजनपर्यायोमां त्रीजो भांगो केम न आवे तेनां त्रण कारणो छे : १. सप्तभंगी हमेशां विशदबुद्धि श्रोतानी अपेक्षाअे ज प्रतिपादित थाय छे, मन्दबुद्धिनी अपेक्षाअे नहीं. हवे विशदबुद्धि श्रोता पोतानी मेधाथी ज स्वयं अेटलुं समजी ले छे के ‘घडो काळो होय तो लाल न होय, चोरस होय तो गोळ न होय.’ आथी वस्तुस्वरूपना अंशभूत अेक धर्मना बे विकल्पो^१ विशे तेने संशय थतो नथी. पण बे धर्मना बे विकल्पो विशे तेने संशय थई शके छे. मतलब के ‘घडो लाल अने काळो छे ?, घडो चोरस अने गोळ छे ?’ आवा संशयो तेने न थाय, पण ‘घडो लाल अने चोरस छे ? घडो काळो अने गोळ छे ?’ आवा ज संशयो तेने संभवे. आ संशयमां जो बन्ने विकल्पो स्वरूप (-घटनिष्ठ) होय तो जवाबमां ‘स्यादस्त्येव’ भांगो आवे. जो बन्ने पररूप होय तो ‘स्यान्नाऽस्त्येव’ भांगो आवे. जो अेक स्वरूप होय अने अेक

१. संस्थान, वर्ण, क्षेत्रजन्यत्व, उपादानद्रव्य वगेरे अेक वस्तुना मूळभूत अंशो छे. अने चोरस-गोळ, लाल-काळो, अमदावादी-खंभाती, माटीनो-सोनानो वगेरे ते अेक अेक अंशना विकल्परूप छे. आ विकल्पोमांथी अेक साथे अेक वस्तुमां अेक अेक अंशनो अेक ज विकल्प संभवे - आवी व्यवस्था अत्रे स्वीकारवामां आवी छे.

પરરૂપ હોય તો ‘સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાઽસ્ત્યેવ ચ’ ભાંગો આવે. અને આવા બે વિકલ્પો કે જેમાં એક સ્વરૂપ હોય અને એક પરરૂપ હોય અને એ બે વિકલ્પોને સાંકળીને એક વિકલ્પ જેવો બનાવી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, જેમકે કાલ્ય અને ગોલ ઘડાને ઉદ્દેશીને ‘ઘડો લાલગોલ છે ?’, તો એ એક વિકલ્પ ફક્ત સ્વરૂપ પણ નહીં હોવાથી અને ફક્ત પરરૂપ પણ નહીં હોવાથી ‘સ્યાદવક્તવ્યમેવ’ ભાંગો જવાબમાં આવે. ટૂંકમાં, સસ્થંગીના ૩-૭ ભાંગ માટે વિવિધ અંશો હોવા અનિવાર્ય છે.

“હવે, અર્થપર્યાયો તો અનેક અંશાત્મક હોય છે (જેમકે સંસ્થાન, વર્ણ, રસ, ક્ષેત્રજ્યાત્વ વ.) અને તેથી તેમાં આ ભાંગ સમ્ભવે. પણ વ્યંજનપર્યાય તો વાચ્યતારૂપ એક જ અંશાત્મક હોવાથી, અને બે વિકલ્પોવાળા પ્રશ્ન માટે બે અંશ જરૂરી હોવાથી તેમાં બે વિકલ્પોવાળો પ્રશ્ન જ સંભવતો નથી (જેમકે ઘડો ઘટપદવાચ્ય અને પટપદવાચ્ય છે ?) અને જો એ ન સંભવે તો જેના માટે બે અંશોના બે વિકલ્પોવાળો પ્રશ્ન હોવો અનિવાર્ય છે એવો અવક્તવ્યભંગ પણ ત્યાં કેવી રીતે રચાય ?

“૨. અર્થપર્યાયો જે વિવિધ અંશોમાં સમાય છે તે વિવિધ અંશોમાંથી કોઈ બે કે તેથી વધુ અંશોના વિશિષ્ટ વિકલ્પો સાથેના પદાર્થની જરૂર પડે તેમ બને છે. જેમકે કોઇક પ્રયોજન કાલ્ય (-વર્ણધર્મનો વિકલ્પ) અને ગોલ (-સંસ્થાનધર્મનો વિકલ્પ) ઘડાથી જ સરે તેમ હોય. અને માટે આપણે પ્રશ્ન પણ પૂછવાનો થાય કે ‘ઘડો ગોલકાળો છે ?’ અને ઘડો લાલગોલ હોય તો જવાબ આપવાનો થાય કે ‘સ્યાદવક્તવ્યમેવ’. પણ વ્યંજનપર્યાય તો સ્વયં એક જ અંશરૂપ છે. તેથી તેમાં કોઈ દિવસ બે વિકલ્પોનું પ્રયોજન જ ઊભું નથી થતું. અને જો એ ન થાય તો બે વિકલ્પોવાળા પ્રશ્નના અભાવે અવક્તવ્યભાંગો પણ કરી રીતે રચાવાનો ?

“૩. વ્યંજનપર્યાયમાં તમામ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો વાચ્યતામાં પર્યવસાન પામે છે. તેથી ‘ઘટોઽસ્તિ ન વા ?’ એ પ્રશ્નનો વ્યંજનપર્યાયસમ્બન્ધે મતલબ થાય ‘ઘટપદવાચ્યોઽસ્તિ ન વા ?’. અને ભાંગ પણ આમ રચાય : ‘સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટપદવાચ્યઃ, સ્યાન્નાઽસ્ત્યેવ ઘટપદવાચ્યઃ, સ્યાદવક્તવ્ય એવ ઘટપદવાચ્યઃ...’ આમાં અવક્તવ્ય ભાંગમાં એક બાજુ ઘટપદવાચ્ય કહેવું અને બીજી બાજુ

अवक्तव्य कहेवुं - आमां स्पष्ट विरोध छे. उपाध्यायजी महाराज 'अवक्तव्य शब्दविषय कहीइं तो विरोध थाइ' आ पंक्तिथी आवो ज भाव सूचवे छे. माटे आवो विरोध आवतो होवाथी पण व्यंजनपर्यायमां त्रीजो भांगो न थाय.'

आ समग्र चर्चा प्राथमिक दृष्टिअे आपणने प्रभावित करी दे तेम छे, छतां आपणे सूक्ष्मताथी विचारीशुं तो अमां आपणने ठेकठेकाणे त्रुटि देखाया वगर नहीं रहे. जेमके अर्थपर्याय अटले अल्पकालीन पर्याय अने व्यंजनपर्याय अटले दीर्घकालीन पर्याय -आवी सर्वत्र प्रसिद्धि छे. तो शा माटे अनाथी जुदा पडीने 'अर्थक्रियाकारित्वना निमित्तभूत पर्यायो ते अर्थपर्यायो' अने 'वाच्यताओ'^१ अटले व्यंजनपर्यायो अेवी व्याख्या बांधवी जोइअे ? आम करवामां कयो तर्क ? आ रीते व्याख्या बांधवामां सत्त्व, ज्ञेयत्व व. पर्यायो के जे अर्थगत विशिष्ट अर्थक्रियाना जनक पण नथी अने वाच्यतारूप पण नथी, ते बन्ने कोटिमांथी बहार नीकळी जाय छे. तो आ पर्यायोमां भंगव्यवस्था कई रीते समजवी ? ओ भंगव्यवस्था जे पण होय ते, सन्मतितर्कमां तो अनुं निरूपण नथी ओवुं ज आना परथी सिद्ध थाय, तो अने सन्मतितर्कनी त्रुटि गणवी ? वब्बी, अस्तित्व, रक्तत्व वगेरे पर्यायोनी अपेक्षाअे, वाच्यतानी जेम ज्ञेयता वगेरे पण अनेक-अनेक भिन्नताओ धरावे ज छे. तो शा माटे अेवा पर्यायोथी वाच्यताने ज अलग करवी जोइअे अने अमां खास भंगव्यवस्था देखाडवी जोइअे ? ज्ञेयता वगेरेने अंगे केम नहीं ? धरोके, आ बधी चर्चा न करीअे तो पण, अर्थपर्याय अने व्यंजनपर्यायनो उपरोक्त अर्थ कर्या पछी, 'अर्थपर्याय अभिन्न होय छे अने व्यंजनपर्याय भिन्न-अभिन्न बन्ने होय छे.'^२ आवा सन्मतितर्कना वचननी संगति करवी शक्य खरी ?

आ चर्चानी सौथी मोटी त्रुटि तो ओ छे के अमां करायेलुं सप्तभंगीनुं निरूपण सप्तभंगीनी शास्त्रीय अने सर्वमान्य विभावनाथी सदन्तर विपरीत छे. सप्तभंगीनुं प्रणयन शा माटे थाय, कई रीते थाय, अमां धर्म, धर्मी अने अपेक्षाओनी व्यवस्था कई होय ? - आ बधुं प्रमाणनयतत्त्वालोकथी मांडीने

१. उपाध्यायजी भगवन्ते केटलाक स्थळे व्यंजनपर्यायनो अर्थ शब्दनिरूपितवाच्यता देखाड्यो छे तेनुं वास्तविक तात्पर्य शुं छे ते माटे जुओ पु. १०९

२. अत्थगओ य अभिण्णो, भइयब्बो वंजणवियप्पो - सन्मति १.३०

સસ્પભંગીપ્રભા જેવા અનેક-અનેક ગ્રન્થોમાં બહુ જ સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપાયું છે. પણ આ ગ્રન્થો જાણે દુનિયામાં છે જ નહીં એ રીતે સસ્પભંગીવિશિકામાં સસ્પભંગીનું નિરૂપણ થયું છે. આ નિરૂપણ અવશ્ય પરીક્ષણીય છે, પણ વિસ્તારના ભયથી અતે તે ન કરતાં ફરજ અવક્તવ્યભંગના અભાવનાં જે ત્રણ કારણો દર્શાવ્યાં છે તેની જ વિચારણા કરીશું.

૧. સસ્પભંગીના પ્રણયન માટે દરેક વખતે પ્રશ્ન જરૂરી નથી હોતા. કારણ કે પ્રશ્ન સંશય હોય તો જ સંભવે છે, જ્યારે સસ્પભંગી તો સંશયની જેમ અજ્ઞાન અને વિપર્યયના નિરાસ માટે પણ રચાય છે.^૧ માટે પ્રશ્ન ન સંભવવા માત્રથી ત્રીજા ભંગનો અભાવ માનવો શક્ય નથી.

તો પણ ધારો કે માની લિઝે કે પ્રશ્ન સંભવે તો જ તેના જવાબરૂપ ભાંગો સંભવે. તો પણ એ રીતે તો ઘટપદવાચ્યતા જેવા ધર્મોમાં ત્રીજા ભાંગનો અભાવ નથી જ ઘટવાનો. કારણ કે અવક્તવ્યભાંગા માટે સંભવતી જિજ્ઞાસાથી જન્ય પ્રશ્નમાં બે વિકલ્પોનો ઉલ્લેખ હોતો જ નથી; પરનું એક ધર્મિગત એક ધર્મના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બનેની પોષક એક એક અપેક્ષાનો ઉલ્લેખ હોય છે. જેમકે, કોઈ વ્યક્તિવિશેષને ઉદ્દેશીને અનુંગ કથન કરવામાં આવે કે ‘તે આ જન્મની અપેક્ષાઓ મનુષ્ય છે, પણ ગયા જન્મની અપેક્ષાઓ અમનુષ્ય (-દેવાદિ) છે.’ તો પ્રશ્ન થશે કે બને જન્મની અનેકસાથે અપેક્ષા રાખીએ તો તે મનુષ્ય ગણાય કે ન ગણાય ? આમાં જોડી શકાશે કે ધર્મી- વ્યક્તિ એક જ છે, સંશયનો વિષયભૂત ધર્મ- મનુષ્યત્વ પણ એક જ છે, ફરજ અપેક્ષા જ બે છે- આ જન્મ અને ગયો જન્મ. હવે, આ જન્મની અપેક્ષાઓ તે મનુષ્ય પણ છે અને ગયા જન્મની અપેક્ષાઓ અમનુષ્ય પણ છે, તેથી બને જન્મની અપેક્ષાઓ તે વ્યક્તિ જે છે તેને જણાવનાર કોઈ શબ્દ ન હોવાથી અવક્તવ્ય જ કહેવું પડે. અને તે જ ત્રીજો ભાંગો છે. આમાં જોડી શકાશે કે ત્રીજા ભાંગા માટે પ્રશ્નમાં માત્ર ધર્મના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બનેને સમ્બન્ધિત અલગ-અલગ અપેક્ષાઓનો ઉલ્લેખ

૧. પૃષ્ઠ ૧૦૦-૧૦૧ પરનાં કારણોનો આ ક્રમાંક છે.

૨. કિંચ્ચ વાક્યસ્ય પરાર્थાધિગમફલકત્વેન યથા પરસ્ય સંશયનિવૃત્ત્યર્થ પ્રયોક્તવ્યત્વં તથા પરસ્યા-જ્ઞાનનિવૃત્ત્યર્થમણિ... તત્ત્વ વાદિનાં વિપ્રતિપત્તયોડપિ સસ, તનિર્વર્તકવાક્યાન્યપિ સસે-ત્યેવંરીત્યાડપિ સસભજ્ઞી સૂપપાદા - સસભજ્ઞીપ્રભા-પૃ. ૬

जरूरी छे; तेथी चोकस समूहोमां धर्मोने गोठववा, तेमांथी अेक समूहगत अेक ज धर्मनो अने कुल बे धर्मो-जेमां अेक स्वरूप होय अने अेक पररूप-नो उल्लेख प्रश्नमां जरूरी मानवो वर्गेरे व्यर्थ कल्पना ज छे.

उपर दर्शाविली रीते जोइअे तो वाच्यतामां पण त्रीजो भांगो घटे ज छे. जेमके घडो घटपदवाच्य त्यारे ज बने छे के ज्यारे अने 'घट' पदथी ओळखवो अेवुं नक्की कर्यु होय,^१ अे सिवाय नहीं, माटे ज अंग्रेजी भाषानी अपेक्षाअे घडो घटपदवाच्य नथी. तो जे अपेक्षाअे घडामां घटपदवाच्यता छे अने जे अपेक्षाअे नथी, ते बने अपेक्षाअे अेकसाथे जोइअे तो आ वाच्यताने आश्रित अवकृच्यता आववानी ज, अने तत्प्रतिपादक त्रीजो भांगो मळवानो ज. टूंकमां, शब्दनिरूपितवाच्यताने जो धर्म तरीके लइने विचारीअे तो अमां सप्सभंगी ज रचाय छे. माटे अे रीते व्यंजनपर्यायमां बे ज भांगा घटाववा सम्भवित नथी.

२. अज्ञानादि दूर करवा अे ज सप्सभंगीनुं प्रयोजन छे. तेनी प्ररूपणामां 'चोरस अने काळा घडानी जरूर पडवी' अेवा व्यावहारिक प्रयोजनोनी अपेक्षा ज नथी होती. वास्तवमां सप्सभंगीना प्रणयनमां आवां व्यावहारिक प्रयोजनोनी अपेक्षा राखवामां 'सप्सभंगीनुं क्रमशः आ ज रीते निरूपण थाय, अने निरूपण साते सात भांगानुं थाय' आवा केटलाक नियमो ज नथी सचवाता. कारण के व्यवहारमां तो जेवा घडानी जरूर पडी तेवा घडा माटे पूछ्यु अने जेवो घडो हतो तेवो जवाब आपी दीधो अटले वात पूरी थइ जाय छे. सप्सभंगीनुं खरेखर प्रयोजन जो वास्तविक बोध गणीअे तो ज आ बधी प्ररूपणा कर्वानी रहे छे. माटे, व्यावहारिक प्रयोजनना अभावे वाच्यतामां त्रीजा भंगनो अभाव घटाववो बिल्कुल वाजबी नथी.

३. 'घटपदवाच्योऽस्ति न वा ?' जेवा प्रश्नोने वाच्यताविषयक गणी ज केवी रीते शकाय ? कारण के अमां घटपदवाच्य धर्मीमां अस्तित्वनी शंका छे. वाच्यताने संशयनो विषय बनावतो प्रश्न तो आम निरूपाय : 'अयं घटपदवाच्यो न वा ?' अने आ प्रश्नने अनुलक्षीने सप्सभंगी पण आम रचायः 'स्यादयं घटपदवाच्य एव, स्यादयं घटपदावाच्य एव, स्यादयमवक्त्वं एव...''

१. बधु साची रीते कहेवुं होय तो अम कहेवाय के घडामां घटपदनो संकेतग्रह कर्यो होय.

હવે આમાં જેને ઘટપદથી વાચ્ય બનાવીએ છે તેને ત્યારે જ અવક્તવ્ય કહેવાની વાત જ ક્યાં આવી ?

વાસ્તવમાં વ્યંજનપર્યાયને લગતી આચાર્ય ભગવન્તને સમ્મત ભંગપ્રણાલીમાં પણ ‘સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટપદવાચ્યઃ, સ્યાનાઽસ્ત્યેવ ઘટપદવાચ્યઃ, સ્યાદવક્તવ્ય એવ ઘટપદવાચ્યઃ....’ અનું કથન કરવામાં ત્રીજા ભાંગામાં જેને ઘટપદવાચ્ય કહીએ તેને જ અવક્તવ્ય કહેવામાં વાંધો શું ? જેમ ભિન્નતાની સસભંગીમાં અવક્તવ્યત્વ ભિન્નતાના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત છે, અને એકત્વની સસભંગીમાં અને એકત્વના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત છે, તેમ પ્રસ્તુત સ્થળે અસ્તિત્વના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને આશ્રિત છે. તો જેમાં સ્વનિષ્ઠ અને ઘટપદથી નિરૂપિત વાચ્યતાનું કથન કરીએ તેમાં જ અસ્તિત્વને આશ્રિત અવક્તવ્યતાનું કથન કરીએ તો તેમાં વિરોધ ક્યાં આવ્યો ? ટૂંકમાં, આ રીતે પણ વ્યંજનપર્યાયમાં ત્રીજા ભાંગાનો અભાવ ઘટાવવો સમ્ભવિત નથી.

આમ, આ ગાથાનો અભયશેખરસૂરિજીએ કલ્પેલો ભાવાર્થ વાસ્તવિકતાથી ઘણો દૂર છે તે સમજી શકાય તેવું છે.

હવે આ ગાથાના તત્પર્યની વિચારણ માટેના ઉપલબ્ધ સાધનોમાંથી એક જ વસ્તુ આપણે જોવાની બાકી રહે છે અને તે છે પં. શ્રીસુખલાલજી કૃત સમ્મતિતર્ક-વિવેચન. આમ તો નયોપદેશ (-ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી) સસભંગીપ્રભા (-શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી) જેવા ગ્રન્થોમાં પણ આ ગાથાનું વિવરણ મળે જ છે. પણ તે ટીકાનાં વચ્નોનો અનુવાદમાત્ર હોવાથી ટીકાની ચર્ચામાં જ તેની ચર્ચા પણ સમાઇ જાય છે. જો કે પં. શ્રીસુખલાલજીએ કરેલું આ ગાથાનું વિવેચન પણ ટીકાને જ અનુસરે છે, તેથી તે વિશે વિશેષથી ચર્ચા આવશ્યક નથી જ. પણ આ વિવેચનમાં (પૃ. ૨૨૩) બે વાતો બહુ મહત્વની છે :

૧. આ ગાથાનું વિવેચન લખ્યા પછી તેના પર તેઓએ ટિપ્પણી કરી છે - “અહીં પ્રસ્તુત ગાથાનો જે ભાવ લખ્યો છે તે જ ગ્રન્થકારને વિવક્ષિત છે કે નહિ અ ઘણું વિચાર્યા છતાં નક્કી કરી શકાયું નથી. ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ અને શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પણ આ ગાથાનો અર્થ ચોક્કસ નથી લખ્યો. તેમણે પણ માત્ર કલ્પનાઓ દોડાવી છે. માટે વિચારકોએ પરમ્પરા જાણવા પ્રયત્નશીલ થવું.”

૨. સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પની એક નવી જ વિભાવના તેઓએ રજૂ કરી છે. આ વિભાવના સ્પષ્ટતઃ અર્થપર્યાય-વ્યંજનપર્યાયને સમ્બન્ધિત આ સમગ્ર પ્રકરણને, અર્થપર્યાય એટલે અર્થનય અને વ્યંજનપર્યાય એટલે શબ્દનય -એમ ટીકાસમ્મત અર્થને બદલે, અર્થપર્યાય એટલે અલ્પકાલીન પર્યાય અને વ્યંજન-પર્યાય એટલે દીર્ઘકાલીન પર્યાય -એવા પ્રચલિત અર્થના સન્દર્ભે મૂલવવાને આભારી છે. આ વિભાવના છે - “પુરુષશબ્દનો વ્યંજનપર્યાય^૧ પુરુષત્વ અને ઘટશબ્દનો ઘટત્વ એ બને સદૃશપર્યાયપ્રવાહરૂપે એક એક હોવાથી નિર્વિકલ્પ-સામાન્યરૂપ^૨ છે; અને દર ક્ષણે નવા નવા ઉત્પન્ન થતા પર્યાય દ્વારા ભિન્ન થતા હોવાથી સવિકલ્પ- વિશેષરૂપ પણ છે.^૩”

આ વિભાવનાને આધારે જો આપણે થોડોક વધુ વિચાર કરીએ તો કદાચ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીના આ ગાથા રચવા પાછળના હાર્દને પામી શકીએ-

પર્યાય બે પ્રકારના સંભવે છે. એક તો દ્રવ્ય, અને તેના મૂળભૂત ગુણોની પરાવૃત્તિમાં નિમિત્ત બનનારી પરિણામપરમ્પરાનો જે અન્તિમ અવિભાજ્ય અંશ હોય

૧. વાસ્તવમાં વ્યંજનપર્યાય અર્થનો- અર્થનિષ્ઠ જ હોય છે, શબ્દનો નહીં. શબ્દથી તો એ નિરૂપિત થાય છે.

૨. વાસ્તવમાં નિર્વિકલ્પનો અર્થ વિશેષ અને સવિકલ્પનો અર્થ સામાન્ય થાય છે. વાદમહાર્ણવમાં પણ એમ જ છે.

૩. આ પછી તેઓએ વ્યંજનપર્યાયમાં અવક્તવ્યભાંગો કેમ ન આવે તેનું કારણ આવું દર્શાવ્યું છે - “એ બને પર્યાયો (-પુરુષત્વ અને ઘટત્વ) સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પરૂપ હોવા છ્તાં અવક્તવ્ય નથી. કારણ કે તે પર્યાયો અનુક્રમે પુરુષ અને ઘટશબ્દ દ્વારા કહેવાતા હોવાથી કર્તવ્ય છે. પરન્તુ દર ક્ષણે ઉત્પાદ અને વિનાશ પામતા એવા જે શબ્દનિરપેક્ષ અર્થપર્યાયો છે, તેમાં તો અવક્તવ્ય આદિ ભંગો પણ ઘટાવી શકાય.” અર્થપર્યાયોનું અસ્તિત્વ શબ્દસાપેક્ષ નથી, તેથી તેમને શબ્દથી અવાચ્ય કહીએ તો વાંધો ન આવે. પણ વ્યંજનપર્યાયોનું અસ્તિત્વ શબ્દસાપેક્ષ હોવાથી તેમને જો અવક્તવ્ય-શબ્દથી અવાચ્ય કહીએ તો તેમાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે - એવો આ વિધાનનો ભાવ છે. પણ આ કારણ એટલે ઉપેક્ષણીય બને છે કે અવક્તવ્યભંગમાં જે ધર્મ વિશે આપણે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ તે ધર્મનું અવક્તવ્યત્વ પ્રતિપાદિત થતું જ નથી, પણ એ ધર્મનું અના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બનેની પોષક અપેક્ષાઓને આશ્રયો, જે સ્વરૂપ રચાય છે, એ સ્વરૂપનું અવક્તવ્યત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે. અને ભંગરચનામાં પ્રણાલીને અનુસરી ધર્મને ધર્મના સ્વરૂપણી ઉપકર્ત કરી રજૂ કરવામાં આવતો હોવાથી (જેમકે રક્તવના અસ્તિત્વના પ્રતિપાદન વખતે - ‘સ્યાદ् ઘટો રક્તઃ’, નાસ્તિત્વના - ‘સ્યાદ् ઘટોરક્તઃ’) ધર્મનો જ અવક્તવ્ય તરીકે ઉપન્યાસ થાય છે. (જેમકે રક્તવના અવક્તવ્યસ્વરૂપ વખતે - ‘સ્યાદ્ ઘટોરક્તવ્યઃ’).

છે તે, વાસ્તવિક પર્યાય છે. આ પર્યાયો એક ક્ષણમાં જ વર્તનારા હોય છે અને અતિસૂક્ષ્મ હોય છે. તેથી છજ્જસ્થ જીવો માટે તે પ્રત્યક્ષણાન કે વ્યવહારના વિષય બનતા નથી.^૧ આ પર્યાયોને શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ ‘અર્થપર્યાય’ કહેવામાં આવે છે. જે પર્યાયો અર્થભૂત- વાસ્તવિક છે તેવા પર્યાયો તે અર્થપર્યાય અથવા અર્થ-વસ્તુ પર આધારિત પર્યાયો તે અર્થપર્યાય -આવો ભાવ અતે સંભવી શકે. અલ્પકાલીન પર્યાય તે અર્થપર્યાય^૨ કે ભૂત-ભવિષ્યના સંસ્પર્શથી રહિત પર્યાય તે અર્થપર્યાય^૩ કે ઋજુસૂત્રનયના વિષયભૂત પર્યાય તે અર્થપર્યાય^૪ - આવી અર્થપર્યાયની વ્યાખ્યાઓ ઉપરનો જ ભાવ દર્શાવે છે. આ ઉપરાન્ત, વ્યંજનપર્યાય કે જેની ઓલ્યુબાણ આગઠ કરાવશે, તેવા એક વ્યંજનપર્યાય અન્તર્ગત સંભવતા વ્યંજનપર્યાયોને પણ અર્થપર્યાય કહેવાય છે.^૫ એ જ રીતે કોઈ પણ વ્યંજનપર્યાયને આપણે અર્થનિષ્ઠ પર્યાય તરીકે જોડ્યાએ તો અમાં પણ અર્થપર્યાય શબ્દનો વ્યપદેશ થાય છે.

આ અનન્ત અર્થપર્યાયોની પરમ્પરામાં જે પર્યાયો પરસ્પર અત્યધિક સમાનતા ધરાવતા હોય અને એક દ્રવ્યના કોઇ એક જ પરિણામ (જેમકે આત્માના ગતિપરિણામ, સ્થિતિપરિણામ વ.) કે એક જ ગુણની (જેમકે આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે) પરિણિતધારામાં સમાવિષ્ટ થતા હોય; તે પર્યાયોનો સમૂહ એક સ્વતન્ત્રપર્યાયરૂપે વ્યક્ત થાય છે તેમજ તે રૂપે છજ્જસ્થજીવના પ્રત્યક્ષનો વિષય અને શબ્દથી વ્યવહાર્ય પણ બને છે. આવા પર્યાયસમૂહાત્મક પર્યાયો ‘વ્યંજનપર્યાય’ ગણાય છે. આપણે એક ઉદાહરણ જોડ્યાએ. યૌવન એ પુરુષદ્રવ્યનો પર્યાય છે. આ યૌવન એટલે શું ? બીજું કશું નહીં, એક વ્યક્તિની

૧. ‘તે ક્ષણમાં વર્તતું રૂપ’ એવાં વચ્ચો દ્વારા આ અર્થપર્યાયોનો પણ વ્યવહાર થાય શકે છે, પણ મુખ્યત: આપણે જેઓનો પર્યાય તરીકે વ્યવહાર કરીએ છીએ તે આ અર્થપર્યાયો નથી હોતા એટલે અહીં અર્થપર્યાયો વ્યવહારનો વિષય નથી બનતા અને લખ્યું છે.
૨. સૂક્ષ્મવર્તમાનકાલવર્તી અર્થપર્યાય, જિમ ઘટનિં તત્ત્વક્ષણવર્તી પર્યાય-દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૧
૩. ભૂતભવિષ્યતત્ત્વસંસ્પર્શરહિત વર્તમાનકાલાવચ્છિન્ન વસ્તુસ્વરૂપ ચાર્થપર્યાય: - જૈનતર્કભાષા પૃ. ૨૨।
૪. ઋજુસૂત્રાદેશાં ક્ષણપરિણત જે અભ્યન્તર પર્યાય તે શુદ્ધ અર્થપર્યાય - દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૫
૫. જે જેહથી અલ્પકાલવર્તી પર્યાય, તે તેહથી અલ્પત્વવિવક્ષાં અશુદ્ધ અર્થપર્યાય કહવા. - દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૫
૬. વાસ્તવમાં પુરુષ અને આત્મદ્રવ્યનો વ્યંજનપર્યાય છે, છતાં પણ તેમાં દ્રવ્યત્વનો ઉપચાર કરીને તેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. જુઓ પૃ.૮૪ - ટિ.૧. કોઈ પણ વ્યંજનપર્યાય દ્રવ્ય તરીકે ઉપચારિત થાય શકે છે.

लगभग २० थी ४५ कर्ष सुधीनी विविध अवस्थाओंनो समूह ज यौवन छे. आ अवस्थाओं वास्तवमां परस्पर भिन्न छे, छतां पण महदंशे समानता धरावती होवाथी अने अेक व्यक्तिनी वयःपरिणामनी सन्ततिमां समाविष्ट थती होवाथी, तेओंनो समूह रचाय छे. आ समूहने आपणे स्वतन्त्र अेक अवस्था तरीके कल्पी 'यौवन' अेकुं नाम आपीआे छीआे. आम यौवन अे व्यंजनपर्याय^१ छे.

आवा पर्यायो 'व्यंजनपर्याय' केम कहेवाय ते 'यौवन' पर्यायना आधारे ज समजीआे. आ पर्याय जेटली अवस्थाओंना समूहरूप छे, अे सघळी अवस्थाओंमां वर्तन्तुं सादृश्य आ अवस्थाओंनो समूह रचवामां भले निमित्त बनतुं होय, पण अे तमाम अवस्थाओंने अेक दोरे परेवनार- अेमने सांकळनार तो आ तमाम अवस्थाओंमां थतो यौवन-शब्दनो व्यवहार ज छे. मतलब के आवा समान पर्यायोना जूथनो अेक स्वतन्त्र पर्याय तरीके बोध-व्यवहार थाय, तेमां शब्द ज मुख्य भाग भजवे छे. माटे आवा व्यंजन- शब्द पर आश्रित पर्यायो व्यंजनपर्याय कहेवाय छे. टूकमां, अनन्तपर्यायोनी परम्परामां जेटलो सदृश-परिणामप्रवाह अेक शब्द के समानार्थी शब्दोनो वाच्य बनी व्यवहार्य थाय छे, तेटलो परिणामप्रवाह ज व्यंजनपर्याय कहेवाय छे. आपणे जेने पर्याय तरीके ओळखीआे छीआे ते पुरुषत्व, घटत्व व. सामान्यतः व्यंजनपर्यायो ज होय छे.

शास्त्रोंमां 'अर्थक्रियाकारक पर्याय ते व्यंजनपर्याय^२, त्रैकालिक पर्याय ते व्यंजनपर्याय^३, सदृश पर्याय ते व्यंजनपर्याय^४' आवी जे व्यंजनपर्यायनी व्याख्याओ मळे छे, ते उपरनो ज भाव दर्शवे छे. परन्तु उपाध्यायजी भगवन्ते व्यंजनपर्यायनी ओळखाण 'घटकुम्भादिशब्दवाच्यता'^५ तरीके आपी छे ते सम्बन्धे शुं समजवुं ते प्रश्न छे. कारण के शब्दनिरूपितवाच्यता अने सदृश-परिणामप्रवाह बे बहु जुदी वस्तु छे, तो बनेने व्यंजनपर्याय समजवा ?

१. अेक व्यंजनपर्यायनी अन्तर्गत नाना-नाना घणा व्यंजनपर्यायो समायेला होय तेवुं पण बने.

जेमके मनुष्यत्वनी अन्तर्गत बालत्व, युवत्व, वृद्धत्व व. बालत्वनी अन्तर्गत स्तनन्धयत्व, उपनयनसंस्कारयोग्यत्व व.

२. प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनार्थक्रियाकारित्वोपलक्षितो व्यञ्जनपर्यायः - जैनतर्कभाषा पृ. २२।

३. जे जेहनो त्रिकालस्पर्शी पर्याय ते तेहनो व्यंजनपर्याय - द्रव्य.रा.स्त.- १४.१

४. येऽपि सदृशपर्यायास्तेऽपि सदद्रव्यपृथिव्यादिवचनप्रतिपाद्या व्यञ्जनपर्यायः - अनेकान्तव्यवस्था

५. व्यंजनपर्याय जे घटकुम्भादिशब्दवाच्यता - द्रव्य.रा.स्त.- ४.१३

આનું સમાધાન આમ વિચારી શકાય : નવ્યન્યાયમાં ઘટભેદના અભાવને ઘટત્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે ઘટથી ભિન્નતા- ઘટભેદ, ઘટ સિવાયના તમામ પદાર્થોમાં રહે છે. તેથી આ ભેદનો અભાવ ફક્ત ઘટમાં જ મલે. અને ત્યાં જ ઘટત્વ પણ રહે છે. આમ ઘટભેદાભાવ અને ઘટત્વ -બે સમનિયત ધર્મો છે. અર્થાત् જ્યાં ઘટત્વ છે ત્યાં જ ઘટભેદાભાવ છે અને જ્યાં ઘટત્વ નથી ત્યાં ઘટભેદાભાવ પણ નથી. હવે, નવ્યન્યાયમાં બે સમનિયત વસ્તુઓને એક જ ગણવામાં આવે છે.^૧ અને તે વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે જો એ બને એક જ ન હોય તો એક સિવાય પણ બીજી દેખાવી જોઇએ, પણ અવું તો દેખાતું નથી. માટે સમનિયત વસ્તુઓને એક જ ગણવી જોઇએ.^૨ હવે, આ જ વાત પ્રસ્તુત સન્દર્ભમાં વિચારીએ તો જ્યાં મનુષ્ય શબ્દથી વ્યવહાર્ય અને સદૃશ-પરિણામપ્રવાહ છે ત્યાં જ મનુષ્યશબ્દનિરૂપિત વાચ્યતા છે અને જ્યાં અને પરિણામપ્રવાહ નથી ત્યાં અને વાચ્યતા પણ નથી. તો આ બને એક જ થયા. અને તેથી સદૃશપરિણામપ્રવાહરૂપ વ્યંજનપર્યાયને શબ્દવાચ્યતા તરીકે ઓળ્ખાવીએ તો કોઈ દોષ નથી. બાકી આ રીતે ન વિચારીએ અને વ્યંજનપર્યાયને વાચ્યતારૂપ જ ગણીએ તો અમાં ‘વ્યંજનપર્યાય ભિન્ન-અભિન્ન બન્ને સ્વરૂપ ધરાવે છે’ એ સન્મતિવચનની સંગતિ કરવી અશક્ય છે. સદૃશપરિણામપ્રવાહરૂપ વ્યંજનપર્યાય સ્વતન્ત્ર પર્યાયરૂપે અભિન્ન (એક) પણ છે અને પર્યાયોના સમૂહરૂપ હોવાથી ભાજ્ય (-અનેક) પણ છે. તેથી તેમાં જ સન્મતિવચનની સંગતિ બરાબર થાય છે.

હવે આવા અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયને અનુલક્ષીને પ્રસ્તુત ગાથાનો ભાવાર્થ જોઇએ^૩ : કોઈ પણ અર્થપર્યાય તેના ધર્મીમાં ચોક્કસ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે. તેના આ આપેક્ષિક અસ્તિત્વનો

૧. દ્વૌ નજી પ્રકૃતમર્થ ગમયતઃ, મતુબન્તાદ વિહિતો ભાવઃ પ્રકૃતિં બોધયતિ-આવી વ્યાકરણની પરિભાષાઓ પણ આ જ ભાવ ધરાવે છે.
૨. આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર વગેરે પણ સમનિયત ધર્મો છે. તો તેને પણ એક જ ગણવા ? આવો પ્રશ્ન થબો સંભવિત છે. પણ અનું સમાધાન એ જ છે કે આ ધર્મો એકબીજાથી સ્વતન્ત્ર ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ અને શક્તિઓ ધરાવે છે તેથી તેમને એક ગણી શકાય નહીં.
૩. સન્મતિકારને ખુદને અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયના ઉપરોક્ત અર્થ જ સમ્મત છે તે દર્શાવનારો શાસ્ત્રપાઠ : “જેમ પુરુષશબ્દવાચ્ય જે જેનાદિમરણકાલપર્યત્ત એક અનુગત પર્યાય તે પુરુષનો વ્યંજનપર્યાય, સમ્મતિગ્રન્થિ કહિઓ છે. તથા બાલતરુણાદિ પર્યાય તે અર્થપર્યાય કહિઆ. તિમ સર્વત્ર ફલાવી લેવું. અત્ર ગાથા-પુરિસમ્મિ પુરિસસદ્ગો (સન્મતિ ૧.૩૨)”-દ્રવ્ય.રા.સ્ત.-૧૪.૬

पूर्ण बोध सप्तभंगीमां पर्यवसित थाय छे. अने आ साते भांगामां धर्म तरीके तो ते अर्थपर्याय मोजूद होय ज छे. माटे आ अर्थपर्यायनी प्ररूपणा आपणे सात विकल्पे करी शकीअे. आ ज वात आ गाथाना पूर्वार्धमां कहेवाइ छे— ‘अत्थपञ्जाए-अर्थपर्यायमां (-तेने लगाती प्ररूपणामां) एवं- उपर दर्शवेली रीते सत्तविअप्पो-सात प्रकारनो वयणपहो- वचनमार्ग होइ- रचाय छे.’

सदृशपर्यायप्रवाहरूप व्यंजनपर्याय स्वयं शब्दवाच्य समूहरूपे अेक (-निर्विकल्प^१) पण छे अने अनेक पर्यायोना समूहरूप होवाथी अनेक (-सविकल्प) पण छे. तेथी आपणे तेनी प्ररूपणा पण बे रीते करी शकीअे : १. व्यंजनपर्यायने तेना सामान्यस्वरूपे ज प्ररूपीअे, तेना भेदो न वर्णवीअे. आ वखते व्यंजनपर्याय-विषयक वचनमार्ग निर्विकल्प बने छे. २. व्यंजनपर्यायने तेना अन्तर्गत आवेला पर्यायात्मक विकल्पो साथे वर्णवीअे. जेमके, पुरुषपर्यायनी प्ररूपणा बाल, युवान, वृद्ध वगेरे भेदो साथे करीअे. तो ते वखते व्यंजनपर्याय-विषयक वचनमार्ग सविकल्प बने छे. आ व्यवस्थाने अनुसरीने भांगा आम रचाय : ‘स्यादेक एव पुरुषः, स्यादनेक एव पुरुषः’ अत्रे व्यंजनपर्याय-विषयक प्ररूपणामां सविकल्प प्ररूपणा के निर्विकल्प प्ररूपणा ओम बे ज विकल्पो संभवित छे. त्रीजो कोई मार्ग ज नथी.^२ तेथी तेमां आपोआप त्रीजो भांगो रचातो नथी.^३ आ ज वात आ गाथाना उत्तरार्धमां कहेवाइ छे : ‘वंजणपञ्जाए- व्यंजनपर्यायमां (-तद्विषयक प्ररूपणामां), उण- वळी, सवियप्पो- विकल्पो सहित य- अने णिवियप्पो- विकल्पोथी रहित (वचनमार्ग छे.)’ मतलब के व्यंजनपर्यायनी प्ररूपणा स्वतन्त्र पर्यायरूपे पण करी शकाय अथवा तेने पर्यायसमूहरूपे पण वर्णवी शकाय. अत्रे वर्णवी तेवी सविकल्पत्व-निर्विकल्पत्वनी प्ररूपणा आ पूर्वे १.३२ थी १.३५ गाथामां वर्णवाइ छे ते आ भावार्थनी वास्तविकतानो सबळ पुरावो छे. वळी,

-
१. निर्विकल्प = निर्भेद. गाथा १.३२मां विकल्प शब्द भेद अर्थमां वपरायो छे.
 २. सर्विकल्प अने निर्विकल्प उभयनी प्ररूपणा तो प्रमाणवाक्य बनी जाय के जेने भंग न कहेवाय. तेथी त्रीजो विकल्प नथी ओम जणाव्यु छे.
 ३. अर्थपर्यायमां जे रीते पहेला बे भांगा छे, ते रीते व्यंजनपर्यायमां करवाना ज नथी. माटे अर्थपर्यायनी सप्तभंगीगत त्रीजो अवक्तव्यनो भांगो, व्यंजनपर्यायमां थाय के न थाय ते विचारवानी जरूर नथी.

આ પ્રમાણે વિચારવામાં તર્કજાવ્યથી દૂર રહીને વાસ્તવિકતા સુધી પહોંચી શકાય છે તે પણ ધ્યાનાર્હ છે.

અન્તે, પૂર્વ મહર્ષિઓ અને તેઓનાં વચનો પ્રત્યે અપાર આદરભાવ હોવા છતાં અતે અમનાં વચનોની જે વિચારણા કરી છે તેમાં એક જ સમજ મુખ્ય રહી છે કે સસ્પભંગી હેતુવાદ અન્તર્ગત આવે છે અને હેતુવાદમાં ચર્ચાનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાં જ રહે છે. આ સમગ્ર લખાણ વિચારણાત્મક છે. આ આમ જ હોય, આમ નહીં જ એવો કોઈ આગ્રહ નથી. બની શકે કે પૂર્વમહર્ષિઓનાં વચનોનું અર્થઘટન દશાવિલી રીત કરતા જુદી રીતે કરવાનું હોય. તેથી આ સમગ્ર વિચારણામાં રહેલી ક્ષતિઓ જો વિદ્વજ્ઞનો સૂચવશે અને જે વાતો યોગ્ય જણાય તે પરત્વે પોતાની સમૃતિ જણાવશે તો તેઓએ ફક્ત મારા પર જ નહીં, પણ નયવાદના સર્વ જિજાસુઓ પર ઉપકાર કર્યો ગણાશે.

* * *

સન્દર્ભસૂચિ

સન્મતિતર્ક - વાદમહાર્ણવ-ટીકા સાથે- ગાથા ૧.૩૦-૪૧, કર્તા- શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર, ટીકા- શ્રીઅભ્યદેવસૂરિ, સં.- પં. શ્રીસુખલાલજી, પં. શ્રીબેચરદાસ દોશી, પ્ર.- RENSEN Book Co., Tokyo.

સન્મતિતર્કવિવેચન- પૃ. ૨૨૨-૨૨૩, કર્તા- પં. શ્રીસુખલાલજી, પં. શ્રીબેચરદાસ દોશી, પ્ર.- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

અનેકાન્તવ્યવસ્થા (સટીક)-ભાગ-૨ પૃ. ૨૪૬-૨૫૬, કર્તા- ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી, ટીકા- શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિજી, પ્ર.- લાવણ્યસૂરિ જ્ઞાનમન્દિર, બોટાડ.

દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ-સસ્તવક - ગાથા ૪.૧૩, ૧૪.૧-૯, કર્તા- ઉપા. શ્રીયશો-વિજયજી

જૈનતર્કભાષા (સટીક) - પૃ. ૨૨, કર્તા- ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી, ટીકા- પં. શ્રીસુખલાલજી, પ્ર.- સરસ્વતી પુસ્તક ભણ્ડાર, અમદાવાદ.

નયરહસ્ય - કર્તા- ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી

સસ્પઙ્ગીપ્રભા- કર્તા- શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી, સં.- કીર્તિત્રયી, પ્ર.- જૈનગ્રન્થપ્રકાશન સમિતિ, ખંભાત.

સસ્પઙ્ગીવિંશિકા (સવિવેચન) ગાથા ૧૫-૧૯, કર્તા- શ્રીઅભ્યશેખરસૂરિજી, પ્ર.- દિવ્યર્દશન ટ્રસ્ટ, ધોળકા.

सन्मतिरक्नी प्रस्तुत विषयने सम्बन्धित मूळगाथाओ

दव्वट्टियवत्तव्वं, सब्वं सब्वेण णिच्चमवियप्पं ।
 आरद्धो य विभागो, पञ्जववत्तव्वमगो य ॥१.२९॥

सो उण समासओ च्चिय, वंजणणिअओ य अत्थणिअओ य ।
 अत्थगओ य अभिण्णो, भइयब्बो वंजणविअप्पो ॥१.३०॥

एगदवियम्मि जे अत्थ-पञ्जया वयणपञ्जया वा वि ।
 तीयाणागयभूया, तावइयं तं हवइ दव्वं ॥१.३१॥

पुरिसम्मि पुरिससद्वे, जम्माई मरणकालपञ्जंतो ।
 तस्स उ बालाईया, पञ्जवजोया बहुवियप्पा ॥१.३२॥

अत्थि त्ति णिक्कियप्पं, पुरिसं जो भणइ पुरिसकालम्मि ।
 सो बालाइवियप्पं, न लहइ तुल्लं व पावेज्जा ॥१.३३॥

वंजणपञ्जायस्स उ पुरिसो, पुरिसो त्ति णिच्चमवियप्पो ।
 बालाइवियप्पं पुण, पासइ से अत्थपञ्जाओ ॥१.३४॥

सवियप्प-णिक्कियप्पं, इय पुरिसं जो भणेज्ज अवियप्पं ।
 सवियप्पमेव वा णि-च्छएण ण स निच्छिओ समए ॥१.३५॥

अत्थंतरभूएहि य, णियएहि य दोहि समयमाईहिं ।
 वयणविसेसाईयं, दव्वमवत्तव्वयं पडइ ॥१.३६॥

अह देसो सब्भावे, देसोऽसब्भावपञ्जवे णियओ ।
 नं दवियमत्थि णत्थि य, आएसविसेसियं जम्हा ॥१.३७॥

सब्भावे आइट्टो, देसो देसो य उभयहा जस्स ।
 तं अत्थि अवत्तव्वं, च होइ दविअं वियप्पवसा ॥१.३८॥

आइट्टोऽसब्भावे, देसो देसो य उभयहा जस्स ।
 तं णत्थि अवत्तव्वं, च होइ दविअं वियप्पवसा ॥१.३९॥

सब्भावासब्भावे, देसो देसो य उभयहा जस्स ।
 तं अत्थि णत्थि अवत्त-व्वयं च दवियं वियप्पवसा ॥१.४०॥

एवं सत्तवियप्पो, वयणपहो होइ अत्थपञ्जाए ।
 वंजणपञ्जाए उण, सवियप्पो णिक्कियप्पो य ॥१.४१॥

वादमहार्णव-टीकागत प्रस्तुत गाथानुं विवरण

अन्योन्यापरित्यागव्यवस्थितस्वरूपवाक्यनयानां शुद्ध्यशुद्धिविभागेन संझग्रहादिव्यपदेशमासादयतां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयावेव मूलाधार इति प्रदर्शनार्थमाह—

एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

वंजणपज्जाए उण सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥४१॥

एवं इत्यन्तरोक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः सप्तभेदः वचनमार्गो वचनपथः भवत्यर्थपर्याये अर्थनये सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रलक्षणे सप्ताऽप्यनन्तरोक्ता भङ्गका भवन्ति । तत्र प्रथमः सङ्ग्रहे सामान्यग्राहिणि, ‘नास्ति’ इत्ययं तु व्यवहारे विशेषग्राहिणि, ऋजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः सङ्ग्रह-व्यवहारयोः, पञ्चमः सङ्ग्रह-ऋजुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहार-ऋजुसूत्रयोः, सप्तमः सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रेषु । व्यञ्जनपर्याये शब्दनये सप्तविकल्पः प्रथमे पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पसद्बावे-३पर्यथस्यैकत्वात् । द्वितीय-तृतीययोर्निर्विकल्पः द्रव्यार्थात् सामान्यलक्षणान्निर्गत-पर्यायाभिधायकत्वात् समभिरुदस्य पर्यायभेदभिन्नार्थत्वात् एवम्भूतस्याऽपि विवक्षितक्रियाकालार्थत्वात् । लिङ्ग-संज्ञा-क्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वात् शब्दादिषु तृतीयः । प्रथम-द्वितीयसंयोगे चतुर्थः, तेष्वेव चाऽनभिधेयसंयोगे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमा वचनमार्गा भवन्ति ।

अथवा प्रदर्शितस्वरूपा सप्तभङ्गी सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रेष्वेवाऽर्थनयेषु भवतीत्याह- एवं सत्तवियप्पो इत्यादिगाथाम् । अस्यास्तात्पर्यार्थः-

अर्थनय एव सप्त भङ्गाः, शब्दादिषु तु त्रिषु नयेषु प्रथम-द्वितीयावेव भङ्गौ । यो ह्यर्थमाश्रित्य वकृस्थः सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्राख्यः प्रत्ययः प्रादुर्भवति सोऽर्थनयः, अर्थवशेन तदुत्पत्तेः, अर्थं प्रधानतयासौ व्यवस्थापयतीति कृत्वा, शब्दं तु स्वप्रभवमुपसर्जनतया व्यवस्थापयति, तत्प्रयोगस्य परार्थत्वात् । यस्तु श्रोतरि तच्छब्दश्रवणादुद्भ्विति शब्द-समभिरुद-एवंभूताख्यः प्रत्ययस्तस्य शब्दः प्रधानं, तद्वशेन तदुत्पत्तेः, अर्थस्तूपसर्जनं, तदुत्पत्तावनिमित्तत्वात्, स शब्दनय उच्यते । तत्र च वचनमार्गः सप्तविकल्प-निर्विकल्पतया द्विविधः- सप्तविकल्पं सामान्यं, निर्विकल्पः पर्यायः, तदभिधानाद् वचनमपि तथा व्यपदिश्यते । तत्र

शब्द-समभिरूढौ सज्जा-क्रियाभेदेऽप्यभिन्मर्थं प्रतिपादयत इति तदभिप्रायेण सविकल्पो वचनमार्गः प्रथमभङ्गकरूपः । एवम्भूतस्तु क्रियाभेदाद् भिन्मेवाऽर्थं तत्क्षणे प्रतिपादयतीति निर्विकल्पो द्वितीयभङ्गकरूपस्तद्वचनमार्गः । अवक्तव्य-भङ्गकस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, यतः श्रोत्रभिप्रायो व्यञ्जननयः, स च शब्दश्रवणादर्थं प्रतिपद्यते न शब्दश्रवणात्, अवक्तव्यं तु शब्दाभावविषय इति नाऽवक्तव्यभङ्गकः व्यञ्जनपर्याये सम्भवतीत्यभिप्रायवता व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्प-निर्विकल्पौ प्रथमद्वितीयावेव भङ्गावभिहितावाचार्येण, ‘तु’शब्दस्य गाथायामेवकारार्थत्वात् ॥४१॥

द्रव्यगुणरास-स्तबकगत प्रस्तुत गाथानुं विवरण

शिष्य पूछइ छइ- “जिहां २ ज नयना विषयनी विचारणा होइ, तिहां अेक अेक गैण-मुख्यभावइं ससभंगी थाओ. पण जिहां प्रदेश-प्रस्थकादि विचारइं सात छ पांच प्रमुख नयना, भिन्न भिन्न विचार होइ, तिहां अधिक भंग थाइ, तिवारइं ससभंगीनो नियम किम रहइ ?”

गुरु कहइ छइ- “तिहां पण अेक नयार्थनो मुख्यपणइं विधि, बीजा सर्वनो निषेध, इम लेइ प्रत्येकिं अनेक ससभंगी कीजइ”.

अम्हे तो इम जाणु छुं. “सकलनयार्थ-प्रतिपादकतात्पर्यादधिकरणवाक्यं प्रमाणवाक्यम्” अे लक्षण लेइनइं, तेहवे ठामे- स्यात्कारलाञ्छित सकलनयार्थ-समुहालंबन अेक भंगइ पण निषेध नथी. जे माटि व्यंजनपर्यायनइ ठामि २ भंगइं पणि अर्थसिद्धि सम्मतिनइं विषइं देखाडी छइ. तथा च तदगाथा-

एवं सत्तविअप्पो, वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

व्यंजनपज्जाए पुण, सविअप्पो णिव्विअप्पो य ॥ १.४१ ॥

अहनो अर्थ- एवं- पूर्वोक्त प्रकारइ, ससविकल्प- ससप्रकार वचनपथ-ससभंगीरूप वचनमार्ग ते अर्थपर्याय, अस्तित्व-नास्तित्वादिकनइं विषइ होइ. व्यंजन पर्याय जे घटकुम्भादिशब्दवाच्यता, तेहनइं विषइं सविकल्प- विधिरूप, निर्विकल्प- निषेधरूप अे २ ज भांगा होइ, पणि अवक्तव्यादि भंग न होइ,

जे मार्टि अवक्तव्य शब्दविषय कहिं तो विरोध थाइ.

अथवा सविकल्प शब्द-समझिरुढ़ नयमतइं, अनइं निर्विकल्प अवभूतनयमतइं, इम २ भंग जाणवा, अर्थनय प्रथम ४ तो व्यञ्जनपर्याय मानइ नहीं. ते माटइं ते नयनी इहां प्रवृत्ति नथी. अधिकुं अनेकान्तव्यवस्थाथी जाणवुं.

तदेवमेकत्र विषये प्रतिस्वमनेकनयप्रतिपत्तिस्थले स्यात्कारलाज्जित-तावन्यार्थप्रकारकसमूहालम्बनबोधजनक एक एव भङ्ग एष्टव्यः, व्यञ्जनपर्यायस्थले भङ्गद्वयवद्। यदि च सर्वत्र सप्तभङ्गीनियम एव आशासः, तदा-चालनीयन्यायेन तावन्यार्थनिषेधबोधको द्वितीयोऽपि भङ्गः तन्मूलकाश्चाऽन्येऽपि तावक्तेटिकाः पञ्च भङ्गाश्च कल्पनीयाः, इथमेव निराकाङ्क्षसकलभङ्गनिर्वाहाद्, इति युक्तं पश्यामः ।

ऐ विचार स्याद्वादर्पणितइं सूक्ष्मबुद्धिं चित्तमांहि धारवो ॥४.१३॥

शब्दनयोमां अवक्तव्यभङ्गं केम ना मळे तेनी अनेकान्तव्यवस्थागत चर्चा

अवक्तव्यभङ्गस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, यतः श्रोत्रभिप्रायो व्यञ्जननयः, स च शब्दश्रवणादर्थं प्रतिपद्यते, न शब्दश्रवणात्, अवक्तव्यं तु शब्दाभाव-विषय इति नाऽवक्तव्यभङ्गको व्यञ्जनपर्याये सम्भवतीत्यभिप्रायवता ‘व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्पक-निर्विकल्पौ’ प्रथम-द्वितीयावेव भङ्गवभिहितावाचार्येणेति टीकाकृतो व्याचक्षते ।

अत्र वक्तरि यत् सप्तभङ्गर्थज्ञानं तन्मानसोत्प्रेक्षोपनीतपदार्थसंसर्गभान-रूपं, श्रोतरि तु शाब्दमेव तत् सम्भवति, अवक्तव्यं तु न शब्दविषयः किन्तु शब्दाभावविषय इति यद् व्यञ्जननयतात्पर्यमुन्नीतं तत् कथं सङ्घच्छते ?, शब्दाभावस्याऽप्रमाणत्वेन कस्याऽप्यर्थस्य तदविषयत्वात्, कथश्चिन्मते शब्दानुप-लब्धेः शब्दाभावविषयप्रमाणत्वेऽपि तां विना तद्विषयं विलक्षणं जानं मा जनि, अवक्तव्यपदाद् वक्तव्यत्वाभावविषयशाब्दबोधोत्पत्तौ किं बाधकम् ? नहि भावविषयक एव शाब्दबोधो भवति, न त्वाभावविषयक इत्यत्र प्रमाणमस्ति,

पदज्ञानादिकार्यतावच्छेदककोटौ भावशाब्दत्वप्रवेशे गौरवात्, ‘घटो नास्ति’ इत्यादे-
घटाभावादिबोधस्य सार्वजनीनत्वाच्च ।

तत्रापि नज उपसर्गवद् द्योतकतया तात्पर्यग्राहकत्वमात्रमेव, घटपदस्य
घटप्रतियोगिके लक्षणाद्वौव्येऽभावान्तर्भवेनैव तस्या युक्तत्वादिति चेत् ? न- ‘न
न घटः’ इत्यत्रैकस्माद् घटपदाद् घटत्व-घटाभावाभावत्वाभ्यामेकदा शक्ति-
लक्षणाभ्यां बोधासम्भवेन नजः पृथक्शक्तिकल्पनावश्यकत्वाद् द्योतकत्वपक्षेऽपि
‘घटो नास्ति’ इत्यादिवाक्यरीत्यैव ‘स्यादवक्तव्यो घटः’ इत्यतोऽवक्तव्यत्व-
बोधाप्रतिरोधाच्च । तस्मान्नाऽयं प्राञ्जलः पन्थाः पन्थाः ।

किन्तु कथश्चिदवक्तव्यत्वमिह ‘एकपदजन्यप्रातिस्विकर्धमद्वयावच्छिन्न-
विषयकशाब्दबोधविषयत्वम्’ । तद्वोधनं त्वर्थनये मानसोत्रेक्षोपस्थित-खण्डशः-
प्रसिद्धपदार्थासंसर्गाग्रहमात्रात् कथश्चित्संसर्गग्रहाद् वा सम्भवति । व्यञ्जननये तु
तन्न सम्भवति, ‘असतो णत्थि णिसेहो’ इत्यादि भाष्यकृद्वचनादुक्तविशिष्ट-
प्रतियोगिनोऽसिद्ध्या तदभावस्याऽप्यसिद्धत्वात् पदार्थमर्यादिया वाक्यार्थमर्यादिया
वा बोधयितुमशक्यत्वात् ।

न च स्यात्पदसमभिव्याहृतावक्तव्यपदात् प्रकृते खण्डशः शक्त्या बोधः
सम्भवति, एकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा हरिपदादुप-
स्थितयोः सिंह-कृष्णयोराधाराधेयभावसम्बन्धेनाऽन्वयबोधप्रसङ्गादिति सूक्ष्मेक्षि-
कामनुसरता व्यञ्जननयेन प्रकृते नज्व्यत्यासादेकपदाजनितप्रातिस्विकर्ध-
मद्वयावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधविषयत्वं स्यादवक्तव्यत्वं वाच्यं, तच्च
भङ्गद्वयार्थमादाय पर्यवस्यतीति व्यञ्जननये द्वावेव भङ्गविति व्याख्यातृतात्पर्यं
सुषु घटामटाट्यते । देशकृतश्चतुर्थभङ्गस्तु व्यञ्जननयेन शुद्धेन देश्यतिरिक्त-
देशाभावादेव नोद्धावनार्ह इति विभावनीयं सुधीभिः ॥

ભારતીય હસ્તપ્રતોગાં સ્થૂચિપત્રો : ঔતિહાસિક પબ્લિયેક્શનમાં વિવેચનાત્મક અભ્યાસ મણિભાઈ પ્રજાપતિ

૧. પ્રસ્તાવના :

પ્રાચીન-મધ્યકાલીન હસ્તપ્રતોગી સંખ્યાની દૃષ્ટિઓ ભારતની વિશ્વના સૌથી સમૃદ્ધ દેશોમાં ગણના કરવામાં આવે છે. આ હસ્તપ્રતો ભારતની સાંસ્કૃતિક ધરોહર છે, કે જેમાં પ્રાચીન-મધ્યકાલીન યુગમાં ભારતે સાહિત્ય, ધર્મ-દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા વગેરે ક્ષેત્રે મેળવેલ સિદ્ધિઓનું દર્શન થાય છે. બિસ્વાસ અને પ્રજાપતિના સર્વેક્ષણ અનુસાર ભારતમાં ૫૦ લાખથી અધિક હસ્તપ્રતો પ્રાસ છે. આ પૈકી અંદાજિત ૬૭% સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, ૨૫% આધુનિક ભારતીય ભાષાઓની અને ૮% અરેબિક, પર્શિયન વગેરે હસ્તપ્રતો છે. આ બધી હસ્તપ્રતો જ્ઞાનવિશ્વના વિવિધ વિષયોમાં ભારતની વિવિધ પ્રાચીન અને આધુનિક ભાષાઓ જેમ કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, હિન્દી, બંગાલી, ગુજરાતી, ઉડિયા, મરાઠી, કન્ડ, તમિલ, મલયાલમ, તેલુગુ, પંજાબી, કાશિમરી, ઉર્દૂ વગેરેમાં અને વિવિધ લિપિઓમાં ઉદા. તરીકે દેવનાગરી, શારદા, બંગાલી, ગ્રન્થ, ગુરુમુખી, ગુજરાતી, કન્ડ, મલયાલમ વગેરેમાં અને વિવિધ માધ્યમોમાં જેમ કે ભોજપત્ર, તાડપત્ર, કાગઢ, કાપડ વગેરે ઉપર લખાયેલી છે. આ બધી હસ્તપ્રતો વિવિધ પ્રકારની સાર્વજનિક, સરકારી, સામાજિક-ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને અંગત માલિકીના સંગ્રહોમાં સંગૃહીત છે. ભારતીય હસ્તપ્રતો ભારત ઉપરાન્ત વિદેશોનાં વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રન્થાલયોમાં પણ સંગૃહીત છે. આ પૈકી અંદાજિત ૬૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો યુરોપ અને અમેરિકામાં અને ૧,૫૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાલ, શ્રીલંકા, તિબેટ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં સંગ્રહાયેલી છે.^૧

૨. હસ્તપ્રત સ્થૂચિકરણની વિભાવના :

સામાન્યતઃ સ્થૂચિકરણ (Cataloguing)નો મૂલભૂત હેતુ કોઈ એક ગ્રન્થાલયમાં કોઈ એક કર્તા કે કોઈ એક શીર્ષક કે કોઈ એક વિષય હેઠળનું પુસ્તક પ્રાપ્ય છે કે કેમ તે જાણવાનો રહ્યો છે. હસ્તપ્રત સંગ્રહ કક્ષમાં

उपभोक्ताने प्रवेशनी अनुमति आपवामां आवती न होवाथी रुबरुमां आवनाराओंगे तेमज दूरना उपभोक्ताओंगे इच्छित हस्तप्रतनी पसंदगी करवा माटे सूचिपत्रनो आधार लेवानो होवाथी विविध प्रकारना उपभोक्ताओंनी मांग संतोषी शके ते रीते तैयार करवुं जरुरी बनी रहे छे. मुद्रित पुस्तकनी तुलनाए हस्तप्रतनी केटलीक आगवी खासियतो छे के जे कोई हस्तप्रतनी शोध माटे महत्वपूर्ण घटक तरीकेनी भूमिका अदा करता होवाथी हस्तप्रतोनुं सूचिकरण करतां प्रत्येक घटकने ध्याने लेवो जरुरी बनी रहे छे. कोई अेक हस्तप्रतना कर्ता, शीर्षक के विषय उपरान्त टीकाकार, भाषा, हस्तप्रत लेखननुं माध्यम, हस्तप्रतनुं माप, लेखन-समय, पूर्ण के अपूर्ण, हस्तप्रतनी स्थिति, लिपि, लिपिकर्ता, आदि-अन्त अने प्रशस्ति वगेरे बाबतोनो हस्तप्रतना सूचिकरणमां समावेश करवो जोडिअ. Ricci अने Wilsonअे हस्तप्रत सूचिकरणना हेतुओ दर्शावतां नोंध्युं छे के “To provide descriptions complete enough to identify each manuscript for all time, avoiding thereby all possible confusion with others copies of the same text, and providing adequate data for serch if the manuscript be lost or stolen.”^२

संक्षेपमां प्रत्येक हस्तप्रतनी आगवी विशेषताओंने ध्याने लेतां सूचिकारे अेक ज कर्तानी एक ज कृतिनी अेकथी वधु नकलोनुं सूचिकरण करतां प्रत्येक नकल अेक बीजाथी अलग रीते ओळखी शकाय ते रीते हस्तप्रत सम्बन्धी विविध विगतोनो समावेश करी तेनी नोंध करवी जोडिअ. मुद्रित पुस्तकना किस्सामां कोई अेक ज कर्तानी कोई अेक कृतिनी कोई अेक आवृत्तिनी बधी नकलो समान होय छे, परन्तु हस्तप्रतना किस्सामां आ बाबत शक्य नथी. अेक ज कृतिनी नकलो लिपि, लेखनकला, लिपिकार, लेखन-समय, लेखन-माध्यम, सचिवता, क्षेपक, होशिंयामां नोंधो, हस्तप्रतना स्थानान्तरणोनो इतिहास, लहियानी प्रशस्ति वगेरेनी द्रष्टिअ अेक बीजाथी स्वाभाविक रीते ज भिन्न होय छे, जे ध्याने लेवुं रह्युं.

सामान्यतः हस्तप्रतोनां सूचिपत्रो (Catalogue) कृति ओळखनाराओंने ध्याने लइने तैयार करवामां आवे छे. अर्थात् कृति खोळनाराओंनी जरुरियातो पूरी पाडे तेवां होय छे. परन्तु ते ध्याने लेवुं रह्युं के हस्तप्रतोनां सूचिपत्रो

चित्रकारो, चित्रकलाना इतिहासकारो, लिपिवेत्ताओ, लेखनकलाना माध्यममां रस धरावनाराओ वगेरेने पण खपमां लागी शके छे. आ बधाओनी जरूरियातो संतोषे ते रीते तैयार करवां जोइअे. अर्थात् हस्तप्रतना सूचिपत्रमां कोई हस्तप्रतमां चित्रो आपवामां आव्यां होय तो तेमां वापरवामां आवेला रंगो, चित्रुं माप, चित्रनो विषय, चित्रकारनुं नाम, लिपिकलानी द्रष्टिअे हस्तप्रत महत्त्वपूर्ण होय तो तेनी नोंध, अकथी वधु लहियाओ द्वारा लखवामां आवी होय तो तेनी विगतो, बांधणी वगेरे बाबतोनी नोंध करवी जोइअे.

३. हस्तप्रत सूचिकरण अने सूचिपत्रोनो उद्भव अने विकास : भारतीय अने वैश्विक परिप्रेक्ष्यमां :

सूचिपत्रोनो उद्भव तपासतां पूर्वे भारतमां लेखनकलानो विकास अने ग्रन्थालयोनी स्थापना क्यारथी शरु थई ते तरफ दृष्टिपात करवो जरुरी बनी रहे छे. भारतमां सिन्धु संस्कृति ई.स.पूर्वे ३२००-२८००ना समयगाळामां विकसी हशे तेम मानवामां आवे छे. आ समयगाळा दरम्यान लेखनकलानो विकास केटला अंशे थयो हशे ते अंगे आज सुधी खास आधारो प्राप्त थया नथी. चित्रात्मक लेखननी छापो के मुद्राओ प्राप्त थई छे, जे ४१७ जेटलां चिह्ने धरावे छे.^४ आ लिपि पण उकेली शकाई नथी. बीजी बाजु ई.स.पूर्वे पांचमी शताब्दी अने त्यारबाद रचायेला विविध ग्रन्थे जेमके अष्टाध्यायी, कौटिल्य अर्थशास्त्र, ललितविस्तर, विनयपिटक वगेरेमां लेखनकला अने प्रचलित लिपिओ विशेना उल्लेखो जोवा मळे छे. भारतमां प्रवर्तमान समयमां प्राचीनतम ज्ञात लेखनकलानो नमूनो ऐटले अशोकना शिलालेखो (ई.स.पूर्वे २७३-२३२). जोके आ शिलालेखो पूर्वे भारतमां प्रचलित लेखनकलाना केटलाक अवशेषो प्राप्त थया छे, जेमके ई.स.पूर्वे ४८७-४८३नो पिप्रहवामांथी माटीना वासण उपरनो अभिलेख, ई.स.पूर्वे ४थी सदीनो अरान सिक्को तथा सोहगौर (जि. गोरखपुर)नुं ताम्रपत्र. प्रो. घोषालकर शास्त्री वगेरे विद्वानो भारतमां लेखनकलानो उद्भव ईस.पूर्व ८मी शताब्दी माने छे. भारतमां लेखनकलानो विकास खूब मोडो थवा पाछलनां मुख्य कारणो पैकी मुख्यस्थ शिक्षण प्रणाली, धर्मग्रन्थोनुं लेखन न करवानी प्रथा वगेरे कारणो जवाबदार गणावी शकाय. ज्यारे इजिसनी संस्कृतिमां ई.स.पूर्व १८०० के ते पूर्वेना लेखनकलाना नमूनाओ प्राप्त छे.^५

लेखनकलाना प्रारम्भ अंगे कोई आधारभूत माहिती प्राप्त नथी तेवा संजोगोमां पहेलुं पुस्तक कयुं लखायुं हशे अने त्यारबाद प्रथम ग्रन्थालय क्यां शरु करवामां आव्युं हशे ते सम्बन्धी आपणी पासे कोई ज माहिती आजे उपलब्ध नथी. ग्रन्थालय के ग्रन्थालयो शरु थया पछी पण ते ग्रन्थालयोनां सूचिपत्रो (Catalogues) केवा स्वरूपमां तैयार करवामां आव्यां हशे ते पण अेक शोधनो विषय बनी रहे छे. कारण के प्राचीनतम ज्ञात उपलब्ध सूचिपत्र अे कोई अज्ञात सूचिकर्ता द्वारा सम्पादित “बृहटिप्पनिकानामप्राचीनजैनग्रन्थसूचि” छे के जेनो रचनाकाळ ई.स. १३८३ छे. आ सूचिपत्रमां वर्णित ६५३ हस्तप्रतो विषयानुसार गोठववामां आवी छे अने प्रत्येक कृतिना कर्ता, लेखक, लेखनसमय अने पत्रसंख्या सम्बन्धी माहिती आपवामां आवी छे. आ सूचिपत्र पण कोई अेक भण्डारनी प्रतोनुं नथी. परंतु तेमां पाटण, खंभात अने भरुवना भण्डारोनी प्रतोनी माहिती आपवामां आवी छे. आ सूचिपत्रनुं सम्पादन मुनि जिनविजयजी द्वारा करवामां आव्युं छे, जे ‘जैन साहित्य संशोधक’ना पुस्तक १ अंक २मां मुद्रित करवामां आव्युं छे. आ ज सूचिपत्रनुं स्वतन्त्र पुनःमुद्रण ताजेतरमां ज मुनि प्रद्युम्नविजयजीअे कराव्युं छे. प्राचीन भारतमां तक्षशीला, वलभी, नालंदा, विक्रमशीला वगेरे विश्वविद्यालयो अने तेनां ग्रन्थालयो सम्बन्धी भारतीय अने विदेशी स्नोतोमां उल्लेखो जोवा मळे छे. परंतु, आ ग्रन्थालयोनां सूचिपत्रो के तेना व्यवस्थापन सम्बन्धी कोई ज माहिती प्राप्त नथी. भारत हस्तप्रतोनी दृष्टिअे सौथी धनिक देश, परन्तु हस्तप्रतविद्या विशे अेक पण स्वतन्त्र ग्रन्थ रचायो होय तेवुं जाणमां नथी. हा, लहियाओनी पुष्टिकाओमां हस्तप्रत संरक्षण सम्बन्धी केटलीक माहिती आपवामां आवी छे अने केटलाक टीकाकारो अे पाठसम्पादन विशे थोडीक चर्चाओ करी छे. उदा. तरीके महाभारतना टीकाकार नीलकण्ठ चतुधरि पोतानी भावदीप टीकाना प्रारम्भमां ज आ सम्बन्धी ठीक ठीक चर्चा करी छे. आ उपरान्त आनन्दतीर्थे ‘महाभारतात्पर्यनिर्णय’ मां, निरुक्तव्याख्याकार देवराज वगेरेअे आ सम्बन्धी प्रसंगोचित उल्लेखो कर्या छे.^६ जो के लेख, दस्तावेज वगेरे लखवा सम्बन्धी ग्रन्थो ‘लेखपद्धति’ (संपा. सी.डी.दलाल, गायकवाड ओरिअनेन्टल सिरिझ) अने ‘लेखपंचाशिका’ ग्रन्थो प्राप्त छे. सूचिपत्रो अने सूचिकरण सम्बन्धी ग्रन्थोनी प्राप्तिनो अभाव तेमज ते सम्बन्धी उल्लेखोनो अभाव ध्याने लेतां सहज प्रश्न उद्भवे के प्राचीन भारतमां आ कलानो विकास

थयो हशे के केम ? कारण के १४मी सदी बादनी पण जे सूचिओ उपलब्ध छे ते सरळ यादीओ समान छे. उदा. तरीके १७मी सदीना बनारसना पण्डित सर्वविद्यानिधान कविन्द्राचार्यनुं सूचिपत्र (संपा. आर.अे.शास्त्री, गा.ओ.सि. १७, १९२१), मुनि पुण्यविजयजीअे शाखेल जेसलमेरना ज्ञानभण्डारनी ई.स. १७५२नी टीप-सूचि, डो. के.वी.शर्मा (अडियार) अे तेमना लेख ‘Manuscripts Repositories in Kerala’ मां मध्यकालीन समयनां हस्तप्रतोनां केटलांक सूचिपत्रो केराला युनिवर्सिटी मेन्युस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरीमां उपलब्ध छे तेनी विगतो साथे चर्चा करी छे.

भारतमां पाचीन-मध्ययुगीन समयनां नहिवत मात्रामां प्राप्त सूचिपत्रोना आधारे मल्लिनाथी सूत्र ‘नाऽमूलं लिख्यते किञ्चित्’ने ध्याने लई नोंधवुं रह्युं के भारते आ समय दरम्यान हस्तप्रतोना सूचिकरण क्षेत्रे कोइ नोंधपात्र प्रगति करी नहीं होय तेम प्रतीत थाय छे. आम छतां, प्रस्तुत विषय सन्दर्भे मुनि भगवन्त पुण्यविजयजी महाराज साहेबनो आशावाद द्रष्टव्य बनी रहे छे : “प्राचीन समयमां ज्ञानभण्डारोनी टीपो ऐटले के पुस्तकनी यादी केवा रूपमां थती हशे अे जाणवानुं आपणी पासे खास कशुं ज साधन नथी; तेम छतां लगभग बसो-त्रणसो वर्ष पहेलांनी जे प्राचीन टीपो जोवामां आवी छे अे उपरथी ऐटलुं अनुमान थई शके छे के आजकाल जेवी विशद टीपो थाय छे – अर्थात् अमां जेम दाबडानो नंबर, प्रतनो नंबर, ग्रन्थनाम, पत्रसंख्या, भाषा, कर्ता, रचनासंवत, लेखनसंवत, विषय, ग्रन्थनी लंबाई-पहोलाई वगेरेनी माहिती आपवामां आवे छे – तेवी नहोती ज थती. अे टीपोमां मात्र दाबडो, प्रतनो नंबर, ग्रन्थनाम, पत्रसंख्या अने कोई कोई वार ग्रन्थकारनुं नाम ऐटलुं ज नोंधवामां आवतुं. अहीं अेक वात स्पष्ट करवी उचित जणाय छे के आजकाल जेवी विशद टीपो थाय छे तेवी टीपो जूना जमानामां नहि ज थती होय अथवा आ जातनो कोइने सर्वथा ख्याल सरखोये नहि होय अम मानवाने कशुं ज कारण नथी.”^७

आपणे सौ जाणीअे छीअे के भारत विश्वनी प्राचीनतम ५ संस्कृतिओं पैकीनो अेक देश छे. अन्य प्राचीन संस्कृतिओमां अने त्यारबाद युरोपमां प्रस्तुत विषय सन्दर्भे थयेल विकास अने उपलब्ध प्रमाणोना आधारे भारतमां सूचिकरण

क्षेत्रे नहिवत प्रगति सन्दर्भे आगळ उपर नोंधेल विधान करवा बाध्य थवुं पडे छे. उदा. तरीके विश्वनुं ई.स. पूर्वे २०००नुं प्राचीनतम ज्ञात सूचिपत्र Nipper मांथी मळी आव्युं छे. आ सूचिपत्र ईटो उपर उत्कीर्ण छे, के जेमां ६२ कृतिओनी यादी आपवामां आवी छे. आ पैकी २४ कृतिओ साहित्यनी छे.^८ ईजिसमां Nineveh शहरमांथी ई.स.पूर्वे ६५० आसपासना समयनी माटीनी ईटो उपर उत्कीर्ण केटलीक सूचिओ मळी आवेल छे, जेमां शीर्षक, कृतिनी ईटोनी संख्या, लहियानुं नाम, राजानी मुद्रा, प्रशस्ति वगेरे सम्बन्धी माहिती वर्णवेल छे. ईजिसना EDFUना मन्दिरनी दिवालो उपर ई.स.पूर्वे ३००-२००मां उत्कीर्ण सूचिपत्र मळी आव्युं छे. एलेक्झान्ड्रिया लाइब्रेरीना विख्यात सूचिकार Callimachus (250B.C.) द्वारा १२० ग्रन्थोमां प्रमुख विषयोमां विभाजित विस्तृत सूचिपत्र तैयार करवामां आव्युं हतुं तेना आजे केटलाक अवशेषो ज उपलब्ध छे.^९ युरोपमां ५ थी १५मी सदी दरम्यान धार्मिक मठो शिक्षणनां केन्द्रो उपरान्त हस्तप्रतोना उत्पादन अने संरक्षणनां केन्द्रो हतां. केटलांक मठोनां उपलब्ध सूचिपत्रो पैकी १०मी सदीनुं Carolingian Monastery, Lorsch नुं सूचिपत्र आजे प्राप्य छे के जे ‘Not only the most comprehensive but also the most detailed catalog’ गणवामां आवे छे.^{१०} आ सूचिपत्रमां ६०० हस्तप्रतोने प्रमुख विषयो हेठल विभाजित करीने प्रत्येक कृतिनुं शीर्षक, अज्ञात शीर्षकवाळी कृतिना प्रारम्भना शब्दो, पूर्ण के अपूर्ण वगेरे झीणी झीणी विगतो ध्यानथी नोंधवामां आवी छे. Theodor Gottlieb द्वारा ९मी सदीनां २४, १०मी सदीनां १७, ११मी सदीनां ३० अने १२मी सदीनां ६२ सूचिपत्रोनी यादी तैयार करवामां आवी छे.^{११} आम, आ बधां उपलब्ध प्रमाणोना आधारे स्पष्ट प्रतीत थाय छे के आ बधा देशोअे लेखनकला अने सूचिकला क्षेत्रे भारतनी तुलनाअे घणो सारो विकास साध्यो हतो.

४. हस्तप्रतोना सूचिकरणनी समस्याओ :

४.१ अज्ञातकर्तृत्व अने समाननामधारी कर्ताओनी रचनाओ :

संस्कृत-प्राकृत-पालिमां रचायेला आर्षग्रन्थो अने अन्य केटलीक साहित्यिक कृतिओ अज्ञात-कर्तृत्ववाळी जोवा मळे छे. विश्वविख्यात तत्त्वचिन्तक डॉ. राधाकृष्णने नोंध्युं छे के भगवद्गीतानो लेखक कोण छे ते अमे जाणता

નથી. મધ્યકાલીન સમયમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલ ‘વસન્તવિલાસ’ પણ અજ્ઞાત-કર્તૃત્વવાળી કૃતિ છે. આ પ્રકારની અસંખ્ય કૃતિઓના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન આજે પણ ઉકેલી શકાયો નથી. આ જ રીતે કેટલાક કર્તાઓ કૃતિમાં કર્તા તરીકે પોતાનું નામ દર્શાવે છે, પરંતુ નામ સિવાય અન્ય કોઈ માહિતી આપતા નથી. પરિણામે સમાનનામધારી કર્તાઓની કૃતિઓનું સૂચિકરણ કરતાં કયા કર્તાના નામે આ કૃતિ નોંધવી તે એક મોટો પ્રશ્ન બની રહે છે. કર્તા પોતાના માતા-પિતા, જન્મસ્થળ, સમય, પોતાના ગુરુ કે આશ્રયદાતા રાજા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે તો તે કરતાને સરળતાથી અન્ય સમાનનામધારી કર્તાઓથી અલગ તારવી શકાય. પ્રાચીન ભારતીય સર્જકોમાં આ પ્રકારના ઐતિહાસિક અભિગમના અભાવના કારણે કેટલાક પાશ્વાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનો ‘ભારતીયોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ છે’ તેવાં મ્હેણાં મારતાં ખચકાતા નથી. આ સમ્બન્ધી Theodor Aufrecht એ ‘Catalogus Catalogorum’ના પ્રથમ ખણ્ડમાં નોંધ્યું છે કે Lack of interest in historical truth in India is so great, that difficulties meet the enquirer at every stage.

૪.૨ આરોપિત કૃતિત્વ :

અર્થાત् attributed authorship એ પણ એક મોટી સમસ્યા છે ઉદા. તરીકે મહર્ષિ વેદવ્યાસના નામે અસંખ્ય કૃતિઓનું કર્તૃત્વ આરોપિત છે. આ બધી કૃતિઓનો સાચો કર્તા કોણ ? અન્યના નામે પોતાની કૃતિ ચઢાવવા પાછળની ઘેલાં પાછળ બે મુખ્ય કારણો જવાબદાર છે : પ્રથમ તો પ્રસિદ્ધ કર્તાના નામે પોતાની કૃતિ પ્રસિદ્ધ પામશે અને બીજું ન્યોછાવર ભાવના.

૪.૩ ભાષા અને લિપિની વૈવિધ્યતા :

ભારતીય હસ્તપ્રતો અનેકવિધ ભાષાઓ અને લિપિઓમાં લખાયેલી છે. આ બધી હસ્તપ્રતો ભાષાના સીમાડાઓ બહારના સંગ્રહોમાં પણ સંગૃહીત હોવાથી પરપ્રાન્તીય ભાષાજ્ઞાન કે લિપિજ્ઞાનના અભાવે આ પ્રકારની હસ્તપ્રતો સૂચિ થયા વગર પડી રહે છે. સૂચિકાર બધી જ ભાષાઓ કે લિપિઓ ન પણ જાણતો હોય ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે આ પ્રકારની હસ્તપ્રતોનું સૂચિકરણ કરવું કઠિન બને છે. ઉદા. તરીકે પાટણના હેમવન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમન્દિરમાં દક્ષિણ ભારતીય લિપિઓની કેટલીક પ્રતોની સૂચિ થર્ડ શકી નથી.

४.४ गुटका अने मिश्र कृतिओं :

घणीवार अेक ज पोथीमां सळंग अनेक कर्तानी नानी-मोटी रचनाओ लखवामां आवती होय छे. आवा किस्सामां हस्तप्रतनुं ध्यानथी निरीक्षण कर्या सिवाय फक्त प्रारम्भनी कृतिनुं सूचिकरण करीने अन्य पानां छोडी देवामां आवे तो अनेक कृतिओ सूचि थया विनानी पडी रहे ते शक्यता नकारी शकाय नहीं. परिणामे सूचिकारे हस्तप्रतना रचनाविधानथी परिचित रहेवुं जोइअ. ‘गुटका’मां अेकथी अधिक कर्ताओनी अेकथी अधिक कृतिओ होय छे. ‘गुटका’ सिवायनी अन्य हस्तप्रतोमां पण कवचित अेक के अेकथी वधु कर्ताओनी कृतिओनुं लेखन थयेलुं जोवा मळे छे.

४.५ ग्रन्थनाम पृष्ठनो अभाव :

मुद्रित पुस्तकनी जेम हस्तप्रतना किस्सामां ग्रन्थनाम पृष्ठनो अभाव होय छे. परिणामे कृतिनुं शीर्षक, कर्ता, लेखन वगेरेनी माहिती हस्तप्रतमांथी शोधीने लखवानी रहे छे. सामान्य रीते ग्रन्थान्तेनी प्रशस्तिमां आ प्रकारनी विगतो आपवामां आवे छे. कवचित ग्रन्थारम्भे पण आ माहितीनो निर्देश करवामां आवे छे. अर्थात् मुद्रित पुस्तकमां आ माहिती तैयार मळी रहे छे, ज्यारे हस्तप्रतना किस्सामां सूचिकरण माटे जरूरी विगतो शोधवानी रहे छे.

४.६ शीर्षकनो अभाव अने समाननामधारी कृतिओ अथवा अेक कृतिनां अनेकनाम :

कवचित घणी हस्तप्रतोमां तेना शीर्षकनो निर्देश जोवा मळतो नथी, तो कवचित समाननामधारी कृतिओनी बहुलता के अेक कृतिनां अनेकनामोनी समस्या सूचिकरण माटे प्रश्नो पेदा करे छे. उदाहरण तरीके ब्रह्मसूत्र विविध नामोथी ओळखाय छे, जेमके वेदान्तसूत्र, व्याससूत्र, ब्रह्ममीमांसा, शारीरिक मीमांसा, उत्तरमीमांसा वगेरे.

४.७ क्षेपको :

कर्तानी मूळ कृतिओमां अन्यो द्वारा करवामां आवतां उमेरणो - interpolation - थी मूळ पाठ शोधवो कठिन कार्य बनी जाय छे. उदा. तरीके महाभारत, पुराणो वगेरे कोई अेक कर्ताना कृतित्ववाली रचनाओ रही ज नथी.

૪.૮ લેખનશૈલી :

સૂચિકાર હસ્તપ્રત-લેખનશૈલીથી અનભિજ્ઞ હોય તો પણ અનેકવિધ સમસ્યાઓ પેદા કરી શકે છે. ઉદા. તરીકે હસ્તપ્રત લખવાની પદ્ધતિઓ જેમ કે ડ્વિપાઠ, ટ્રિપાઠ, પંચપાઠ વગેરે. એટલે કે મૂળ પાઠ કયો અને ટીકા કર્દે છે તેનો ભેદ પારખતાં આવડવું જોઈએ. કવચિત પૃષ્ઠ સંખ્યા આંકડામાં ન દર્શાવતાં સંજ્ઞાત્મક અક્ષરોમાં દર્શાવવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે સ્વ ૦=૧૦, સ્તિ ૦=૨૦, અએક ૦=૪૦, સ્વ ૦ ૦=૧૦૦, સ્વ સ્વ લૃ=૧૧૫, અએક ૦ ૦=૪૦૦ વગેરે. ધ્યાને લેવું કે આ અક્ષરાંકો સીધી લીટીમાં નહી પરંતુ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. ગ્રન્થની સમાસિ થયે ‘ભલે મીડાં’ અને અન્ય ચિહ્નોનો પ્રયોગ, ગ્રન્થાર્મભનાં ચિહ્નો, લેખનવર્ષ કે રચનાવર્ષ દર્શાવવા શબ્દાંકોનો પ્રયોગ વગેરેથી સૂચિકાર સુપરિચિત હોવો જોઈએ. અન્યથા સૂચિ ભૂલ ભરેલી બની રહે છે. આગમપ્રભાકર મુનિ પુણ્યવિજયજીએ ‘ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા’માં લેખનશૈલી વિશે વિગતે સમજૂતિ આપી છે. અહીં નાંધેલ ઉદાહરણો પ્રસ્તુત ગ્રન્થના આધારે આપેલાં છે. ઉદા. તરીકે બોસ્ટન મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત અએક પ્રતમાં ‘ચંદ્રગાજરસધરા’ શબ્દાંકોના માધ્યમથી વિ.સં. ૧૬૮૧નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૪.૯ છૂટાં પાનાં :

પ્રાય: હસ્તપ્રતોની બાંધણી કરવામાં આવતી ન હોવાથી તે છૂટાં પાન સ્વરૂપે જોવા મળે છે. પરિણામે કવચિત કેટલાંક પાન અએક-બીજામાં ભલી જવાથી કે છૂટાં પડી જવાથી મૂળ કૃતિ સાથે મેલ બેસાડવામાં પ્રશ્નો પેદા થાય છે. ઘણાં ભણડારોમાં આવાં છૂટાં પાનની સમસ્યા જોવા મળે છે.

૪.૧૦ સૂચિકાર માટે આવશ્યક સાધનિક સ્તોતોનો અભાવ :

સૂચિકરણ માટે વિવિધ પ્રકારના સન્દર્ભગ્રન્થો જેમકે વિશ્વકોશો, વાડ્મયસૂચિઓ, શબ્દકોશો, લેખકકોશ, નિર્દેશિકાઓ, વિવરણાત્મક સૂચિપત્રો વગેરે અનિવાર્ય બની રહે છે. જેનો ઉપયોગ ઓછો થતો જોવા મળે છે. સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોના સૂચિકરણ માટે ‘New Catalogus Catalogorum’ અએક મહત્વપૂર્ણ આધાર સ્તોત છે. પરંતુ તે પૂરેપૂરો તૈયાર થયો નથી, તેમજ બીજી મોટી સમસ્યા એ કે મોટા ગ્રન્થાલયોમાં પણ તેના કેટલા ખણ્ડો ઉપલબ્ધ હશે તે શોધબુનું

रह्युं. आ उपरान्त अंग्रेजी लेखको माटे मेर्यस अन्ड मेर्यसना लेखककोश जेवो संस्कृतना लेखको माटेना Comprehensive and exhaustive कोशनो अभाव छे.

५. भारतीय हस्तप्रतोनुं सर्वेक्षण अने सूचिपत्रो : ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमां विश्लेषण :

भारतमां पोर्टुगीझ पादरीओआे सौ प्रथम गोवामां ई.स. १५५६मां प्रिन्टिंग प्रेसनी स्थापना करी हती. परंतु प्रायः १८मी सदी सुधी तेनो खास प्रभाव जोवा मळ्ठो नथी. गुजराती भाषानुं प्रथम ज्ञात पुस्तक छेक १८०८मां प्रगट थयुं हतुं. हस्तप्रतोना सर्वेक्षण अने सूचिपत्रोना प्रकाशन प्रवृत्तिने नीचे दर्शाव्या मुजब मुख्य ४ तबक्काओमां वहेंची शकाय.

१. प्रारम्भिककाळ (१७३९ थी १८६८)

२. सुवर्णयुग (१८६९ थी १९००)

३. राष्ट्रीय जागृतिकाळ (१९०१ थी १९४७)

४. स्वातन्त्र्योत्तरकाळ (१९४७ थी आज दिन सुधी)

५.१ प्रारम्भिककाळ (१७३९ थी १८६८)

भारतमां प्राचीन समयथी राजा-महाराजाओ, धार्मिक संस्थाओ, विद्यालयो अने पण्डितवर्ग पोतपोताना अंगत हस्तप्रत संग्रहो धरावता हता अने तेनी सामान्य सूचिओ पण तैयार करवामां आवती हती, जेनां प्रमाणो आजे पण उपलब्ध छे. प्रस्तुत अभ्यासमां मात्र प्रकाशित हस्तप्रत सूचिपत्रो अने अहेवालोने ध्यानमां लेवामां आव्यां छे. २८७ भारतीय हस्तप्रतो वर्णवतुं प्रथम सूचिपत्र पेरिसमांथी १७३९मां प्रगट थयुं हतुं, जे आ अभ्यासनुं प्रारम्भ बिन्दु छे. आ समयगावानी सौथी मोटी ऐतिहासिक घटना भारतमां प्रारम्भमां ईस्ट इन्डिया कंपनीनुं अने त्याबाद इंग्लेन्डनी राणीनुं शासन स्थपायुं, परिणामे राजकीय अने अन्य परिवर्तनो उपरान्त प्रस्तुत अभ्यास साथे प्रत्यक्ष या परोक्ष रीते प्रभावक परिबळ ते पाश्चात्य ढबे अंग्रेजी शिक्षण प्रणालीनो प्रारम्भ थवो. ब्रिटिश सनदी अधिकारीओआे भारतीय भाषा-साहित्यमां रस लइने तेनो सघन अभ्यास करी पाश्चात्य विद्याजगतने भारतीय विद्यानी समृद्धिनो परिचय कराव्यो. बंगालानी सुप्रिम कोर्टना न्यायाधीश अने प्रखर पौर्वात्यविद सर विलियम

જોન્સઅ ઈ.સ. ૧૭૮૪માં અશિયાટિક સોસાયટીની કલકત્તામાં સ્થાપના કરીને ભારતીય વિદ્યાના અભ્યાસ અને હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ માટે એક નવી દિશા જ ખોલી આપી. અને તેમણે જ ‘શાકુન્તલ’નો ૧૭૮૯માં અંગ્રેજી અનુવાદ આપીને સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસનો પાયો નાખ્યો. આ જ કોર્ટના ન્યાયાધિશ સર રોબર્ટ ચેમ્બર્સ કે જે ‘a distinguished scholar of great and versatile culture’ તરીકે ખ્યાતપ્રાસ હતો તેમના દ્વારા ૮૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો એકઠી કરવામાં આવી હતી, જેનું સૂચિપત્ર P. Rosan દ્વારા તૈયાર થયું. આ હસ્તપ્રતો બાદમાં બર્લિન સ્ટેટ લાઇબ્રેરી દ્વારા ખરીદવામાં આવી હતી. ૮૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો, નકશા, અભિલેખો વગેરેનો સૌથી મોટો સંગ્રહ મદ્રાસ પ્રેસેડેન્સીના સર્વેયર જનરલ Colin Mackenzie (૧૭૯૬-૧૮૦૬) દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, આ પૈકીની મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો વગેરે ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઇબ્રેરી અન્ડ રેકર્ડ્સ, લંડન અને થોડીક મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં સંગૃહીત છે. સર વિલિયમ જોન્સ દ્વારા પણ ૫૯ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમ્સ ફ્રેશર દ્વારા ૧૭૩૦-૪૦ દરમ્યાન ગુજરાતના પ્રવાસ દરમ્યાન ૧૬૫ અરેબિક, પર્શિયન, સંસ્કૃત વગેરેની હસ્તપ્રતો ખરીદવામાં આવી હતી, જેની સરળ યાદી તેમણે પોતાની કૃતિ History of Nadir Shah (1742) માં પ્રગટ કરી હતી. સમ્ભવત: ભારતમાંથી યુરોપમાં લાઇ જવામાં આવેલો આ પ્રથમ હસ્તપ્રત સંગ્રહ હશે તેમ માનવામાં આવે છે.

સમગ્રતયા આ સમયગાળ્ય દરમ્યાન ૪૬ સૂચિપત્રો (૫૧ ખણ્ડો) પ્રગટ થયાં હતાં. આ પૈકી ભારતમાંથી ૧૧ (૧૫ ખણ્ડો) અને વિદેશોમાંથી ૩૫ (૩૬ ખણ્ડો) સૂચિપત્રો પ્રગટ થયાં હતાં. આ સમયગાળાનું સૌથી વધુ નોંધપાત્ર અને શાસ્ત્રીય સૂચિપત્ર બર્લિનની ઇમ્પરિયલ લાઇબ્રેરીની ૧૪૦૩ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર A. Weber (૧૮૫૩) દ્વારા સમ્પાદિત કરવામાં આવ્યું હતું, જે હસ્તપ્રતોના ભૌતિક વર્ણન ઉપરાન્ત, આદિ-અન્ત, ટિપ્પણ, કેટલીક કૃતિઓના વિસ્તૃત ઉતારાઓ અને ૯ સૂચિઓ સહિત તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. કેટલાંક ઉત્તમ સૂચિપત્રો પૈકીનું આ એક છે. આ જ પ્રકારનું બીજું એક ઉત્તમ સૂચિપત્ર Theodor Aufrecht (1859) દ્વારા Bodleian Library (Oxford University)નું તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ભારતમાંથી પ્રગટ થયેલાં સૂચિપત્રો પૈકી સૌથી પ્રથમ મેકેન્ઝી સંગ્રહની ૧૫૬૮ હસ્તપ્રતોનું વર્ગીકૃત સૂચિપત્ર H.H. Wilsonએ તૈયાર

करेल जे १८२८मां कलकत्ताथी प्रगट थयुं हतुं. आ ज संग्रहनी १६० तमिल-तेलुगु हस्तप्रतोनुं William Taylorनुं सूचिपत्र १८३५मां मद्रासमांथी बे खण्डोमां प्रगट थयुं हतुं. त्यार बाद अेशियाटिक सोसायटी द्वारा ३००० संस्कृत अने १०७ आधुनिक भारतीय भाषाओनी हस्तप्रतोनुं संक्षेपमां वर्णन करतुं वर्गीकृत अने कोठाओमां विभाजित सूचिपत्र १८३८मां प्रकाशित करवामां आव्युं. आ ‘सूचिपुस्तकम्’मां फोर्ट विलियम कोलेज, अेशियाटिक सोसायटी अने काशी संस्कृत विद्यामन्दिरनी हस्तप्रतो समाविष्ट छे. आ सूचिपत्रमां कोई प्रकारनी सूचि (Index) आपवामां आवी नथी ते तेनी मोटी मर्यादा छे. अन्य अेक महत्वपूर्ण सूचिपत्र विस्तृत नोंध अने सूचिओ सहितनुं GOML, Madras नुं ५५१५ हस्तप्रतो वर्णवतुं १८५७ - ६२ दरम्यान ३ खण्डोमां प्रकाशित करवामां आव्युं हतुं.

५.२ सुवर्णयुग (१८६९ थी १९००)

अंग्रेजोनुं भारतमां सांस्कृतिक क्षेत्रे सौथी मोटुं मूल्यवान प्रदान भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागनी स्थापना करी कला-स्थापत्योना संरक्षणनुं अने भारतीय हस्तप्रतोना सर्वेक्षणनुं काम हाथ धरी वेर-विखेर हस्तप्रतोना संग्रह, सर्वेक्षण अने सूचिपत्रो/अहेवालो तैयार करवा क्षेत्रे रह्युं छे. लाहोर दरबारना पूर्व मुख्य पण्डित राधाकृष्णना हस्तप्रतोना सर्वेक्षण अने सूचिकरण सम्बन्धी सूचनने ध्यान लई तत्कालीन गर्वनर जनरले आ प्रस्तावनो ता. ३ नवेम्बर, १८६८ना रोज स्वीकार करीने आ हेतुसर रु. २४०००/- अने Mr. Stokes (Secretary of Legislative Council) ऐ तैयार करेल हस्तप्रतोना संग्रह अने सूचिकरणनी योजना मंजुर करी हती. आम छतां Mr. Stokes मन्तव्य धरावता हता के सूचित केटलोग इंग्लेन्डमां ज संतोषकारक रीते सम्पादित थई शके कारण के “no native scholar possessed of the requisite learning, accuracy and persistent energy” अने वधुमां, “no European scholar in India possessed of the requisite time, or who might not be more usefully employed in making original researches.”^{१२} ३२ वर्षनो आ समयगालो अेक सुवर्णयुग समान अेटला माटे गणवामां आवे छे के समग्र भारतवर्षमां संस्कृत-प्राकृत भाषा - साहित्यना पाश्चात्य तथा भारतीय प्रतिभासम्पन्न

વિદ્વાનો આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા અને દેશના ખૂણે ખૂણેથી ફરી ફરીને ખાનગી અને સંસ્થાગત સંગ્રહો રૂબરૂમાં તપાસીને અહેવાલો તૈયાર કર્યા. તેમના અભ્યાસ-પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રાસ થયેલ મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતોની વિગતો એકઠી કરી, જે તે પ્રેસિડેન્સીઓ માટે હસ્તપ્રતોની ખરીદી કરી, કવચિત સૂચનાત્મક તો કવચિત વિસ્તૃત સૂચિપત્રો તૈયાર કર્યા.

આ સમયગાળા દરમ્યાન પ્રગટ થયેલ સૂચિપત્રો/અહેવાલો પૈકી બંગાળ પ્રેસિડેન્સીના રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રાએ ૨૪૦ ખાનગી કે સંસ્થાગત સંગ્રહો રૂબરૂમાં તપાસીને ૪૨૬૫ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો વર્ણવતું ૧૧ ખણ્ડોનું સૂચિપત્ર Notices of Sanskrit Manuscripts (૧૮૭૦-૧૮૯૫) તૈયાર કર્યું. આ પૈકીના પાછળના ૨ ખણ્ડો તેમના અવસાન બાદ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સમ્પાદિત કરેલા છે. હસ્તપ્રતોના સૂચિકરણ ક્ષેત્રનું આ એક સીમાસ્તમ્ભ સમાન સૂચિપત્ર છે. આ ઉપરાન્ત મિત્રાજીએ અન્ય મહત્વપૂર્ણ સૂચિપત્રો પૈકી બિકાનેરના મહારાજાના અંગત સંગ્રહની ૧૫૪૭ હસ્તપ્રતોનું ૧૮૮૦માં તથા એશિયાટિક સોસાયટીનું ૧૮૭૭માં તૈયાર કર્યા હતાં. બંગાળ ઉપરાન્ત પંજાબનું કાશીનાથ કુન્તે (૧૮૭૮-૮૨), નોર્થ-વેસ્ટ પ્રોવિન્સિસ (૧૮૭૪-૮૬, ૪૪૦૦ હસ્તપ્રતો), અવધનું જહોન નેસ્ફિલ્ડ (૧૮૭૫-૭૯), અને કોલિન બ્રાઉનિંગ (૧૮૭૨-૯૩, ૫૨૦૦ હસ્તપ્રતો), મૈસૂર અને કૂર્ગનું લેવિસ રાઇસ (૧૮૮૪, ૨૯૪૪ હસ્તપ્રતો), દક્ષિણ ભારતનાં ખાનગી સંગ્રહોનું ગુસ્તાવ ઓપર્ટ (૧૮૮૦-૮૫, ૧૮૭૦૭ હસ્તપ્રતો) અને સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સનું એફ. કીલહોર્ન (૧૮૭૪, ૩૮૦૦ હસ્તપ્રતો) અને બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનું જ્યોર્જ બુહલર, એફ. કીલહોર્ન, પીટર પીટરસન (૧૮૮૨-૯૮), પ્રો. ભણ્ડારકર (૧૮૭૯-૯૧), કાથ્વકટે (૧૮૯૧-૯૫) વગેરે દ્વારા સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું. નોંધવું ઘટે કે મુંબઇ સરકારે પ્રસ્તુત યોજના પૂર્વે ૧૮૬૬ થી ડૉ. જ્યોર્જ બુહલર અને ડૉ. માર્ટિન હગ દ્વારા સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનું સર્વેક્ષણ અને પ્રાસિનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. અન્ય પ્રેસિડેન્સીઓની તુલનાએ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનું કાર્ય વધુ વ્યાપક અને ગહન રહ્યું છે. ભણ્ડારકર ઓરિઅન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂનાનો વિદ્વત સંગ્રહ આ સર્વેક્ષણને આભારી છે. ડૉ. બુહલરએ ગુજરાત ઉપરાન્ત બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી ઉપરાન્ત રાજપુતાના, લાહોર, દિલહી, બનારસ, ઉજ્જૈન, કાશ્મીર વગેરે પ્રદેશોમાં હસ્તપ્રત ખોજ-પ્રવાસ કર્યા હતા. ડૉ. બુહલરના અહેવાલો ‘has

become almost a classic with Sanskritists, and has served as model for subsequent work in the field of the recovery of Sanskrit manuscripts and the presentation of the results in proper light.' गणवामां आव्या हता.^{१३} १० वर्ष बाद भारतना समग्र सर्वेक्षण कार्यनी समीक्षा करवामां आवी त्यारे बोम्बे प्रेसिडेन्सीना कार्यने 'most satisfactory' 'highest satisfaction at what had already been effected, especially by Dr. Buhler and Dr. Keilhorn of Bombay.' तरीके नवाजवामां आवेल. ज्यारे समग्र भारतीय स्तरनां सर्वेक्षण परिणामोने 'such as to warrant the prosecution of the search'^{१४} तरीके ओळखावेल. मुंबई सरकार द्वारा खरीदवामां आवेली हस्तप्रतो पाश्चात्य अने भारतीय विद्वानो जेमके Prof. Whitney (New Haven), Prof. Foucaux (Paris), Rajendralal Mitra (Calcutta) वगेरेने तेमना उपयोग अर्थे पण पूरी पाडवामां आवी हती. अर्थात् हस्तप्रतोनो मात्र संग्रह न करतां तेनो उपयोग थाय तेवो अभिगम अपनाववामां आव्यो. आ उपरान्त त्रिवेन्द्रमना महाराजानी पेलेस लाइब्रेरी, तांजोर संग्रह, बनारस संस्कृत कोलेज, महाराजा अलवरनो संग्रह, गवर्मेन्ट लाइब्रेरी, मद्रास वगेरेनां सूचिपत्रो तैयार करवामां आव्यां. आ बधां सर्वेक्षणोथी घणी बधी अलभ्य कृतिओ प्रकाशमां आवी. परिणामस्वरूपे पाश्चात्य विद्वानो भारतीय साहित्यनी उपलब्धिओथी प्रभावित थया अने भारतीयविद्यानो सघन अभ्यास करवा प्रेराया.

आ समयगावा दरम्यान प्रकाशित कुल १५४ सूचिपत्रो पैकी ८३ विदेशोमांथी अने ७१ भारतमांथी प्रगट करवामां आव्यां हतां. विदेशोमां प्रकाशित सूचिपत्रो पैकी इन्डिया ऑफिस लाइब्रेरी एन्ड रेकर्ड्स, लंडनना प्रथम खण्डना ६ भाग १८८७ थी १८९९ दरम्यान प्रगट थया, जेनुं सम्पादन Julius Eggeling द्वारा करवामां आव्युं हतुं. प्रत्येक हस्तप्रतना कर्ता, शीर्षक, टीकाकार वगेरे भौतिक माहिती उपरान्त हस्तप्रतना पाठना केटलाक अंशो, आदि-अन्त अने विवेचनात्मक नोंध धरावतुं आ सूचिपत्र हस्तप्रतोनी प्राचीनता, अलभ्यता तथा शास्त्रीय सूचिकरणनी दृष्टिओ अति मूल्यवान अने नमूनेदार छे.

Theodor Aufrecht द्वारा ३० वर्षनी महेनतना अन्ते ९८ सूचिपत्रोना आधारे तैयार करवामां आवेल 'Catalogus Catalogorum : An Alphabeti-

cal Register of Sanskrit Works and Authors, (Vol. I 1891, Vol. II 1896 and Vol. III 1903) અને હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો અને ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રની એક શક્વર્તી ઘટના છે. આ કેટલોગના માધ્યમથી કઈ કૃતિ ભારત કે ભારત બહાર સંગૃહીત છે તે ઉજાગર થયું. આ કેટલોગ ભારતીય સાહિત્યનો આયનો બની રહ્યું અને ખૂબ જ ઉપયોગી પુરવાર થયું.

૫.૩ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિકાળ (૧૯૦૧ થી ૧૯૪૭)

સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ વગેરે ક્ષેત્રે આ કાળ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાની જાગૃતિના સમય તરીકે અભિધાનિત કરવામાં આવે છે. આ સમય દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય સ્વાતન્ત્ર્યની ચળવળે જોર પકડતાં અંગ્રેજોઓ અન્તતઃ ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે ભારતને આજ્ઞાદી આપવી પડી. રાષ્ટ્રીય શાલ્વાઓની સ્થાપનાની જેમ જ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં ભારતીયવિદ્યાનાં સંશોધન સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થાઓએ સંશોધન પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા ઉપરાન્ત હસ્તપ્રતસંગ્રહ માટે પણ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું, તેમજ વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રોનાં પ્રકાશનો પણ કરાવ્યાં. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-પાલિ ઉપરાન્ત આધુનિક ભારતીય ભાષાઓની હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રોનું પ્રકાશન પણ કરવામાં આવ્યું. ભારતીયવિદ્યા સંસ્થાઓ પૈકી ભણ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂના (૧૯૧૯), પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, વડોદરા (૧૯૨૭) સિંધિયા ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ (ઉજ્જૈન) વગેરે ઉલ્લેખનીય છે. વડોદરાના મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે શ્રી આર.અ.શાસ્ત્રીની નિમણૂક હસ્તપ્રતોની ખરીદી કરવા માટે કરતાં તેણે દેશમાંથી ફરી ફરીને ૧૦૦૦૦ જેટલી પ્રતો પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર માટે એકઠી કરી હતી. શ્રી શાસ્ત્રીએ હસ્તપ્રતોની પ્રાસિ સન્દર્ભે એક ડાયરી તૈયાર કરી હતી, જે હાલમાં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગમાં સંચાયેલી છે. આ સમયગાળમાં કુલ ૨૫૬ (૫૫૯ ખણ્ડો) સૂચિપત્રો પ્રગટ થયાં હતાં. ભારતીય વિદ્વાનો પૈકી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ગોપીનાથ કવિરાજ, કુપુસ્વામી શાસ્ત્રી, અેસ. કે. બેલવલકર, હીરાલાલ કાપડિયા, અેસ. અેમ. કત્રે, પી.પી. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી, પી.પી. અેસ શાસ્ત્રી, મણિન્દ્ર મોહન બસુ, મોતીલાલ મેનારીયા વગેરે અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પૈકી A.B. Keith, James Blumhardt, J. D. Pearson વગેરેએ સૂચિપત્રોના સમ્પાદનમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે આ બધાં સૂચિપત્રો વિદ્વાનો દ્વારા સમ્પાદિત

थयां होवाथी विद्वत् प्रस्तावनाओ तथा कृतिओना विस्तृत वर्णननी दृष्टिअे खास ध्यानपात्र बनी रहे छे. Theodor Aufrechtना केटलोगोरमनी उपयोगिताथी प्रभावित थईने पंजाब युनिवर्सिटीना तत्कालीन कुलपति A.C. Woolner (१९३०)ना सूचनने ध्याने लइ 'New Catalogus Catalogorum' तैयार करवानुं कार्य मद्रास युनिवर्सिटीना संस्कृत विभागे शरु कर्यु, परंतु तेना फळ १९४९थी मळवां शरु थयां. आ हेतुसर संस्कृत विभागे प्रथम तबक्के सूचिपत्रो अेकठां करवानुं शरु कर्यु. जे संस्थाओनां सूचिपत्रो प्रकाशित न हता त्यांनी हाथ्यादीओ अेकठी करी.

५.४ स्वातन्त्र्योत्तरकाळ (१९४७ थी आजदिन सुधी)

आज्ञादी बाद डो. राधाकृष्णनना चेरमेन पदे युनिवर्सिटी एज्युकेशन कमिशन (१९४९), डो. सुनीतिकुमार चेरजीना चेरमेन पदे संस्कृत कमिशन (१९५६) अने युजीसीओ डो. राघवनना चेरमेन पदे मेन्युस्क्रिप्ट कमिटि (१९५९)नी रचना करी हती. आ कमिशन-कमिटिओअे संस्कृत हस्तप्रतोना संग्रह, संरक्षण, सम्पादन, प्रकाशन तथा सूचिपत्रो प्रकाशन करवा माटे नोंधपात्र भलामणो करी हती. भारत सरकारे पुनः प्रो. के.अे.अॅन. शास्त्रीना चेरमेन पदे इन्डोलोजी कमिटि (१९६०)नी रचना करी. आ इन्डोलोजी कमिटिअे हस्तप्रतोना सम्पादन, प्रकाशन अंगे भलामणो करवा उपरान्त सूचिपत्रो कया स्वरूपे तैयार करी प्रकाशित करवां ते अंगे पण महत्त्वपूर्ण भलामणो करी हती. हस्तप्रतोना प्रकाशन माटे अनुदान मेळवती संस्थाअे पोतानां सूचिपत्रो आ साथे नीचे दर्शाव्या मुजब तैयार करवानुं भारत सरकारे ठरावतां १९६१ पछीनां बधां ज सूचिपत्रो प्रायः समान धोरणे प्रकाशित करवामां आवे छे : 1. Serial no. and subject 2. Library accession or Collection number, if any 3. Time of work 4. Name of author 5. Name of commentator 6. Material or Substance 7. Script 8. Size, number of folios or leaves; Lines per page and no. of letters per line 9. Extent 10. Conditation and age, and 11. Additional particulars. आ उपरान्त जे ते संग्रहनी अलभ्य हस्तप्रतोनी सूचनाओ कोलम १मां 'E' संज्ञा वापरीने दर्शाववी. 'E' संज्ञावाळी अलभ्य अने महत्त्वपूर्ण हस्तप्रतोनां आदि-अन्त-प्रशस्ति तथा कृतिना केटलाक अंशो परिशिष्टमां दर्शाववा. आ उपरान्त सूचिपत्रमां वर्णित हस्तप्रतोनी

शीर्षक, कर्ता अने अन्य महत्वपूर्ण सूचिओं तैयार करीने आपवी. भारतीय भाषाओं आदि-अन्त वगेरे जे ते भाषानी लिपिमां नोंधवा, परन्तु संस्कृत हस्तप्रतोना आदि-अन्त वगेरे देवनागरी लिपिमां नोंधवा.^{१५}

१९४७ थी १९९० सुधी भारतीय हस्तप्रतोनां कुल ३९२ सूचिपत्रों अने तेना कुल ८४८ खण्डों प्रकाशित थया छे. अेक अंदाज अनुसार १९९१ थी २०११ सुधी अंदाजित ५०० जेटला खण्डों प्रकाशित थया हशे. आ सूचिपत्रों अने १९४७ पूर्वेनां सूचिपत्रों वच्चे मुख्य तफावत अे जोवा मळे छे के जे केटलाक अपवादो बाद करतां विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावनानो अभाव तथा महत्वनी हस्तप्रतो के अप्रकाशित कृतिओं विशेष कवचित ज उल्लेखो जोवा मळे छे. जर्मनीना विविध ग्रन्थालयोंमां संगृहीत पौर्वात्य हस्तप्रतोना विवरणात्मक अने विस्तृत सूचिपत्रोना प्रकाशननो प्रोजेक्ट १९६२ थी चाली रह्यो छे, जेना ३२ खण्डों प्रकाशित थई चूक्या छे, तथा ब्रिटिश लाईब्रेरी अने इन्डिया ऑफिस लाईब्रेरीना संग्रहनी भारतीय भाषाओंनां १५ थी अधिक विवरणात्मक सूचिपत्रों आ समयगाठामां प्रकाशित थयां छे. आ कार्यकाळ दरम्यान जेमणे पाटण, जेसलमेर, खंभात, एल.डी.इन्डोलोजी वगेरेनां सूचिपत्रों तैयार कर्या तेवा प्रखर जैनाचार्य आगम प्रभाकर मुनि पुण्यविजयजी अने प्राच्यविद्याविद् मुनि जिनविजयजीनुं हस्तप्रतोनां सूचिपत्रोना सम्पादन उपरान्त महत्वपूर्ण कृतिओंना सम्पादन-प्रकाशन क्षेत्रे यशस्वी योगदान रह्युं छे. अेक अन्य मुनि भगवन्त श्रीपद्मसागरजीने पण याद करवा रह्या के जेमणे श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा, गांधीनगर अन्तर्गत आचार्य श्री कैलाशसागरजी जैन ज्ञानमन्दिरमां बे लाख जेटली हस्तप्रतो अेकठी करी अने ८ खण्डोमां अंदाजित ३५००० जेटली हस्तप्रतोनां सूचिपत्रों प्रगट कर्या छे. राजस्था प्राच्यविद्या मन्दिर, जोधपुर, वेंकटेश्वर ओरिअनेन्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, तिरुपति, बी.एल. इन्स्टिट्यूट ऑफ इन्डोलोजी, दिल्ही, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नवी दिल्ही, केन्द्रिय संस्कृत विद्यापीठो वगेरे जेवी मोटी विद्वत संस्थाओंनी स्थापना आ समयमां थई अने आ संस्थाओंनां सूचिपत्रोना प्रकाशननुं कार्य पण नोंधपात्र रह्युं छे. आ समयनी सौथी मोटी ऐतिहासिक घटना ए के जेनुं बीज १८६८मां रोपायुं हतुं ते ‘नेशनल मिशन फोर मेन्युस्किप्ट्स’ (२००३) अने इन्दिरा गांधी नेशनल सेन्टर फोर

आर्ट्स (१९८६)नी नवी दिल्हीमां भारत सरकार द्वारा स्थापना करवामां आवी. आ बंने संस्थाओं आ विषयक्षेत्रना उज्ज्वल भविष्य अर्थे कार्यरत छे. अनेमेम ऐ टूंका गालामां ज प्रथम तबक्कानी हस्तप्रत सर्वेक्षणनी कामगीरी पूर्ण करी अने हवे हस्तप्रतोनां विस्तृत विवरणो मेलवानुं शरु कर्यु छे. आ उपरान्त मोटी उपलब्धि ऐ के ओनलाइन द्वारा १० लाख हस्तप्रतोनुं विवरण सुलभ करी आप्युं अने हस्तप्रतोना संरक्षण, सम्पादन-प्रकाशन, सूचिकरण, डिजिटलाईझेशन वगेरे सम्बन्धी प्रवृत्तिओ सुपेरे सम्पन्न करवा कृतनिश्चयी छे.

६. हस्तप्रत सूचिपत्रोना प्रकार :

प्रस्तुत शोधपत्रमां प्रारम्भमां हस्तप्रत सूचिपत्रोना उद्भव अने विकासना विविध तबक्काओनी विस्तृत चर्चा करतां तेना नीचे दर्शाव्या मुजबना प्रकारो उपसी आवे छे.

६.१ हस्तप्रतोनी हस्तसूचि (Handlist of Manuscripts)

हस्तप्रतोनी अमुद्रित यादी. आ ऐक सरळ शीर्षक सूचि छे. हस्तप्रतोनी नोंधणीना क्रमानुसार यादी. ‘Catalogus Catalogorum’ के ‘New Catalogus Catalogorum’ तैयार करवा माटे जे संग्रहोनां सूचिपत्रो प्रकाशित न हतां तेवा संग्रहोनी हस्तसूचिओ मेल्हीने तेनो उपयोग करवामां आव्यो हतो. आ प्रकारनी सूचिओमां प्रायः कृतिनुं शीर्षक अथवा कृति अने तेना कर्ताना नामनो उल्लेख करवामां आवे छे.

६.२ हस्तप्रत खोज अहेवाल (Manuscript Search Reports)

कोइ ऐक प्रदेशना खानगी के संस्थागत संग्रहोमां कई कई हस्तप्रतो संग्रहीत छे तेनी सरळ यादी. कवचित महत्त्वपूर्ण हस्तप्रतोनुं विस्तृत वर्णन, कया संग्रहमां हस्तप्रतो प्राप्य छे तेनी विगत, सरकार माटे जो कोई हस्तप्रतो खरीदवामां आवी होय तो तेनी यादी, खोज-प्रवास अने तेनां संस्मरणो वगेरे सम्बन्धी माहितीनो खोज अहेवालमां समावेश करवामां आवे छे. ब्रिटिश शासन दरम्यान १८६८मां हस्तप्रत सर्वेक्षणनी योजना अमलीकृत करवामां आवी हती त्यारे आ प्रकारना सरकारी अहेवालो १८६८ थी १९०० सुधी घणी मोटी संख्यामां प्रकाशित थया छे. आ प्रकारना अहेवालमां हस्तप्रतोना वर्णननी क्यांय अेकरूपता जोवा मळती नथी. अर्थात् क्यांक अति विस्तृत तो क्यांक

સૂચનાત્મક માહિતી નોંધવામાં આવી છે. ઉદા. તરીકે રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રાએ તૈયાર કરેલ અહેવાલ Notices of Sanskrit Manuscripts (૧૧ ખણ્ડ) વર્ણનાત્મક સૂચિકરણનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે, જ્યારે તેમનો જ એક અન્ય અહેવાલ A report on on Sanskrit mss. in native libraries (1875) કે જેમાં ઢાકા, બર્ડવાન, નડિયા, હુગલી અને ૨૪ પરગણાના જિલ્લાઓના સર્વેક્ષણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં સરકાર માટે ખરીદવામાં આવેલ ૬૫૬ હસ્તપ્રતોની સરળ વર્ગીકૃત યાદી તથા હસ્તપ્રતવિદ્યા અને ખોજ અહેવાલ સમ્બન્ધી સંક્ષેપમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. હસ્તપ્રતોના વર્ણનની દૃષ્ટિઓ આ બંને અહેવાલો વચ્ચે મોટી ખાઈ છે. આ બધા ખોજ અહેવાલોનું ઐતિહાસિક મહત્વ એ છે કે કોઈ હસ્તપ્રત એક સમયે અમુક સંગ્રહમાં અસ્તિત્વમાં હતી, તે હવે છે કે સ્થાનાન્તરિત થિ ગઇ ? આ નષ્ટપ્રાય થિ ગઇ ? ઉદા. તરીકે પીટર પીટરસનના અહેવાલમાં પાટણમાં ફોફલ્યાના પાડાના ભણડારની હસ્તપ્રતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ અહેવાલમાં ઉલ્લિખિત પૈકીની કેટલીક હસ્તપ્રતો આજે પ્રાય નથી. આ પ્રકારની સ્થિતિ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

૬.૩. સરળ સૂચિ (Simple List)

હસ્તપ્રતને ઓળખવા માટે આવશ્યક વિગતો જેમ કે કર્તા, શીર્ષક, ટીકાકાર, લિપિ, લહિયાનું નામ, લેખન સમય વગેરેનો સમાવેશ ન કરતાં ફક્ત શીર્ષક સૂચિ કે કૃતિના કર્તાના નામ સાથેની વિષયોના વર્ણાનુક્રમમાં કે નોંધણી ક્રમાનુસારની સૂચિ. ઉદા. તરીકે (૧) Selective list of Sanskrit Manuscripts in Ahmednager College Library. In : Ahmednager College Library Quarterly 1952, p. 13-20 (2). List of Pali Manuscripts in the Copenhagen Royal Library. JPTS. 1883 p. 147-149.

૬.૪ વર્ણાનુક્રમ સૂચિ (Alphabetical Catalogue)

હસ્તપ્રતોનાં શીર્ષકોના વર્ણાનુક્રમમાં તૈયાર કરવામાં આવેલી સૂચિ. આ પ્રકારની સૂચિમાં પ્રત્યેક હસ્તપ્રતની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો જેમાં શીર્ષક, કર્તા, ટીકાકાર, લિપિ, સમય, પૂર્ણ કે અપૂર્ણ, ફોલિયો સંખ્યા વગેરે કોઠાઓમાં વિભાજિત કરીને આપવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે (૧) An Alphabetical Index of Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental Manu-

script Library, Madras. 3 Vols. 1938-1942. कवचित कर्ताओना वर्णानुक्रममां पण सूचिओ तैयार करवामां आवे छे. आ प्रकारनी सूचिओमां जे ते कर्ताना नामनी साथे तेनी कृतिओनी यादी आपवामां आवे छे. उदा. तरीके Author Index of Tamil Manuscripts in the GOML, Madras 1936.

६.५ सामान्य सूचनात्मक सूचिपत्र (General Informative Catalogue)

सामान्यतः प्रमुख विषयो हेठल विभाजित करीने शीर्षकना वर्णानुक्रममां अथवा नोंधणी क्रमांक अनुसार प्रत्येक हस्तप्रतीनी केटलीक मुख्य विगतो कोठाओमां विभाजित करीने आपवामां आवे छे. अन्त भागमां सामान्यतः कोई सूचि पण आपवामां आवती नथी. उदा. तरीके १. श्री फार्बस गुजराती सभाना हस्तलिखित ग्रन्थोनी नामावलि/सम्पा. अंबालाल बुलाखीराम जानी १९५६. आ सूचिपत्रमां कोई सूचि पण आपी नथी. २. श्रीजैनग्रन्थावली (१९०९).

६.६ कोठागत वर्णनात्मक सूचिपत्र (Descriptive Catalogue in Tabular Form)

१९६१ थी प्रगट थतां सूचिपत्रो आगळ उपर हस्तप्रतोना सर्वेक्षण अने सूचिपत्रो अन्तर्गत स्वतन्त्रोत्तरकाळमां दर्शाव्या अनुसार भारत सरकारनी योजना अनुसार प्रगट करवामां आवी रह्यां छे. ओरिअनेन्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मैसूरुना १९७८ थी प्रगट थतां सूचिपत्रो आ प्रकारनुं उत्तम उदाहरण छे. केटलीक संस्थाओनां सूचिपत्रोमां कोठामां वर्गीकृत माहिती उपरान्तनी बधी ज माहिती पूरी पाडवा तरफ खास ध्यान आपवामां आवतुं नथी. उदा. तरीके Descriptive Catalogue of Manuscripts in L. D. Institute of Indology Vol. 5 and 6 मां पसंदगीनी प्रतोना आदि-अन्त आपवामां आव्या नथी. घणां सूचिपत्रोमां क्वचित मात्र शीर्षक सूचि तो क्वचित मात्र कर्ता सूचि आपवामां आवेली छे.

६.७ विवरणात्मक सूचिपत्र (Descriptive Catalogue)

प्रत्येक हस्तप्रतीनी उपराना प्रकारमां दर्शाव्या अनुसारनी भौतिक माहिती उपरान्त हस्तप्रतोनो आदि-अन्त-प्रशस्ति, कृतिना महत्वपूर्ण अंशो, कर्ता विशे

નોંધ, કૃતિ પ્રકાશિત કે અપ્રકાશિત, વैવિધ્ય સૂચિઓ વગેરે સમ્બન્ધી વિસ્તૃત માહિતી વર્ણનાત્મક સ્વરૂપમાં આપવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે India Office Library કે જર્મન સ્ટેટ લાઇબ્રેરીનું એ. વેબર (૧૮૫૩) દ્વારા તૈયાર કરેલ કેટલોગ આ પ્રકારનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. યુરોપનાં બધાં જ સૂચિપત્રો તથા અશિયાટિક સોસાયટી, ભણડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂના, પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, વડોદરા વગેરેનાં સૂચિપત્રો આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે. સૂચિપત્રના અન્તમાં વિવિધ સૂચિઓ પણ આપવામાં આવે છે.

૬.૮ સંઘસૂચિ (General Register of works and Authors)

કોઈ એક કૃતિ કે કર્તાની કૃતિઓની હસ્તપ્રતો ક્યાં ક્યાં (અંગત કે સંસ્થાગત સંગ્રહોમાં) સંગૃહીત છે તેની માહિતી દર્શાવતું સૂચિપત્ર તે સંઘસૂચિ. સૌ પ્રથમ Theodor Aufrecht નું Catalogus Catalogorum (1891-1903) આપણને મળે છે. ત્યારબાદ કે.કા.શાસ્ત્રી સમ્પાદિત ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત સૂચિ (૧૯૩૯), અને. વેલણકર કૃત જિનરાત્રકોશ (૧૯૪૪), વી. રાઘવન વગેરે દ્વારા સંપા. New Catalogus Catalogorum (1949 -), Catalogus Catalogorum of Bengali Manuscripts (1978) વગેરે આ પ્રકારનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. કોઈ કૃતાની ચિકિત્સક આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે તે કૃતિ ક્યાં ક્યાં સંગૃહીત છે તે જાણવા માટેનો આ એક ઉત્તમ સ્નોત છે. સાથે સાથે તેની પ્રકાશિત આવૃત્તિઓની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી સંશોધકો માટે આ એક મહત્વપૂર્ણ સ્નોત બની રહે છે. આ પ્રકારની સૂચિમાં કૃતિ અને કર્તાના વર્ણનુક્રમમાં અધિકરણો ગોઠવવામાં આવે છે, તેમજ કૃતિ કે કર્તા વિશે આવશ્યકતાનુસાર માહિતી પણ આપવામાં આવે છે.

૭. ઉપલબ્ધ સૂચિપત્રોની વાસ્તવિકતાઓ :

૭.૧ હસ્તપ્રત સૂચિકરણ માટેની નિયમાવલિ કે ચોક્કસ માર્ગદર્શન કે સૂચિપત્રો વિવિધ પ્રકારના ઉપભોક્તાઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવી દુરંદેશિતાપૂર્ણ દૃષ્ટિના અભાવના કારણે જે તે સમયની પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતાને ધ્યાને લઈ સૂચિપત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આ વિચાર સાથે સુસંગત તેમજ ભારતીય અને વિદેશીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલાં સૂચિપત્રો વચ્ચે મોટા તફાવતના સમ્ભવિત કારણ સમ્બન્ધી જર્મન પૌર્વાત્યવિદ् K. L. Janert નું સુચિન્તનીય

अवलोकन ध्यानार्ह बनी रहे छे : “Since there has never been a continuous development in Cataloguing the manuscript collections with all the complex problems that they offer catalogues compiled at one and the same period often present the greatest variety of individual attitude and methods... The reason for the extreme variety between catalogues as in the basic assumptions of even contemporary editors can certainly be in part explained by the peculiar nature of the problem. In India, for example, the different manuscript collections could be catalogued only by means of team-work organized by one or two principal or compilers. With regard to the relatively smaller European collections, on the other hand, successive scholars were frequently expected to master a collection anew, so that the end-product rarely reflected the personal transmission and continuity of technical experiences previously acquired.”^{१६}

७.२ भारत सरकारे १९६१मां हस्तप्रतोना सूचिकरण माटे अपनावेल नीतिनो चुस्त रीते अमल जोवा मळतो नथी. अटले के कोठागत माहिती सिवाय अलभ्य, महत्त्वपूर्ण के अप्रकाशित हस्तप्रतो माटे आदि-अन्त-प्रशस्ति, कृतिना केटलाक अंशो, टीकात्मक नोंध के वैविध्यपूर्ण सूचिओनो समावेश बहु ओछो जोवा मळे छे.

७.३ सूचिपत्रमां हस्तप्रतना पूर्व व्यक्ति के संस्था मालिक सम्बन्धी विगतोनो प्रायः अभाव होय छे अर्थात् हस्तप्रतना स्थानान्तरणनो यथासम्भव इतिहास दर्शाववो जोइअे.

७.४ सूचिकारो समक्ष सूचिपत्रोनो मुख्य उपभोक्तावर्ग कृतिना खोजकर्ताओं के जेमने फक्त कृतिमां रस छे ते रह्यो छे. आ प्रकारना उपभोक्ताओं कृति शोधवा माटे जे जे आलम्बनोनो सहारो ले ते आधारे सूचिओ बनावी छे. आ सूचिओमां चित्रकार, चित्रकलाना इतिहासकार, लिपिविदने खपमां लागे तेवी रीते हस्तप्रतोनां विवरण आपवामां आव्यां नथी. आ अेक सौथी मोटी उणप छे.

७.५ सूचिपत्रोनुं महत्त्व ध्याने लेतां भारतीयविद्यानी संस्थाओ, संस्कृत युनिवर्सिटीओ, देशनी प्रमुख युनिवर्सिटीओनां ग्रन्थालयो, राष्ट्रीय ग्रन्थालय वगोरेमां भारतीय हस्तप्रतोनां बधां ज सूचिपत्रो संगृहीत होवां जोइअे. परन्तु आजे

देशमां अेक पण ग्रन्थालय नथी के जेमां कुल प्रकाशित सूचिपत्रोनां ६०% सूचिपत्रो प्राप्य होय. सूचिपत्रोनी दृष्टिअे समग्र देशमां Central Secretariat Library, New Delhi सौथी वधु समृद्ध संग्रह धरावे छे. अेक ग्रन्थालयी तरीके अनुभव्यु छे के अध्यापको सूचि खरीदीमां भाग्ये ज रस दशावे छे.

७.६ १९४७ पूर्वे भारतीयविद्याना प्रतिभासम्पन्न विट्ठानोअे सूचिओ तैयार करी हती, ज्यारे स्वतन्त्रता बाद मुनि पुण्यविजयजी, मुनि जिनविजयजी, मुनि जंबुविजयजी जेवा थोडाक अपवादो बाद करतां प्रायः व्यवसायी सूचिकारोअे सूचिओ बनावी छे. संस्थाओना वडाओ प्रत्यक्ष रीते आ कार्यथी प्रायः अळगा रह्या छे. आम छतां, वास्तविक सूचिकर्ताओनां नाम सूचिपत्रोनां शीर्षकपृष्ठ उपर भाग्ये ज जोवा मझे छे.

७.७ पाश्चात्य पौर्वात्मविदोनुं हस्तप्रत सर्वेक्षण, सम्पादन अने सूचिनिर्माणमां घणुं मोटुं प्रदान रह्युं छे.

८. भारतीय हस्तप्रतोनां सूचिपत्रो : आंकडाकीय परिप्रेक्ष्यमां :

केन्द्रिय सचिवालय ग्रन्थालय, नवी दिल्हीमां मारा कार्यकाळ (१९७९-१९९१) दरम्यान आ लेखक अने ग्रन्थालयना तत्कालीन डायरेक्टर श्री एस.सी.बिस्वास द्वारा भारतीय हस्तप्रतोना वाडमयसूचिगत सर्वेक्षणनो प्रोजेक्ट INTACH ना आर्थिक सहयोगथी वर्ष १९८४ थी १९९० दरम्यान हाथ धरवामां आव्यो हतो. आ प्रोजेक्टना उपक्रमे अमारा द्वारा “Bibliographic Survey of Indian Manuscript Catalogues : Being a Union List of Manuscript Catalogues” तैयार करवामां आव्युं, जेनुं प्रकाशन Eastern Book Linkers, New Delhi द्वारा १९९८मां करवामां आव्युं हतुं. आ प्रोजेक्ट अन्वये अमे ६९ थी अधिक भारतीयविद्या संस्थाओ, युनिवर्सिटीओ, राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठो, राष्ट्रिय ग्रन्थालय वगेरेनां ग्रन्थालयोनी रुबरु मुलाकात लइने भारतीय हस्तप्रतोनां केटलोगसनी सटिप्पण (annotated) वाडमयसूचि अने संघसूचि तैयार करी. प्रस्तुत सूचिना आधारे भारतीय हस्तप्रतोनां सूचिपत्रोनी रसप्रद आंकडाकीय विगतो नीचे मुजब छे.

॥ प्रथम ज्ञात प्रकाशित सूचिपत्रना वर्ष १७३९ थी १९९० सुधी प्रकाशित भारतीय हस्तप्रतोनां सूचिपत्रोनी कुल संख्या : ८४८ (कुल खण्ड १७०८)

- अप्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या : २५६
 - कुल मुद्रित पृष्ठ संख्या : अंदाजिक ३.५० लाख
 - ८४८ प्रकाशित सूचिपत्रों पैकी विदेशोमां प्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या : ३२५
 - विदेशोमां प्रकाशित सूचिपत्रों पैकी भारतमां अनुपलब्ध : ८८
 - प्रकाशित सूचिपत्रों पैकी जर्नल्समां प्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या : ११०
 - विविध ग्रन्थमाळाओ (Series) हेठल प्रकाशित सूचिपत्रोना खण्डो : ८७
 - प्रस्तुत वाडमयसूचिमां समाविष्ट ११०४ सूचिपत्रों पैकी जेमनी प्रत्यक्ष चकासणी थई शकी नथी तेवां अर्थात् अन्य स्रोतोना आधारे नोंधेल सूचिपत्रोंनी संख्या : १८७
 - New Catalogus Catalogorum तैयार करवा माटे उपयोगमां लेवामां आवेल सूचिपत्रोंनी संख्या
 - प्रकाशित सूचिपत्रों : २३०
 - अप्रकाशित हस्तसूचिओ : १६८
-
- ३९८
- सौथी वधु हस्तप्रतोनां विवरणात्मक सूचिपत्रो प्रकाशित करनार केटलीक संस्थाओ :
 - राजस्थान प्राच्य विद्यामन्दिर, जोधपुर
 - सूचिकरण करेल संस्कृत-प्राकृत
हस्तप्रतो ५३००० प्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या २४
 - सूचिकरण करेल हिन्दी, राजस्थानी २५००० प्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या १३
वगेरे ७८००० ३७
 - ओरिअन्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मैसूर
 - सूचिकरण करेल संस्कृत हस्तप्रतो ५२३१९ प्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या १७
 - सरस्वती भण्डार, सम्पूर्णानन्द संस्कृत युनिवर्सिटी, बनारस
 - सूचिकरण करेल संस्कृत हस्तप्रतो ४६६११ प्रकाशित सूचिपत्रोंनी संख्या १२

- ગવર્નેન્ટ ઓરિઅન્ટલ લાઇબ્રેરી, મદ્રાસ

સૂચિકરણ કરેલ સંસ્કૃત, તમિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કન્ડ, મરાઠી અને ઉડિયા હસ્તપ્રતોની સંખ્યા : ૪૬૩૭૨

હસ્તપ્રતોનાં પ્રકાશિત સૂચિપત્રોની સંખ્યા : ૧૪૯

□ ભારતીય હસ્તપ્રતોનું જ્ઞાત પ્રાચીનતમ મુદ્રિત સૂચિપત્ર

Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae regiae. Tomus primus, secundus, tertius, quartus. Paris : Typographia regia, 1739-1744.

(Tome 1 : Appendix prior pp. 434-448 : Codices indici with short discriptions of 287 mss. by Stephan Fourmont).

□ ભારતીય હસ્તપ્રતોનું પ્રાચીનતમ જ્ઞાત અમુદ્રિત સૂચિપત્ર

Brhattippanikanamapracinajainagrantha suci. In : Jaina Sahitya Samsodhaka Parisista, 1(2), 1-16. Classified list of 653 mss., with date and number of folios.

□ કાલક્રમ પ્રમાણે સૂચિપત્રોનું વિભાજન

વર્ષ	શીર્ષક	કુલ ખણ્ડો
વર્ષ ૧૭૩૯ થી ૧૮૬૮	૪૬	૫૧
વર્ષ ૧૮૬૯ થી ૧૯૦૦	૧૫૩	૨૫૦
વર્ષ ૧૯૦૧ થી ૧૯૪૭	૨૫૬	૫૫૯
વર્ષ ૧૯૪૭ થી ૧૯૯૦	૩૯૨	૮૪૮
		૧૭૦૮

□ ભાષા પ્રમાણે વિભાજન :

૧૧૦૪ સૂચિપત્રોમાં વર્ણિત હસ્તપ્રતોની ભાષાવાર સંખ્યા

- સંસ્કૃત, પ્રાકૃત હસ્તપ્રતો : ૮૨૯૬૫૩
- પાલિ : ૨૦૫૦
- આધુનિક ભારતીય ભાષાઓની હસ્તપ્રતો : ૨૨૧૦૨૦

(हिन्दी, राजस्थानी वगेरे ८७४१२, तमिल ३९६६६, गुजराती १६१२१, कन्नड १३८१८, मलयालम ११८१५, उर्दू हिन्दुस्तानी १००२९, मराठी ६५५२, बंगाळी ४९१५, तेलुगु ९२१६, असमिया ७७८, सिंधि ३१, पंजाबी ४१०७, उडिया १८२६ अने कश्मीरी १२)

- तिबेटन-१३६४, सिंहाली-१३१७, अरबी-७७८, पर्शियन-१४७२२, अंग्रेजी-७, बर्मि-४४, तुर्की-२०.

सन्दर्भसूचि

1. Biswas, S.C. and M. K. Prajapati ‘Preface’, *Bibliographic Survey of Indian Manuscript Catalogues*, New Delhi : Eastern Book Linkers, 1998.
2. Quoted by Dorothy K. Coveney, ‘The Cataloguing of Literary Manuscripts.’ *The Journal of Documentation* VI (3), Sept. 1950 : 125-139.
3. Covney, Dorothy K. ‘The Cataloguing of Literary Manuscripts’ *The Journal of Documentation*. VI (3), Sept. 1950 : 125-139.
4. राही, ईश्वरचन्द, लेखनकलाका इतिहास, खण्ड-१ : १९८३, ७४.
5. Jackson, Sidney L. *Libraries and Librarianship in the West*, 1972. 2.
6. Sarma, K. V. ‘*New Lights on Manuscriptology*. Ed. Siniruddha Dash. Adyar, Chennai : SSESRC, 2077. 233-234.
7. पुण्यविजयजी मुनि. भारतीय जैन श्रमणसंस्कृति अने लेखनकला. अमदाबाद : श्रुतरत्नाकर, २०१० (पुनःमुद्रण). १०१
8. Singh, S. P. *Library Cataloguing and Classification*. New Delhi : Omega, 2008.1
9. Hanson Eugene R. and Jay E. Daily. ‘Catalogs and Cataloguing : History’. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. 3rd Ed. 2010. 820.
10. Quated by Beth M. Russell. ‘Cataloguing in Medieval Libraries.’ *Encyclopedia of Library and Information Sciences* Vol. 69 Ed. Allen Kent. New York : Marcel Dekkar, 2001. 29.
11. Quoted by Eugene R. Hanson and Jay E. Daily. Ref. 9.821
12. Belvalkar, S. K. ‘Foreword.’ *Descriptive Catalogue of the Government*

*Collections of Manuscripts Deposited at the Deccan College, Poona,
Vol. I Bombay : Government of Bombay, 1917. XIII-XIV.*

13. Ibid. 17
14. Ibid. 19
15. Raghavan, V. *Manuscripts, Catalogues, Editions*, Madras : Bharati Vijayam Press [Printer], 1963. 99-102
16. Janert, K. L. ‘Introduction’, *An Annotated Bibliography of the Catalogues of Indian Manuscripts, Part I*, Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1963. 9-10

(ગાંધીય હસ્તપ્રત મિશન, નવી દિલ્હીના ઉપક્રમે સંસ્કૃત સેવા સમિતિ દ્વારા શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમન્દિર અને સંસ્કૃત અને ભારતીય વિજ્ઞા વિભાગ, હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણના સહયોગમાં તા. ૨૯ માર્ચ, ૨૦૧૧ના રોજ આયોજિત ‘તત્ત્વબોધ વ્યાખ્યાન’ માઠા હેઠળ આપેલ વક્તવ્ય.)

ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન
કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,
ગાંધીનગર

આવરણચિત્ર-પરિચય

૪૦૦ વર્ષ પુરાણા કાષ-ચિત્રપટના એક અંશની આ છબી છે. આ ચિત્રમાં શાલિભદ્ર અને ધનાજીના જીવનપ્રસઙ્ગોનું આલેખન થયું છે. સમ્ભવત: રાજસ્થાની શૈલીનું ચિત્રાઙ્કન છે. એક સ્થાને કવરાપટીમાં તૂટીપૂટી હાલતમાં પડેલ આ કાષ્પલક, હાલ તીથલ (વલસાડ)ના ‘શ્રીઆદિનાથ જૈન કલામન્દિર’માં પ્રસ્થાપિત છે.

त्रिवां प्रकाशनो

Elements of Jaina Geography

लेखक : Frank Van Den Bossche - Ghent Uni.

प्रकाशक : Motilal Banarasidass - Delhi, 2007

श्रीहरिभद्रसूरिविरचित जम्बूद्वीपसंग्रहणी (अपरनाम- लघुसंग्रहणी) जैनमान्यता अनुसार भूगोलनुं ज्ञान मेळववा माटे उत्तम साधन गणाय छे. आ प्रकरणमां ३० कारिकामां जम्बूद्वीपने लगती अलग-अलग १० बाबतो निरूपवामां आवी छे. प्रभानन्दसूरिजीओ आ प्रकरण पर सरळ भाषामां विस्तृत टीका रची छे, जेमां मूळ ग्रन्थमां निरूपयेली बाबतोना स्पष्टीकरण साथे बृहत्क्षेत्रसमास वगेरेना आधारे केटलुंक उमेरण, विविध मतोनुं निर्दर्शन वगेरे करवामां आव्युं छे. प्रस्तुत पुस्तकमां मूळ ग्रन्थनी सम्पादित अने अनूदित वाचना तेमज रोमन लिप्यन्तर अने अंग्रेजी अनुवाद साथे टीका आपवामां आव्यां छे. विद्यार्थीओनी सगवड माटे परिशिष्टे अने चित्रो पण मूकवामां आव्यां छे.

आम तो आ ग्रन्थमां आना लेखकनी महेनत, विद्वत्ता, चोकसाई वगेरे तरत जणाइ आवे छे; छतांय परम्परानी अनभिज्ञता अने योग्य मार्गदर्शनना अभावने लीधे पाश्चात्य संशोधकोनां विद्याकार्यो सामे घणी समस्याओ सामान्यतः सर्जाती होय छे अने तेवुं आमां पण बनवा पाए्युं छे. जेमके लेखके प्रारम्भमां जम्बूद्वीपसंग्रहणीना रचयिता हरिभद्रसूरि कोण होइ शके ते विशे जे ऊहापोह कर्यो छे, तेमां 'भवविरहांक' अने 'याकिनीमहत्तरासूनु' अे बे हरिभद्रसूरिने जुदा दर्शाव्या छे अने तेओनो सत्ताकाळ पण जुदो जुदो नोंध्यो छे. जैन परम्पराथी तो आ बने हरिभद्रसूरि ऐक ज छे ते सिद्ध छे. पण ते विशे लेखके नथी नोंध लीधी के नथी बनेने जुदां गणवानां कारणो दर्शाव्यां. अस्तु.

पाश्चात्यदेशोमां पण जैनविद्यानो प्रसार थतो जाय छे तेनुं आ पुस्तक सूचकचिह्न छे. अने अे रीते अे चोक्स आवकारपात्र छे.

વિહંગાવલોકન

ઉપા. ભુવનચન્દ્ર

પ્રચણ્ડ મેધા-મનીષાના સ્વામી શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે વિદ્યાજગતમાં પુષ્કળ પ્રદાન તો કર્યું જ હતું, એમણે કેટલીક મौલિક શરૂઆતો પણ કરી હતી : પ્રાકૃત ભાષાઓને સંસ્કૃત જેટલું જ મહત્વ આપ્યું, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતીને પ્રતિષ્ઠા આપી, ગુજરાત રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં રસ લીધો, પુરાતત્ત્વની શોધખોલ અર્થે પ્રથમ ઉત્ખનન માટેની પ્રેરણ આપી, સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારમાં પ્રેરક બન્યા અને યાત્રામાં પણ જોડાયા, રાજસભામાં સર્વ મત-પન્થના વિદ્વાનો સાથે બેઠા અને ચર્ચા-વિચારણામાં ભાગ લીધો. આ બધું તેમની મौલિક ચિન્તનશૈલી, સંશોધક દૃષ્ટિ, જ્ઞાનપૂત અભિગમ અને પ્રખર મેધાનું પરિણામ હતું. આ પ્રજ્ઞાપુરુષની સ્મૃતિમાં પ્રકાશિત થતી ‘અનુસંધાન’ સંશોધન પત્રિકા તેમની આચાર્યપદ નવમ શતાબ્દી પ્રસંગે વિશેષાંક પ્રગટ કરે એ તેના ઉદેશને અનુરૂપ જ છે. વિશેષાંકને સુન્દર પ્રતિસાદ મળ્યો છે. સમ્પાદિત કૃતિઓ તથા સંશોધનલેખો સારા પ્રમાણમાં અને સ્તરીય પ્રકારના મળ્યા છે. બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ આ વિશેષાંક સીમાચિહ્નરૂપ બન્યો છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય અને તેમના સાહિત્ય સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા ૧૩ જેટલા લેખો અને બીજા સંશોધન લેખોમાં પ્રસ્તુત થયેલ માહિતી-મૂલ્યાંકનો વિષે આ સ્થળે અવલોકન કરવાનું રાખ્યું નથી. સમ્પાદિત કૃતિઓના અવલોકનનો ઉપક્રમ અહીં સ્વીકાર્યો છે. પરન્તુ આ અંકના સંશોધનલેખો અને વિશેષલેખોમાંથી કેટલાક વિશે લખવાનું મન થઈ જાય એવું છે. સર્વ પ્રથમ તો સમ્પાદકીય વિશે. સમ્પાદક આચાર્યશ્રી દરેક અંકમાં સંશોધનક્ષેત્ર વિષે પોતાનું ચિન્તન મૂક્તા હોય છે, જે સંશોધકદૃષ્ટિને વિકસાવવા માટે અથવા તો ઊગતા સંશોધકોને ભ્રામક ખ્યાલોમાં અટવાતા બચાવવા માટે મહત્વના વિચારબિન્દુઓથી છલકું હોય છે. આ બંને ભાગમાં સમ્પાદકશ્રીએ એવા જ થોડા મુદ્દાઓને અધોરેખિત કરી આપ્યા છે. સંશોધનક્ષેત્રે રુચિ ધરાવનાર વર્ગે આ લેખો ધ્યાનથી વાંચવા જેવા હોય છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવી પ્રતિભા તેજોદ્વૈષ અને અપપ્રચારનું નિશાન બને અને કદાચ જગતની વરવી વાસ્તવિકતા છે. એ જ પ્રમાણે, આવા વ્યક્તિત્વની

આસપાસ કલ્પના-કિંવદન્તીઓનું સર્જન થાય એ પણ એક માનવસહજ વાસ્તવિકતા છે. શીલચન્દ્રસૂર્જીએ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષયક આવા અપપ્રચાર અને કલ્પનાઓની સવિગત તથા સાધાર ચર્ચા કરી ભ્રમજાલ દૂર કરવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. અપપ્રચાર કે મહિમાવર્ધક કિંવદન્તીઓ વાંચી-સાંભળી આપણે તેનાથી ઓળખપાઈ/હરખાઈ જવાનું નથી, પરંતુ તથ્યો તપાસવાં જોઈએ. સામાન્ય વાચક પોતે તથ્યો શોધવા ન જરૂર શકે, એ તો વિદ્વજ્જનોનું કામ છે. લેખક આચાર્યશ્રીએ એ ફરજ બજાવી છે.

કાંતિભાઈ બી. શાહના ‘નેમિરંગરલાકર’ ઉપરના આસ્વાદલેખમાં મ.ગુ. કૃતિઓના સમ્પાદનકાર્યમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવા ઘણા મુદ્દા છે. મ. ગુ. ભાષાની કૃતિઓનું સમ્પાદન સંસ્કૃત-પ્રાકૃતની સજ્જતા કરતાં કંઇક અલગ જ પ્રકારની સજ્જતા માગે છે. આ ભાષાના પાઠનું સંશોધન સાવધાની માગી લે છે, કારણ કે સં.-પ્રા. જેવા દૃઢ, સ્થિર નિયમો આમાં નથી હોતા. ઉચ્ચાર/જોડણી સૈકે સૈકે અને પ્રદેશે-પ્રદેશે બદલાતા રહે છે. પદચ્છેદ કરતી વખતે ભાષાના તત્કાલીન સ્વરૂપ તથા મૂલકારના આશયને પકડવો પડે છે.

મુનિશ્રીત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજયજીનો મતિજ્ઞાન વિષયક સૂક્ષ્મ ચર્ચાથી સભર અભ્યાસલેખ વાંચતાં એક અધ્યયનસભર, તુલનાત્મક અને ગમ્ભીર લેખ વાંચ્યાની તૃસિ અનુભવાય છે. મુનિશ્રીએ આગમિક અને તાર્કિક એવી બે પરમ્પરાની માન્યતાઓની પાછળ રહેલા સમ્ભવિત કારણોની જે વિચારણા કરી છે તે તેમની વિષયગત ઊંડી સમજની પરિચાયક છે. લેખના અંતે ઉપસંહારમાં ચર્ચિત વિષયના નિષ્કર્ષો સંક્ષેપમાં આપવાની પરિપાટી છે, તે ઉપયોગી અને સામાન્ય વાચક/વિદ્યાર્થીને ઉપકારક બને છે. પ્રસ્તુત લેખમાં લેખકશ્રીએ એવો સારાંશ નથી આપ્યો એટલું ખૂટે છે.

અન્ય વિશેષલેખો/સંશોધનલેખો પણ માહિતી અને અધ્યયનના પરિપાક જેવા છે. હવે સમ્પાદિત કૃતિઓ પર નજર નાખીએ :

શ્રીહરિવલ્લભ ભાયાણી દ્વારા સમ્પાદિત થયેલ ૧-૧ કૃતિ વિશેષાંકના બને ભાગમાં છે. બને કૃતિઓ અપભ્રંશકાલની નજીકની જૂની ગુજરાતી ભાષાની છે. પ્રથમ ભાગમાં પ્રકાશિત ‘તત્ત્વવિચારપ્રકરણ’ એક સપૂર્ણ રચના છે. પૃ.૨, પં. ૫માં ‘આરંભ જુ’ એમ છે ત્યાં ‘આરંભજુ’ એવો શબ્દ વાંચવાનો છે. પૃ. ૫,

પં. ૧૯ પર ‘ऊ પહરડં’ છે, અહીં ‘ऊપહરડં’ વાંચવું જોઈએ.

‘ઉગતીયં શબ્દસંસ્કાર’ મ.ગુ. ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે અને મ.ગુ. ભાષાની કૃતિઓના સમ્પાદકો માટે અત્યુપયોગી કૃતિ છે. આમાં આપેલા સંસ્કૃત પર્યાયો મ.ગુ.ના શબ્દોના અર્થ માટે તો સહાયક છે જ, વધુમાં મ.ગુ. શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ નક્કી કરવામાં પણ સહાયક બને એમ છે. શ્રીકોઠારીના મ.ગુ.કોશ સાથે આ કૃતિના શબ્દો સરખાવવા જેવા હતા, સમ્પાદકે એ પ્રયાસ પણ સાથે જ કર્યો હોત તો મોટું કામ થાત.

કેટલાંક શબ્દો વિશે —

પૃ. ૧૩ અરીરમ्	આ શબ્દ ખોટો વંચાયો કે લખાયો જણાય છે. ‘પરાર’ હોઈ શકે.
પૃ. ૧૫ ઉદ્ધણ	ગુજ. માં ‘ઔણ’, ઔણ સાલ’ પ્રયોગ થાય છે.
પૃ. ૧૬ ભાવઇ તિહાં	“ફાવે ત્વાં”, ‘ઠીક લાગે ત્વાં’
પૃ. ૧૭ આડણ	ચોરણાં ઉપર કમરે આડું વસ્ત્ર બાંધે છે તે. કચ્છીમાં ‘આડિયો’ છે.
પૃ. ૧૯ બહેડં	દુયો: ઘટયો: સમાહારઃ દ્વિઘટમ्.
દ્વિઘટં → બિહડં → બહેડં → બહેડં → બેડું —
એવો વ્યુત્પત્તિ ક્રમ સમજાય છે.
પૃ. ૨૦ લોહડં	‘લોહ’થી ‘લોઢું’ સુધીની યાત્રાનો વચ્ચેનો એક પડાવ
અહીં મળે છે. લોહ → લોહડં → લોહડં → લોઢું.
પૃ. ૨૨ વાહડ	આની સામે ‘બાહુપ્રવાહ’ છપાયું છે તેમાં વાચનભૂલ
થયાની શક્યતા છે. વાહ, પ્રવાહ-એવો પાઠ હોઈ શકે.
પૃ. ૨૦ માડહી	‘માંડ’નું મૂળ આમાં હોઈ શકે.
પૃ. ૨૬ સોહલિઉ	આ ‘શોલો’ છે.
પૃ. ૩૧ ક્ષલક	આની સામે ‘વાનેય’ છે તે ‘વિનેય’ હોવાનો સંભવ.

ખંભાતના દેરાસરોની પરિપાટી/સૂચિઓમાં એક વધુ કૃતિનો ઉમેરો મુક્તિસાગરકૃત ‘થંભણતીરથમાલ સ્તવન’ થકી થાય છે. દેરાસરોની સંખ્યામાં જે

સામાન્ય ફરક દેખાય છે તેનું કારણ વાડા/પોઢ/શેરી વગેરેના નામ/હદ વગેરેમાં સમયે સમયે થતા ફેરફારો તથા લેખક/કવિની ગણતરીમાં રહેતા ફેરફાર હોઈ શકે.

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ અન્તર્ગત પ્રાચીન ગુજરાતી દૂહાની એક નવી વૃત્તિ(અપૂર્ણ) આ અંકમાં છે. પ્રતની અશુદ્ધ દૂર કરવાનો સમ્પાદિકા સાધ્વીજીએ પૂરો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમ છતાં ક્યાંક અશુદ્ધ રહી જવા પામી છે. દો. ૫માં ‘જાએવિ’ છે તે વધારાનો જણાય છે. ‘ણ(ણ)વિ’ છે ત્યાં ‘ણાઇ’ શબ્દ સંગત થાય છે તેથી ણોવિ (ણાઇ) એમ સુધારવું ઘટે. દો. ૧૫માં ‘પઝુણવિ’ છપાયું છે તે વૃત્તિ અનુસાર ‘પઝુણવિ’ ઠીક લાગે છે. દો. ૩૧ની વૃત્તિમાં ‘૦મણલં ચન્દ્રિકયા’ એમ કર્યું છે પણ અહીં ૦મણલચન્દ્રિકયા’ એમ સમાસ કરવો યોગ્ય લાગે છે. દો. ૩૩ની વૃત્તિમાં ‘તુચ્છમધ્યાઃ’ને સ્થાને ‘તુચ્છમધ્યાયાઃ’ વાંચવું રહ્યું. દો. ૪૬ની વૃત્તિમાં ‘સ્થાતમપિ’ છે તે પ્રેસભૂલ જ હશે, ‘સ્થાનમપિ’ જોઈએ.

ભાગ-૨માં ભાયાણી સાહેબ સમ્પાદિત એક અપ્રગટ રચના - ‘કુમારસમ્ભવ બાલાવબોધ’ - જૈન શ્રમણોની સાહિત્યપ્રીતિનું ઉજ્જ્વલ ઉદાહરણ સમાન છે. જૈન મુનિઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યા પછી પંચકાવ્યનો અભ્યાસ કરતા, જેમાં કુમારસમ્ભવનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એવા પ્રાથમિક અભ્યાસીને કાવ્યનો અર્થબોધ સુગમતાથી થાય એ માટે કોઈ વિદ્વાન જૈન મુનિએ સંક્ષિપ્ત ટીકા અને તે સમયની ગુજરાતી ભાષામાં અર્થ લખવાનો શ્રમ લીધો છે. દુર્ભાગ્યે કાં તો એ કામ જ પૂરું થયું નથી, કે પછી નકલ કરનારે પોથી પૂરી લખી નથી; કાં તો ભાયાણી સાહેબ પોતે એ પોથીમાંથી પૂરો ઉતારો કરી શક્યા નથી. એ જે હોય તે, પણ ભાયાણી સાહેબને આ કૃતિ ધ્યાનાર્હ તો જણાઇ જ છે. બાલા૦ની ભાષા ઓછામાં ઓછું પંદરમા શતક જેટલી જૂની જણાય છે. આની હસ્તપ્રત પણ જર્જરિત હશે તેથી પાઠનિર્ધારણમાં પણ બાધા આવી હશે. કેટલાંક સ્થાન આ રીતે વ્યવસ્થિત ર્થ્યે શકે ખરાં -

પૃ. ૨, પં. ૨ (નીચેથી) : ‘ન તુ જલનિન્યે (?)’ છે ત્યાં ‘નનુ જલનિધ્યો’ બરાબર બેસે છે. પૃ. ૩ પ. ૯ : ‘હસ્તપ્રમાણય (?)’ છે ત્યાં ‘હસ્તપ્રમાણયા’ એવો પાઠ સંભવે. ‘કિરિ’ શબ્દ ‘જાણે કે’ એવા અર્થનો અપભ્રંશ શબ્દ છે. આ શબ્દનો ઉપયોગ એ વાતનો સૂચક છે કે આ બાલા. અપભ્રંશકાળની

નજીકની રચના છે.

‘નાનાદેશદેશીભાષામય સ્તોત્ર’માં મારવાડી સ્ત્રીના મુખે બોલાયેલા ભાગમાં ‘ર’કારના સ્થાને ‘ગ’કારનો પ્રયોગ થયો છે તે વિષે તેની ભૂમિકામાં અમે નોંધ કરી છે. એ પ્રદેશમાં એક જમાનામાં આવો ઉચ્ચાર થતો હતો તેવું જણાવતો દસ્તાવેજી આધાર ત્યાર પછી અમને મળી આવ્યો છે, અને તે બીજે ક્યાંયથી નહિ, આગમપ્રભાકર પૂજ્યપાદ શ્રીપુણ્યવિજયજી મ.ના લખાણમાંથી મળ્યો છે. પોણો સો વર્ષ પહેલાં તેઓશ્રી એ બાજૂ વિચર્યા હતા ત્યારે તેમણે આ વાતની નોંધ કરી હતી. પોતાના ગુરુજી ઉપરના પત્રમાં તેઓ લખે છે : -

“અહીંના લોકો સામાન્ય રીતે ‘સ’ને ‘ચ’ બોલે છે અને ‘ચ’ને ‘સ’ - તરીકે ઉચ્ચારે છે. તથા ‘ર’ મૂર્ધન્ય હોવા છતાં કંઠચ અક્ષરની જેમ બોલે છે એટલે એ ઉચ્ચારમાં ‘ગ’ અક્ષરનો ભાસ થાય છે.....”

— “૨૦મી સદીની અલાઉકિક વ્યક્તિ” પૃ. ૧૩

આ જ રચનાની ૫૬મી કંડીમાં ‘આબૂગોડા’ શબ્દ આવ્યો છે તેનો ખુલાસો પણ અમને અમારા તાજેતરના વિહારમાં મળી ગયો. આબૂની પશ્ચિમ તલ્ટેટીના ૧૦-૧૫ ગામો માટે આજે પણ ‘આબૂગોડ’ શબ્દ પ્રચારમાં છે. ગુજરાતમાં પ્રચલિત ‘ગોળ’ શબ્દ સાથે આની નિકટતા જોઈ શકાય છે.

‘કેટલીક ઐતિહાસિક અપ્રગટ કૃતિઓ’ રસપ્રદ છે. સમ્પાદકોએ પૂરક માહિતી પણ આપી છે. પાઠ પ્રાય: શુદ્ધ છે. વિદ્વાન મુનિઓ સાહિત્યક્ષેત્રે કેવા ઓતપ્રોત રહેતા તેની ઝલક આવી નાની નાની કૃતિઓ આપી જાય છે.

શ્રીદેવચન્દ્રજી મ.ની એક અપ્રસિદ્ધ રચના અનુ૦ દ્વારા પ્રકાશમાં આવી છે. રત્નાકર પચીસી આધારિત આ રચના દેવચન્દ્રજી મ.ની કદાચ પ્રાથમિક રચના હોય, જેથી તેનો પ્રસાર ઓછો થયો હોય. આ કૃતિની હસ્તપ્રત અને લેખનકાળના વિષયમાં સમ્પાદકોએ કોઈ નોંધ કરી નથી. દેવચન્દ્રજી મહારાજની શૈલીની છાપ કૃતિમાં દેખાઈ આવે છે. ૨૮ કંડી સુધી સંસ્કૃત કૃતિના ભાવો ગુંથાયા હોવાનું સમ્પાદકો નોંધે છે, તેમાં એટલું ઉમેરી શકાય કે અન્તિમ શ્લોકનો ભાવ કવિએ ક. ૩૨-૩૩માં લીધો છે.

‘વૈરાગ્યરંગઃ’૦ આ શ્લોકનો ભાવ કવિએ ૧૦-૧૧ એમ બે કંડીમાં લીધો છે. અહીં કવિએ વૈરાગ્ય, ઉપદેશ અને વિદ્યાનો સાચો ઉદ્દેશ શું હોવો

जोइए तेनी वात पण कडीमां गूंथी लीधी छे. “विद्यानो साचो हेतु ‘तत्त्वपरिपदा’ छे पण तेनो में अन्यने जीतवाना साधन तरीके - ढाल तरीके - कर्यो” - एवो आशय छे. आथी पदच्छेद आम थाय : विद्या तत्त्वपरिपदाजी.... ‘परिपदा’ शब्द उपाध्यायजीनी शैलीनी नीपज छे.

क. २२मां ‘रत्नविलाप’ छपायुं छे ते प्रेसभूल न होय तो वाचननी भूल छे. ‘अरण्यविलाप’ना स्थाने ‘रन्नविलाप’ शब्द अहीं वपरायो छे. क. २६मां ‘सूतजोगे’मां ‘सूत’ शब्दमां पण कशीक गरबड़ लागे छे. क. २७नी बीजी पंक्ति आ रीते वांचवी जोइए -

‘वृत्तमानभव रागता जी, तेणे त्रण्य भव नष्ट’. पाठमां संमार्जनीय स्थान -

क. १.	अभाय	अमाय
२.	पामयिजी	पामियो जी
६.	दृष्टि	दष्ट
१४.	हाय(व)	हाय(दाव)
१४.	घूसियो जी	धूसियो जी
१५.	दुखव्यो	दूषव्यो

शब्दकोश-

चूंप (७)	चोंप, काळजी
परिपदा (११)	निर्णय (?), बोध (?)
धूसियो (१४)	मेलो कर्यो, धूळथी खरड्यो
रकोज्य (२०)	?
मरोज्य (२०)	?
सूत (२६)	सूत्र (?), शिखामण (?)

‘साध्वाचारषट्ट्रिंशिका’ एक भाववाही, मधुर कृति छे. तेना रचयिता प्रौढ विद्वान तथा साधुताथी समृद्ध मुनिजन छे. आवा प्रकारनी रचनाओ संस्कृतना विद्यार्थी साधु-साध्वीओने पूरक वाचन तरीके आपवी जोइए.

‘અનુસંધાન’માં આ પ્રકારની રચનાઓ અગાઉ પણ પ્રગટ થઈ છે, એ બધાંનું એક સંકલન પ્રસિદ્ધ કરી શકાય. આ જ અંકમાં પ્રકટ થયેલ શ્રીપાર્વતીનાથસ્તોત્ર પણ આવી જ મનોરમ રચના છે. પાઠમાં થોડી અશુદ્ધિ રહી છે. હ.પ્ર.નું વધુ ચોકસાઈથી વાચન તથા અર્થની વિચારણ થાય તો પાઠ વધુ ચોખ્ખો તૈયાર થઈ શકે.

શ્લોક ૪નો ઉત્તરાર્ધ આમ કલ્પી શકાય છે -

દેવ ! ત્વદાનનસુધાંશુરસૌ નિશાન્ત
આલોકિ સેવકજનैઃ સુકૃતીનકાન્ત !

શ્લોક ૫માં ‘૦કલુષે’ નહિ ‘૦કલુષં’ યોગ્ય લાગે છે -

શ્લોક ૬નો ઉત્તરાર્ધ -

દૃષ્ટિઃ સતાં જિનપ ! તે વદનારવિન્દે
નો લીયતે કથમમન્દવચોમરન્દે

શ્લોક ૯ : ‘વિભાદે’ને સ્થાને વિભાતે, ‘શુભાલે’ને સ્થાને ‘શુભા તે’ હોવાનો સંભવ છે.

‘શ્રાવકદ્વાદશબ્રતચતુર્ષિદિકા’ અપભ્રંશભાષાની પ્રાચીન રચના છે. પાઠ સંશોધન માગે છે.

‘નેમિજિનસ્તુતિ’ એક વિદ્વાન શ્રાવકની રચના છે જેના પર એક મુનિવરે ટીકા રચી છે. જો કે કેટલાંક સ્થળોએ અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં ટીકાકારને પણ સફલતા નથી મળી, પણ ટીકા વિના કૃતિ યથેષ્ટ રીતે સમજી શકાત નહિ એ પણ સ્પષ્ટ છે.

વિશેષાંકના બંને ભાગનાં આવરણો પર હેમચન્દ્રાચાર્ય સમ્વન્ધિત છાયાચિત્રો મૂકાયાં છે. આવરણ પર દસ્તાવેજી પ્રકારનાં ચિત્રો આપવાની શૈલી, આવકાર્ય જ છે. એ જ રીતે ‘અનુસંધાન’ જેવા પત્રમાં ગ્રન્થસમીક્ષા જેવો વિભાગ હોવો અનિવાર્ય છે. માત્ર પ્રશંસા કે આવકાર એ સમીક્ષા નથી. પ્રાચીનકૃતિનું સમ્પાદન હોય તો તેના સમ્પાદન/ સંશોધનની બાબતમાં અને કોઈ મૌલિક સર્જન હોય તો તેના વિષયવસ્તુ, ભાષા, શૈલી વગેરેની બાબતમાં સમીક્ષકે અવલોકન/મૂલ્યાંકન કરવાનાં હોય તથા ગ્રન્થની વિશેષતા/ન્યૂનતા તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું હોય.

સાહિત્યજગતમાં ભલભલા લેખક/કવિ/સંશોધકના પુસ્તકની તીખી સમીક્ષાઓ થતી હોય છે. મુનિ ભગવન્તો પ્રાય: સંશોધન/સમ્પાદનની માન્ય પરિપાટીથી અપરિચિત હોય છે. માત્ર પાણ્ડિત્યથી સંશોધન/સમ્પાદનની યોગ્યતા પ્રાસ થતી નથી. પ્રશિષ્ટ ગ્રન્થોનું બહોલું પઠન-પાઠન, વિવિધ ભાષાઓના સ્વરૂપનો પરિચય, વિભિન્ન વિદ્યાશાખાઓની (ભલે પૂરી નહિ, કામપૂરતી) જાણકારી અને સૌથી બધું તો, મહાન સંશોધકોએ કરેલા કામોનું જિજાસુ-વિદ્યાર્થી ભાવે પરિશીલન-આ બધું લેખક કે સમ્પાદક પાસે હોવું જોઈએ.

‘અનુસન્ધાને’ ‘પરસ્પરં પ્રશંસનિ’ની ઢબે સમીક્ષા કરવાની નીતિ સ્વીકારી નથી એવું એમાં પ્રગટ થતી સમીક્ષા જોતાં કહી શકાય છે. આ માટે સમ્પાદકશ્રીને અભિનન્દન! આ અભિગમ જૈન સાહિત્ય અને સંશોધનને લાભકર્તા થશે. પ્રકાશકો/સમ્પાદકો/લેખકો પણ આ વાત સમજે એવી વિનન્તિ કરવાનું મન થાય.

જૈન દેરાસર, નાની ખાખર-૩૭૦૪૩૫

ગુજરાત